ئەرەب ئەدەبىياتى

(قىسقىچە تارىخى)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

خاملتون . ئا . گىببى (ئەنگلىيە)

ئەرەب ئەدەبىياتى

(قىسقىچە تارىخى)

تەرجىمە قىلغۇچى : باھاۋۇدۇن قادىر

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇندەرىجە

خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن 1
تۇنجى نەشرىگە كىرىش سۆز 1
قايتا نەشرىگە كىرىش سۆز 1
1 ـ باب قىسقىچە تونۇشتۇرۇش 1
2 ـ باب ئەرەب تىلى 7
3 ـ باب قەھرىمانلىق دەۋرى (مىلادى 500 ـ ، 622 ـ يىللار) ... 17
4 ـ باب تەرەققىيات دەۋرى (مىلادى 22 ـ ، 750 ـ يىللار) ... 45
5 ـ باب ئالتۇن دەۋرى (مىلادى 750 ـ ، 1055 ـ يىللار) ... 66
1 ـ باسقۇچ (مىلادى 750 ـ ، 813 ـ يىللار) 73
2 ـ باسقۇچ (مىلادى 813 ـ ، 945 ـ يىللار) 92
3 ـ باسقۇچ (مىلادى 945 ـ ، 1055 ـ يىللار) 126
(A) سەيىق دەۋلە تەشكىلاتى 132
(B) بۇۋەھىيە خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىراق 137
(C) شەرقىي پېرسىيە 145
(D) مىسىر ۋە غەربىي شىمالىي ئافرىقا 155
(E) ئىسپانىيە (مىلادى 750 ـ ، 1091 ـ يىللار) 157
6 ـ باب كۆمۈش دەۋرى (مىلادى 1055 ـ ، 1258 ـ يىللار) ... 178
1 ـ ئىراق ۋە پېرسىيە 183
2 ـ مىسىر ۋە سۈرىيە 193
3 ـ سىتسىلىيە 202
4 ـ ئىسپانىيە 204
7 ـ باب مەملۈك دەۋرى (مىلادى 1258 ـ ، 1800 ـ يىللار) ... 214
1 ـ 1258 ـ ، 1517 ـ يىللاردىكى مىسىر ۋە سۈرىيە 216

2 ـ ئىسپانىيە ۋە غەربىي شىمالىي ئافرىقا 226
3 ـ مىلادى 1517 ـ ، 1800 ـ يىللار 233
خاتىمە 241

خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن

ئەرەب ئەللىرى ئاسىيا ، ئافرىقا قىتئەلىرىگە جايلاشقان بولۇپ ، دۇنيا مەدەنىيىتى پەيدا بولغان رايونلارنىڭ بىرى . ئەرەب مىللەتلىرىدىن نۇرغۇنلىغان ئۇلۇغ مەرىپەتپەرۋەرلەر ۋە ئالىملار چىققان ، ئۇلار قەدىمكى شانلىق پەن ـ مەدەنىيەتنى يارىتىپ ، ئىنسانىيەتكە غايەت زور تۆھپە قوشقان . جۈملىدىن ئەرەب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ئارىلىنىڭ يىراقلىقى تۈپەيلىدىن ئۇزۇلۇپ قالمىدى . خەن دەۋرىدىن ، بولۇپمۇ گۈللەنگەن تاڭ دەۋرىدىن تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە ئىككى تەرەپنىڭ ئەلچىلىرى ئۇزۇلمەي بېرىپ ـ كېلىپ تۇرماقتا ، سودا كارۋانلىرى توختاپ قالغىنى يوق . ئىككى تەرەپ سىياسەت ، ئىقتىسات ، مەدەنىيەت ، دىن جەھەتلەردىن زىچ ئالاقىدا بولۇپ كەلمەكتە . مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ « ئىلىمنى ئىزدەڭلار ئەگەر ئۇ جۇڭگودا بولسىمۇ » دېگەن مەشھۇر سۆزى جۇڭگو ۋە ئەرەب ئەللىرى خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدا تا ھازىرغىچە ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا تارقىلىپ كەلمەكتە . ۋەھالەنكى ، مەملىكىتىمىزدە ئىلگىرى ئەرەب ئەدەبىياتىنى تونۇشتۇرۇش تولىمۇ پېتەرسىز بولدى . بەزى ھېكايە ـ رومانلار تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغاندىن باشقا ، ھازىرغىچە تېخى ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىغا دائىر سىستېمىلىقراق بىرەر پارچىمۇ كىتاب يوق . شۇڭا ، ھەرقايسى دەۋرلەرگە مەنسۇپ ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ۋە ئۆزگىرىشىنى تونۇشتۇرۇش ئارقىلىق ئىلىمىز كىتابخانلىرىنىڭ باي ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى بىرقۇر چۈشىنىۋېلىشىغا ياردەم بېرىپ ، ئەنە شۇ

بوشلۇقنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ئەنگلىيە ئالىمى گىببىنىڭ بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلىپ چىقتۇق.

ئەنگلىيە ئالىمى خاملتون. ئا. گىببى 1895 ـ يىلى لوندۇندا تۇغۇلغان. ئەنگلىيە خانلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئۇ لوندۇن ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئەرەب تىلى پروفېسسورى بولغان. ئەدەبىيات، قانۇن پەنلىرى بويىچە دوكتۇرلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. گىببى ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا، قەدىمىي دەۋرىگە مەنسۇپ نۇرغۇن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغاندىن باشقا، « ئەرەب ئەدەبىياتى » (قىسقىچە تارىخى) (1926 ـ يىل)، « ھازىرقى زامان ئەرەب ئەدەبىياتى » (1928 ـ، 1933 ـ يىللار)، « ئىسلام جەمئىيىتى ۋە غەرب »، « مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرى »، «ئىسلام مەدەنىيىتى ئۈستىدە تەتقىقات » (1962) قاتارلىق كىتابلارنىمۇ يېزىپ، غەربنىڭ مەشھۇر شەرقشۇناسى بولۇپ قالغان. ئۇ 40 ـ يىللاردىلا ئۆز كىرىمى بىلەن گىببى فوند جەمئىيىتى قۇرۇپ، ئەرەب تىلى تەتقىقاتىنى مەبلەغ ۋە مۇكاپات سوممىسى بىلەن تەمىنلىگەن.

« ئەرەب ئەدەبىياتى » (قىسقىچە تارىخى) 1963 ـ يىلى قايتا نەشىر قىلىنغان. بۇ كىتابتا ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جاھالەت دەۋرىدىن تارتىپ 18 ـ ئەسىردە ناپولېئون مىسىرغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنگە قەدەر بولغان ئەرەب ئەدەبىياتى دەۋرى، يەنى ئادەتتە كلاسسىك ئەدەبىيات دېيىلىدىغان قىسمى سۆزلىنىدۇ. كىتابتا ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ پەيدا بولۇشى، ئوبېيكتى، كاتېگورىيىسى ۋە تۈرلۈك ئەدەبىي شەكىللەرنىڭ تەرەققىياتى ھەم ئۇلارنىڭ ئۆزئارا تەسىرى توغرىسىدا خېلى سىستېمىلىق، ئىنچچام چۈشەنچە بېرىلگەن. ئەرەب خەلىپىلىرىنىڭ ئىلاھىي ھاكىمىيەت سىياسىتى تۈپەيلىدىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەدەبىيات تەرەققىياتى

باسقۇچىدىكى نەزمە ۋە نەسرىي ئەسەرلەردە ئىلاھىيەتكە دائىر مەزمۇنلارنىڭ سالمىقى خېلى زور : ئەدەبىي ئەسەر بىلەن ئىلاھشۇناسلىق ، پەلسەپە ۋە تارىخشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلەرنى پەرقلەندۇرۇش تولىمۇ قىيىن ، ئەرەب تىل ـ ئەدەبىياتىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسەتكەن « قۇرئان » ۋە ھەدىسشۇناسلىققا كەلسەك ، ئۇ تېخىمۇ شۇنداق ، بۇ كىتابتا يۇقىرىدىكى مەسىلىلەر ئۇستىدە ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن خېلى مۇۋاپىق تەھلىل قىلىنغان . بۇ كىتاب ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئالاھىدىلىكى ۋە قىياپىتىنى ، يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ھەم ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ۋارىسلىقىنى ، ئالاقىدار ماتېرىياللارنى توپلاش ۋە ئېنىقلاش ئەھۋاللىرىنى چۈشىنىۋېلىشتا مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە .

لېكىن ، يەنە بىر تەرەپتىن شۇنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەككى ، ئاپتور ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات جەريانى ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيىتى ئۇستىدە ئىزدىنىشتە ، ھەرقايسى دەۋرگە مەنسۇپ يازغۇچىلارغا ياكى ئەسەرلەرگە باھا بېرىشتە مەلۇم يېتەكسىزلىكلەردىنمۇ خالىي بولالمىغان . مەسىلەن ، ئاپتور ئەدەبىياتنىڭ مەنبەسى خەلق ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلسىمۇ ، لېكىن تارىختىكى خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئەدەبىياتقا كۆرسەتكەن تەسىرى ئۇستىدە توختالمىغان ، قوزغىلاڭ داھىسىرى ۋە ئامما ئارىسىدىن مەيدانغا كەلگەن يازغۇچىلار ۋە ئەسەرلەر ئۇستىدىمۇ توختالمىغان . ئەبۇ مۇسلىم قوزغىلىڭى ئۇمەۋىيەخەلىپىلىكىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان . خۇراسانلىق مۇئاۋىيە (چۈمبەردىلىكلەر) قوزغىلىڭى ، بابەك قوزغىلىڭى ، قەمەرتى قوزغىلىڭى ، قارا قۇللار چوڭ قوزغىلىڭى قاتارلىق دېھقانلار ھەرىكەتلىرى ئاببباس جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى لەرزىگە كەلتۈرۈپ ، ئاببباسلار خەلىپىلىكى ۋە ئۇ تەشەببۇس قىلغان

چاكىنا ، چۇشكۇن ئەدەبىيات خاھىشىغا ئەجەللىك زەربە بەرگەنىدى . ۋەھالەنكى ، بىز « ئالتۇن دەۋرى » بابىدىن ئەدەبىيات ئىدىيىسىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئىلگىرى سۈرۈشكە ئالاقىدار بولغان ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈشلەرنى چىلىقتۇرالمايمىز . دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ داھىسى ئەبۇتاھىرنىڭ داستانلىرىنى بولسا تېخىمۇ كۆرەلمەيمىز . بۇنىڭدىن باشقا ، ئاپتور « سەبئىي مۇئەللەقەت » ① يازغۇچىسى ئىمرە ئۇلقەيسنىڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىنى تەھلىل قىلغاندا ، شۇ دەۋردە ئۆتكەن قوشاقچى ئائىشە قەيسنىڭ خەلقنىڭ مۇڭ ـ زارىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئېسىل ئەسەرلىرىگە سەل قارىغان ؛ 13 ـ ئەسىردىن 15 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئەدەبىي ئەسەرلەر جەھەتتىمۇ روھانىزمنىڭ تەسىرى ۋە ھۆكۈمرانلارنىڭ رولىنىلا كۆرۈپ ، ئەرەب مىللىتىنىڭ شۇ چاغدا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ياۋروپا رېئىسارلىرىغا قارشى كۈرەشتە ياراتقان نۇرغۇن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى تىلغا ئالمىغان . ۋەھالەنكى ، باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىكىگە ئوخشاشلا ، مەزمۇنى مول ، تىلى جانلىق ، لېكىن تېخى پىشۇرۇلمىغان ئاشۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى دەل تارىختا ئۆتكەن شائىرلارنىڭ ئۆز بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئۆگىنىشى ۋە قوبۇل قىلىشى زۆرۈر بولغان مۇھىم ئوزۇق ئىدى .

بۇ كىتاب 1926 ـ يىلى تۇنجى قېتىم نەشىر قىلىنغان ، 1963 ـ يىلى ئاپتورنىڭ تولۇقلىشى بىلەن قايتا نەشىر قىلىنغان . ئىراق مائارىپ مىنىستىرلىكى ، بۇ كىتاب ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى چۈشىنىشكە ياردەم بېرەلەيدۇ ،

---

① ئەرەب ئەدەبىياتىدىن بىزگە سىڭىپ كىرگەن سۆز بولۇپ ، ئەرەبلەرنىڭ تاللانغان ، ئەڭ مەشھۇر يەتتە قەسىدىسىنىڭ ئومۇمىي نامى ـــ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن .

دەپ قاراپ ، 1969 ـ يىلى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلدۇرغان . خەنزۇچىسى 1962 ـ يىلدىكى ئىنگلىزچە نەشرىدىن تەرجىمە قىلىندى . ئەسلى كىتابتىكى ئەرەب تىلى فۇنىتىكىسىغا دائىر بىر باب ۋە ئىلاۋەدىكى غەربتە نەشر قىلىنغان ئەرەب ئەدەبىياتىغا دائىر ئەسەرلەر تەرجىمە نۇسخىسى مۇندەرىجىسىنىڭ كىتابقا ئالاقىسى زور بولمىغاچقا قىسقارتىۋېتىلدى . كىتابتىكى ئىزاھاتلارنىڭ ئەسكەرتىلگەنلىرىدىن باشقىسى تەرجىماندىن بېرىلدى .

بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلىش داۋامىدا ، لىۋلىگرۇي ئەپەندى بىزنى « قۇرئان » ۋە ئىسلامشۇناسلىققا دائىر ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى . يولداش ياڭ خۇڭ ، لۇي يۇەن كىتابنى سىلىشتۇرۇپ چىقتى . ئۇستازلىرىمىز ۋە يولداشلىرىمىزنىڭ ياردىمىدىن چوڭقۇر مىننەتدارمىز ، تىل ـ يېزىق سەۋىيىمىز ۋە ئەرەب ئەدەبىياتىغا دائىر ساۋاتىمىزنىڭ چەكلىكلىكى تۈپەيلىدىن خاتالىقلاردىن خالىي بولۇشىمىز قىيىن ، كىتابخانلارنىڭ تەنقىد بېرىپ تۈزىتىشىنى ئۈمىد قىلىمىز .

1976 ـ يىل يانۋار

لۇشياۋشيۇ ، ياۋجۇندې

تۇنجى نەشرىگە كىرىش سۆز

ئەرەبلەردە « قۇرئان » ۋە « مىلك بىر كېچە » دىن باشقا يەنە بىر خىل ئەدەبىياتنىڭ بارلىقىنى بىلمىدىغانلار ئانچە كۆپ بولمىسا كېرەك . بۇ كىتابنىڭ مەقسىتى ، پۈتكۈل ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ دائىرىسىنى ئەسلىتىش ، نوقۇل ئەدەبىياتقا مەنسۇپ ئېقىملارنى تەپسىلىيرەك تونوشتۇرۇپ چىقىش . ئەرەب ئەدەبىياتىغا دائىر كىتاب كۆپ ، ئۇلارنى تولۇق بىلىمەن دېيەلەيدىغانلار ناھايىتى ئاز . شۇڭا ، بۇ جەھەتتە سۆزلىگەندە ، قارىسىغا ھۆكۈم قىلىپ قويۇشتىن ياكى ئاددىيلاشتۇرۇپ قويۇشتىن خالىي بولۇش تەس ، ھەتتا پىكىر ئىختىلاپى بولغان مەسىلىلەردىمۇ شۇنداق . ئەرەب تىلى ئالىملىرى شۇنى كۆرسىتىدۇكى ، مەن بۇ كىتابنى يېزىشتا ، يېقىنقى يېرىم ئەسىردىن بۇيانقى مەشھۇر شەرقشۇناسلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلاندىم ، ئۇلارنىڭ ماڭا ناھايىتى زور ياردىمى بولدى . بۇنى تېكىستتە تەپسىلىي كۆرسىتىپ ئۆتۈش قىيىن بولغانلىقى ئۈچۈن ، بۇ يەردە ئۇلارغا چىن قەلبىمدىن مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن ، كىتابنىڭ يېزىلىش ئۇسلۇبى توغرىسىدا دەسلەپ جون . د . م . جونسۇن ئەپەندى مەسلىھەت بەرگەنىدى . تېكىستتە پروفېسسور توماس ئارنولدنىڭ مۇشۇ كىتابنىڭ دەسلەپكى ئورنىغالى ئۇستىدە بەرگەن نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك پىكرىنى قوبۇل قىلدىم ، لېكىن تېكىستتە كۆرۈلگەن ھەرقانداق سەۋەنلىك پروفېسسور ئارنولد بىلەن پۈتۈنلەي مۇناسىۋەتسىز .

گىببى

1926 ـ يىل ، ماي

قايتا نەشرىگە كىرىش سۆز

بۇ كىتابنىڭ تۇنجى نەشرى 1926 ـ يىلى « دۇنيا مەكتۇپلىرى » توپلىمىدا بېسىلغانىدى . ئوتتۇز بەش يىلدىن بۇيان پەقەر بىلىم جەھەتتە بىرقەدەر پىشىپ يېتىشكەنلىكىم ، مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىش نۇقتىلىرىمدا پەرق بولغانلىقى ، بەزى قاراشلىرىم ئۆزگەرگەنلىكى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەرەب تىلىدىكى نۇرغۇن ئەسلى ئەسەرلەر تېپىلغانلىقى ھەم شەرھلەنگەنلىكى ياكى نەشر قىلىنغانلىقى ئۈچۈن بۇ كىتابنىڭ يېڭى نەشرىنىڭ ھەجمى بىر ھەسسە كۆپەيگەن بولسىمۇ ، ئۇ ئەرەب يازغۇچىلىرىنىڭ نەزمە ۋە نەسرىي ئىجادىيەتلىرىنىڭ ئاز بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت . بۇنىڭ ئازلىق دەرىجىسىنىڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكى كارىل بروكمانىنىڭ « ئەرەب ئەدەبىياتى تارىخى » دېگەن ئۇچ تومлۇق چوڭ كىتابىنىڭ تولۇقلانغان تەزكىرىلەر توغرىسىدىكى پايدىلىنىش كىتابلىرىنىڭ ئىسىملىكلىرىگە سېلىشتۇرۇپ بېقىلسا كۆپايە قىلىدۇ . ئۇ ئىسىملىكلەر ئىنتايىن زىچ بولۇپ ، 2500 بەتتىن ئاشىدۇ . شۇڭا ، بۇ كىتابنى يەنىلا يىغىنچاق بىر تاللانما دېيىشكە بولىدۇ . جۈملىدىن بۇ كىتابتا يەنىلا تۇنجى نەشرىدە بەلگىلەنگەن مەقسەت ، يەنى پۈتكۈل ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ كاتېگورىيىسىنى ئەسلىتىش ، نوقۇل ئەدەبىياتقا مەنسۇپ ئېقىملارنى تەپسىلىيرەك تونۇشتۇرۇپ بېرىش دېگەن مەقسەت ساقلاپ قىلىنغان . ئىلاۋىدىكى ئەرەب ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى تەرجىمە مۇندەرىجىسىنىڭ تېكىستتە ئائىلاج قىسقارتمۇېتىلگەن پارچىلارنىڭ قىسمەن بولسىمۇ ئورنىنى

تولدۇرالشنى ئۇمىد قىلىمەن . شۇنداقلا ئىنسانىيەتنىڭ ئۇنتۇلۇپ كېتىشىگە تاسلا قالغان بۇ مىراسنىڭ كىتابخانلارنىڭ لەززەت ئىلىشىغا ياكى ئەقىل تېپىشىغا تۇرتكە بولۇپ قىلىشنى ئۇمىد قىلىمەن .

گىببى

1962 ـ يىل

1 ـ باب

قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

كلاسسىك ئەرەب ئەدەبىياتى بىر مىللەتكىلا مەنسۇپ ئەمەس. ئۇ بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۇزاق تارىختىكى ئۇچمەس نامايەندىسى، كلاسسىك ئەرەب ئەدەبىياتىغا تۆھپە قوشقانلار قان سىستېمىسى ئىنتايىن مۇرەككەپ مىللەتلەر بولۇپ، ئۇلار ئەرەب ئىستىلاچىلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، ئۆز مىللىتىنىڭ تىلى، ئەنئەنىسى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدىن مەھرۇم بولۇپ، بىرلىككە كەلگەن ئىدىيە ۋە ئېتىقادىنى شەكىللەندۈرۈپ، يېڭى ۋە بارغانسېرى زورىيىۋاتقان ئەرەب مىللىتىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. يالغۇز پارسلارلا ئەرەبلەرنىڭ نۇرغۇن ئالاھىدىلىكى ۋە ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئەقلىي ۋە ئىرقىي جەھەتتىكى مۇستەقىللىكىنى ساقلاپ قالالىغان. پارس ئەدەبىياتى گۈللەنگەندىن كېيىن، پارس تىلى شەرقتىكى ئۆلكىلەردە ئەرەب تىلىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەرەب تىلى يەنىلا ئىسلام دىنىنىڭ تەلىماتلىرى، پەلسەپە ۋە ئىلىم ـ پەندە ئورتاق تىل بولۇپ كەلمەكتە. باشقا كلاسسىك ئەدەبىياتلارغا سېلىشتۇرغاندا، ئوتتۇرا ـ قەدىمكى دەۋردىكى ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى، كۆپ جەھەتتە مەلۇم مەرپەتلىك جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالماستىن، بەلكى يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىنىڭ مەردلىك بىلەن يول قويۇشى ۋە قوغدىشى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك، ئۇ ئىسلام

مەدەنىيەتنىڭ تارىخىدىكى گۈللىنىش ۋە خاراب بولۇش دەۋرىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن ۋە شۇ جايلارنىڭ سىياسىي ھەم مەدەنىيەت ئەھۋاللىرىنى ئىخلاس بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنىڭ كۈندىن - كۈنگە خاراپلىشىشى تۈپەيلىدىن، ئەدەبىيات ئوزىنىڭ جۇشقۇنلۇقى ۋە كۈچ - قۇدرىتىنى يوقاتقان بولسىمۇ. لېكىن ئۇ ياكى بۇ پايتەختتىكى بەزى خان - ۋەزىرلەر سەنئەتنى ئۆزىگە پايدىلىق دەپ ھېسابلاپ، قوغداشقا قىزىققانلا بولسا، بۇ ئەدەبىيات مەشئىلى يەنىلا يېنىپ تۇرىۋەرگەن. شۇڭا، ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ يېتەكچى مەركىزىي بۇگۈن بۇ جايدا بولغان بولسا، ئەتسى يەنە بىر جايغا يۆتكىلىپ تۇرغان. ئوسمانلار ئاسىيا، ئافرىقىنى بويسۇندۇرغان ۋە ياۋروپادا ئەدەبىيات - سەنئەت گۈللەنگەن دەۋردە بۇ مەشئەل تامامەن ئۆچۈپ قالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن پەقەت خىرە نۇرلار قالغانىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىرنەچچە ئەسىر ئىچىدە، ئاز ساندىكىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، يازغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئەدەبىيات مىراسلىرى ئۈستىدە يېتىپ ئۇخلىمىغىنى يوق، يەنى ئۇلارنىڭ تۆھپىسى ئىنتايىن ئاز بولدى ياكى ھېچقانداق تۆھپىسى بولمىدى. سۈرىيە ۋە مىسىردىن باشلانغان ئەرەب ئەدەبىياتىنى قايتا گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىگە كەلسەك، ئۇ ھەرىكەت باشقا بىر خىل روھنىڭ ئىلھاملاندۇرۇشى بىلەن قوزغالغان، ئۇنىڭ قەدىمىي كلاسسىك مەدەنىيەت بىلەن ئالاقىسى يوق.

ئەرەب ئەدەبىياتى باشقا كلاسسىك ئەدەبىياتلارغا ئوخشاش تەقدىرگە دۇچ كېلىپ، نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ئەسەرلەر ئورنىنى تولدۇرۇۋالغۇسىز دەرىجىدە يوقىلىپ كەتكەن. چۈنكى، ئۇ ئەسەرلەر تار ئىسلامىيەت ۋە ئۇنىڭ قانۇنلىرى ھۆكۈم سۈرگەن، تاشقى دۇنيادىكى بارلىق ئىشلارغا پىسەنت قىلمايدىغان (گەرچە

دۇشمەنلىك بىلەن قارىمىسىمۇ) جەمئىيەتتە ساقلىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ، بىزنىڭچە ، يوقىلىپ كەتكەن شۇ ئەسەرلەرنىڭ كۆپچىلىكى مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتىگە غايەت زور شان ـ شەرەپ بەخش ئېتەلىگەن بولۇشى مۇمكىن ، ئەلۋەتتە . بەختكە يارىشا ساقلىنىپ قالغان پارچە ـ پۈرات قوليازمىلار ئارىسىدا قىسمەن تەتقىق قىلىنغان نۇرغۇن ماتېرىياللارمۇ ساقلىنىپ قالغان . 19 ـ ئەسىردە ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ سەۋرچانلىق بىلەن ئىشلىشى ۋە 20 ـ ئەسىردە ئەرەب ، پارس ، ھىندى ئالىملىرىنىڭ قىزغىن ئەمگەك سىڭدۈرۈشى بىلەن ئاشۇ ماتېرىياللاردىن خۇشاللىنارلىق نەتىجە بارلىققا كېلىپ ، ئۇزاققىچە سەل قارىلىپ كەلگەن ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت قىممىتىگە ئىگە نۇرغۇن ئەسەرلەر تېپىپ چىقىلدى . بىراق ، ھازىر ساقلىنىۋاتقان مۇھىم ئەسەرلەر تېزدىن ئەرەب ئالىملىرىنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولسىمۇ ، ئۇنىڭ ئاز بىر قىسمىنىڭ ئىشەنچلىك تەرجىمىسىلا غەرب ئالىملىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلماقتا . گەرچە بۇلارنىڭ سانى يىلدىن ـ يىلغا كۆپىيىۋاتقان بولسىمۇ .

ئەرەب قانداشلىقى بىلەن ماختىنىدىغان كىشىلەر ئىسلام مەدەنىيىتىدىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇۋاتقانلار ئىچىدە ناھايىتى ئاز سانىنى تەشكىل قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن ، ئەرەبلەرنىڭ ئەرەب ئەدەبىياتىغا قوشقان تۆھپىسى ئازراق . لېكىن ، ئەرەب ئەدەبىياتىغا سىڭدۈرگەن پىكىر قىلىش ئۇسۇلى ۋە ئىپادىلەش شەكلى يەنىلا شۇ دۆلەتلەردىن كەلگەن ھەم شۇ دۆلەت خەلقىنىڭ خاتىرىسىگە چىڭ ئورنىشىپ كەتكەن . ئەرەب ئەدەبىياتى دەل ئاشۇ خەلقلەر ئارقىلىق مىلادى VII ئەسىردە راۋاجلىنىپ بويسۇندۇرغۇچى كۈچكە ئايلانغان . شۇڭا ، بىز ئاساسىي تېمىغا ئۆتۈشتىن بۇرۇن ، بۇ بابتا ۋە كېيىنكى بابتا ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى شەكىللىنىشىگە

دائىر تەبىئىي شارائىت ۋە تىل تەسىرلىرى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتمەكچىمىز .

ئەرەب ئەدەبىياتى دۇنياغا كەلگەن جاي ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە شەرقىي شىمال قىسمى بولۇپ ، بۇ جايلار چۆل ـ جەزىرە ھەم ئوتلاقلاردىن تەركىب تاپقان تۈزلەڭلىكتىن ئىبارەت . ئىنتايىن ئاز ساندىكى بوستانلىقلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، بۇ جايلارنىڭ يېرى قاقاس ، مەنزىرىسى ناچار ئىدى . ئىقلىمى دائىم ئۆزگىرىپ قاتتىق ئىسسىق ، قەھرىتان سوغۇق ، قۇرغاقچىلىق ھەم سۇ ئاپىتى بولۇپ تۇرغاچقا ، كىشىلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىشىغا ئەپسىز ئىدى . يېرىم ئارالدىكى ئاھالىلەر تۆگە ۋە قوي باقاتتى ھەم ئۇلارنىڭ گۆشى ، سۈتى بىلەن ئوزۇقلىناتتى . شۇڭا ، ئۇلار سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ بار يەرلەرگە بېرىشقا مەجبۇر بولاتتى . مول ھوسۇل يېللىرىدىكى خۇشاللىق ، ھوسۇل كەم ئېلىنغان يىللاردىكى قايغۇ ـ ھەسرەت ، ئۆزئارا ياكى قوشنا قەبىلىلەرگە ئۇشتۇمتۇت قىلىنغان ھۇجۇملاردىكى غەلبە ياكى مەغلۇبىيەتلەر ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى زېرىكەرلىك ھالەتنى بۇزۇپ تاشلايتتى . يىل بويى ئۆزگەرمەيدىغان مۇنداق تەبىئىي مۇھىت ئۇلارنىڭ ئادىتى ، ئىدىيىسى ۋە تىلىنى شەكىللەندۈرگەن . ئەنە شۇنداق توختىماي تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان ھادىسىلەر ۋە تاسادىپىي ئۆزگىرىشلەر ئۇلارنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر تەسىراتلارنى قالدۇرغان ۋە ئۇ ئەرەبلەرنىڭ تۇرمۇشى ھەم ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئەكس ئەتكەن كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ نەزەر دائىرىسى چەكلىك بولغانلىقتىن ، ئۇلارنىڭ پىكىر قىلىش دائىرىسىمۇ مۇقەررەر ھالدا ئىنتايىن ئاز بولغان ؛ جۈملىدىن ئۇلارنىڭ تىرىكچىلىك قىلىش يولىدىكى كۆرىشى تولىمۇ جاپالىق بولغاچقا ، ئۇلار رېئال تۇرمۇشى ۋە كۈندىلىك ماددىي ئېھتىياجىدىن

باشقا ، هېچقانداق نەرسىگە يېتىشەلمەيتتى . ئابستراكت ئۇقۇم ۋە چەكسىز دىنىي خىياللارغا تېخىمۇ قىزىقمايتتى . كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ پەلسەپىنى بىرنەچچە مېڭىزلىق پەلسەپىۋى ئىبارىلەرگە يىغىنچاقلاشقا بولاتتى : ئۇلارنىڭ دىنى بىرخىل تۇتۇق خۇراپاتلىق ئىدى ، ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى پائالىيەتلىرىنى كونكرېت سۆزلەر بىلەنلا ئىپادىلەش مۇمكىن ئىدى ، ئۇلارنىڭ تىلى ئاددىي ھەرىكەتلەرنى ۋە تەبىئەت خاراكتېرىنى ئىپادىلەشتىن باشقا ، ھېچقانداق ئابستراكت نەرسىنى ئىپادىلىيەلمەيتتى .

ئىدىيە جەھەتتىكى بۇنداق كەمچىلىكلەرنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇشتا ، تۇرمۇش ۋە مۇھىت جەھەتتىكى مەنسىزلىكلەر ماددىي تۇرمۇش كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان تىلنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئىنتايىن قولاي شارائىت يارىتىپ بەردى . ئەرەب تىلىدا مەنىداش سۆزلەر كۆپ بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى ھەرقانداق ئىنچىكە ، نازۇك تەبىئىي ھادىسە ، ھەرقانچە مۇرەككەپ بولغان ئايرىم ھەرىكەتلەرنىمۇ مۇڭاپىق سۆز بىلەن ئىپادىلىگىلى بولىدۇ . تىل جەھەتتىكى بۇنداق ئالاھىدىلىكنى باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىدىنمۇ مەلۇم دەرىجىدە تاپقىلى بولسىمۇ ، بۇ مىللەتلەرنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئۇسۇلى ۋە مەدەنىيەت دەرىجىسى ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى بەدۋىلەرنىڭكىگە ئوخشاپ كەتسىمۇ ، لېكىن پەقەت ئەرەب تىلى ۋە ئۇنىڭ گۈزەل ، جاراڭلىق سۆز - ئىبارىلىرىلا يۈكسەك دەرىجىدە راۋاج تاپقان مەدەنىيەتكە مەنسۇپ ئەدەبىياتتا ئۆزىنىڭ مۇھىم رولىنى جارى قىلالايدۇ .

ئەرەب تىلى ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە شىمالىي قىسمىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ بىردىنبىر تىلى ئەمەس . يېرىم ئارالنىڭ شىمالىدىمۇ ئولتۇراقلاشقان ئەرەبلەر بار . ئۇلار كونا مەدەنىيەتلىك مىللەتلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەت

ئورناتقان . يەرنىم ئارالنىڭ غەربىي جەنۇبىي بۇرجىكىدىكى مەدەنىيىتى قەدىمدىن تارتىپ تەرەققىي تاپقان يەمەن ، سۇرىيە ۋە ئىراقنىڭ چېگرا رايونلىرى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىنى داۋاملىق ساقلاپ كەلگەن . شۇڭا ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى يەرنىم ئارالنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا تەدرىجىي سىڭىپ كىرگەن . سودا يوللىرىنى بويلاپ ئارقىمۇ ئارقا بايلىقات يۇرتلار بارلىققا كەلگەن . مەسىلەن، مەككىنى ئالىدىغان بولساق ، ئۇ يەردىكى ئاھالىلەر قانداشلىق ۋە تىل جەھەتتە كۆچمەن چارۋىچىلارغا يېقىن بولسىمۇ ، لېكىن يۇرۇش - تۇرۇش ۋە نەزەر دائىرىسى جەھەتتە بىرئاز پەرقلىنىدۇ . ئېفرات دەرياسى ۋادىسىدىكى ھىرا شەھىرىدە (ئۇ يەردە پارسلارنىڭ ھامىيلىقىدىكى ئەرەب خەلىپىلىكى بار ئىدى) ، سۇرىيە چېگرىسىدىكى غەسسانلار ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش مىللەتلەر ئارىسىدا ئەرەبلەر خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئارامىي تىلى مەدەنىيىتى بىلەن ناھايىتى تەبىئىي ھالدا تېخىمۇ زىچ مۇناسىۋەت ئورناتقان . ئەرەب تىلى بۇ ۋاستىلەر ئارقىلىق ئاز سانداغا ئارامىي تىلى ئاتالغۇلىرىنى قوبۇل قىلغان ، لېكىن بۇ ئاتالغۇلارنىڭ ئەرەب تىلىنىڭ شەكىل ۋە مەزمۇنىغا بولغان تەسىرى ، خۇددى ئارامىي مەدەنىيىتىنىڭ كۆچمەن مىللەتلەرگە بولغان تەسىرىگە ئوخشاش ، ئىنتايىن ئاز بولدى . بۇ كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ پېشانىسىگە پۈتۈلگىنى يا ئاددىي ياشاش ، يا بولمىسا ھاياتلىق يولىدىكى كۈرەشتە شاللىنىپ قېلىش ئىدى .

2 ـ باب
ئەردب تىلى

غەربىي جەنۇبىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى تىللىرى چېگرىسى ئېنىق ، مۇستەقىل تىل بولۇپ ، ئومۇمەن سامىي ① تىللىرى سىستېمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . ئەرەب تىلى ئۇنىڭ ئەڭ ياش بىر تارمىقى ، جۈملىدىن ، مەلۇم ساقلىنىلىرى قالغان ئۇششاق تىللار ۋە ھازىرقى زامانىدا قايىتا ئەسلىگە كەلگەن ھېبرۇ تىلىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئەرەب تىلىمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ساقلىنىپ قالغان ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە تىل . سامىي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى زىچ بولۇپ ، سۆزلۈكلىرى ۋە قۇرۇلمىلىرى بىر ـ بىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ . ئۇلارنىڭ ئوخشاش تىل مەنبەسىدىن كېلىپ چىققانلىقى ئېنىق . سامىي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بىرنەچچە خىل شۇبسىمۇ بار . ئومۇم ئېتىراپ قىلغان تارماقلىرى (كىچىكرەك شۇبلەر كىرگۈزۈلمىدى) تۆۋەندىكىچە :

1 ـ بابىل ۋە ئاسسىرىيە مىخ يېزىقى ، بۇ ئاخات تىلى ياكى شەرقىي سامىي تىلى دەپ ئاتىلىدۇ .

2 ـ سۇرىيە ۋە مېسوپوتامىيەنىڭ قەدىمكى تىلى . ئۇ شىمالىي سامىي تىلى دەپ ئاتىلىدۇ .

بۇ قەدىمكى تىللار يەنە ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ . بۇنىڭ بىر تارمىقى بۇرۇنقىلىرى ، يەنە بىر تارمىقى كېيىنكىلىرىدىن ئىبارەت .

A . كەنئان تىلى ، بۇ تىلدا ئىنكىن تىلى بىلەن ھېبرۇ تىلى ئاساس قىلىنىدۇ .

B . ئارامىي تىلى ، يەنى مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى ئەسىرلەردە غەربىي ئاسىياغا تارالغان ئىلىنكا تىلى . بۇ تىل سۇرىيە تىلى بىلەن بىرلىكتە مېسوپوتامىيىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى خرىستىئان ئەدەبىي تىلى بولۇپ قالغان .

3 ـ ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى تىل تۈرلىرى (جەنۇبىي سام ياكى غەربىي جەنۇبىي سامىي تىلى) .

A . شىمالىي ئەرەبىستان تىلى ، يەنى بىز تەتقىق قىلىدىغان ئەرەب ئەدەبىي تىلى .

B . ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمكى قەبرە يېزىقىنا مەنسۇپ شۇنىلەر (سابا تىلى ، ماينا تىلى قاتارلىقلار) ۋە ئۇلارنىڭ ھاسىلى بولغان گاۋىچ ياكى ئېفىئوپىيە (ھەبەشىستان) تىلى ، يەنى ھەبەشىلەرنىڭ ئوتتۇرا قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ ئەدەبىي تىلى .

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان نۇرغۇن تىل تۈرلىرى بىرنەچچە خىل ئوخشىمىغان ئەدەبىي شۇنىلەردىنلا ئىبارەت . ۋەھالەنكى ، شىمالىي ئەرەبىستان تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى چۆل ـ باياۋان تۇرمۇشىنىڭ مەنسىزلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ، شۇڭا ئۇ بىر تەرەپتىن سامىي تىلىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى بىرمۇنچە تەركىبلىرىنى ساقلاپ قالغان . شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، باشقا جەھەتلەردە ئاجايىپ نازۇك بىرتكىملەرگە ئىگە . بۇ شۇنىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئازدۇر ـ كۆپتۇر سىرتتىن كەلگەن تەركىبلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ ، لېكىن بۇ تەركىبلەر سامىي تىلىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكىگە بېقىنىدۇ . بۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەر . مەسىلەن ، مۇرەككەپ

فونتىكىلىق سىستېما ، بىرىكمە سۆزلەرنىڭ تامامەن يوق دېيەرلىك ئىكەنلىكى ئۈستىدە كۆپ توختالمايمىز . لېكىن ، سام تىلىنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى بولغان سۆز تومۇرى سىستېمىسى ئۈستىدە تەپسىلىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ . بۇ نۇقتىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ باشقا ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشىنىش قىيىن . چۈنكى ، باشقا ئەدەبىياتلارغا ئوخشاش ، ئەرەب ئەدەبىياتىدىمۇ سۆز تاللاشتىكى ئۈستىلىق ، ئۇسلۇبتىكى گۈزەللىك ۋە يېزىقچىلىق جەھەتتىكى ماھىرلىقنى تىلنىڭ ئالاھىدىلىكى بەلگىلىگەن .

سامىي تىللىرىدا ئاساسىي ئۇقۇملار ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۈچ ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلىدۇ . بۇ ئۈچ ئۈزۈك تاۋۇش بىر سۆزنىڭ « تومۇرى »② نى تەشكىل قىلىدۇ . ئۇقۇمدىكى ئاساسىي ئۆزگىرىش جۈملىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . مۇھىم بولمىغان ئۆزگىرىشلەرنىڭ بەزىلىرى يۇقىرىقى شەكىلدە ، بەزىلىرى بولسا ئالدى ـ كەينىگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ياكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن ، « ئۆلتۈرۈش » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆزنىڭ تومۇرى «قتل » بولۇپ ، ئۇ پېئىلدا « قەتەلە » ، ئىسىمدا « قاتىل » ، ئاكتىۋئال ئىسىمدا ③ « قاتىل » (كۆپلۈكتە« قەتتال ») ، « قاتىل » (كۆپلۈكتە « قاتى لو ») بولۇپ كېلىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىرمۇنچە سۆزلەرنى ياسىغىلى بولىدۇ . يەنى « قتل » دېگەن سۆز تومۇرى « ئۆلتۈرۈش » دېگەن ئۇقۇم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . ئەلۋەتتە ، بۇ ئومۇميۈزلۈك قانۇنىيەتمۇ ئەمەس ، ئەرەب تىلىدا بىر سۆز تومۇرىدىن ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن كۆپ سۆز ياسىلىدىغان ئەھۋالمۇ ناھايىتى جىق ئۇچرايدۇ .

مەسىلەن ، « كىتىپ » دېگەن سۆز « كىتاب » ۋە « يەشلىش » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . بۇنداق بۇيرۇق مەنىسىدىكى بىرىكمە بىلەن سۆزنىڭ مەنىسىنى چەكلەش ئۈسۈلى ئىسمىغىمۇ ، پېئىلغىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ . لېكىن ، ئىسمىنىڭ شەكلى كۆپ ئۆزگەرسىمۇ ، پېئىل شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشىدە ئىنتايىن قاتتىق قائىدە سىستېمىسى بولىدۇ . « ئۆلتۈردى » دېگەن ئاددىي پېئىلدىن مەجبۇرى دەرىجە « ئۆلتۈر » ، مەجھۇل دەرىجە « ئۇ ئۆلتۈرۈلدى » ياكى « ئۆلتۈرۈلدى » دېگەن سۆزلەرنى ياساش مۇمكىن ، جەنۇبىي سامىي تىلىدا بولسا ، ئۆملۈك دەرىجە « ئۆلتۈرمەكچى . . . » بىلەن « سوقۇشماقچى » دېگەن سۆزلەرنى ياساش مۇمكىن ، مۇكەممەل ئەرەب تىلى گرامماتىكىسىدا يۇقىرىدىكى پېئىللار قايتۇرما دەرىجە ياكى ئوتتۇرا ھال ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . شۇنداقلا ، ھەربىر شەكىلدە رەسمىي پاسسىپ ھالەتتىن باشقا ، يەنە ئاددىي يېرىم پاسسىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . پېئىللاردا ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزگىرىش ناھايىتى ئاز بولسىمۇ ، لېكىن سۆز « تومۇرى » نىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇنداق ياكى ئۇنداق چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ . بەلكى ، سۆزنىڭ مەنىسىدىكى ئۆزگىرىش ناھايىتى زور بولىدۇ .

بىز شۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالالايمىزكى ، پېئىلنىڭ ئۆزگىرىش قائىدىسى مۇقىم بولۇپ ، ئۇنىڭ باشقىچە بولۇشىغا يول قويۇلمايدىغانلىقى ، جۈملىدىن سۆزنىڭ « تومۇرى » ئۇچ ئۇزۇك تاۋۇشتىن قۇرۇلىدىغانلىقى ئۈچۈن ، ئەرەب تىلىدا ناھايىتى كۆپ سۆز پەيدا بولغان . ئەمما ، ئۇنىڭ سوزۇق تاۋۇش شەكلى پۈتۈنلەي ئوخشاش . مەسىلەن ، ئاددىي پېئىلدىن ئۆزگەرگەن ئاكتىۋئال ئىسىملارنىڭ قۇرۇلما شەكلى « قتل » شەكلى بىلەن تامامەن ئوخشايدۇ : « ركب » — « ئولتۇر »

(oltur) ، « كاتىپ » ــ « يازغۇچى » ،« ھەممال » ــ (يۈك توشۇغۇچى) ۋە باشقىلار . شۇڭا ، ئاخىرقى قاپىيە بىلەن يېرىم تاۋۇش ، مۇقەررەر ھالدا ، ئەرەب ئەدەبىياتىدىكى شېئىر ۋە نەسرىي ئەسەرلەردە باشتىلا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن ؛ باش قاپىيە ۋە قوش مەنىلىك سۆزلەرگە كەلسەك ، نوقۇل ئەدەبىياتتا ئۇنىڭدىن ساقلانغىلى بولمايدۇلا ئەمەس ، بەلكى ئۇ ئالاھىدە زىننەت ھېسابلىنىدۇ .

سۆز « تومۇرى » نىسبەتەن بۈيرۇق مەنىسىدە ئۆزگىرىشى سۆزنى ئىخچام ئىشلىتىشكە ئالاھىدە يارىدەم بېرىدۇ . ئىخچام ۋە يوشۇرۇن مەنىلىك جۈملە كىشىلەر ئەقىل ياقتۇرىدىغان ئىپادىلەش شەكلىدۇر . ئەرەب ئىدىيوملىرىنىڭ ئۇچ ـ تۆت سۆزىدىن ئېشىپ كېتىدىغانلىرى ناھايىتى ئاز . شائىرنىڭ ماھىر ياكى ماھىر ئەمەسلىكىگە قاراشتا ، ئۇنىڭ بىر پۈتۈن ئوبرازنى بىر مىسرا شېئىرغا يىغىنچاقلىيالىشى ياكى يىغىنچاقلىيالماسلىقىغا قارىلىدۇ . تەمسىللەردە ئىپادىلەنگەن « شەرقنىڭ پارلاق بەدىئىي شەكلى » ئەرەب ئىپادىلەش ئۇسۇلىغا ماس كەلمەيدۇ . چۈنكى ، ئۇ كىيىنكى دەۋرلەردىكى ئەرەب ئەدەبىياتىغا تاشقى ۋاستىلەر ئارقىلىق سىڭىپ كىرگەن . لېكىن ، ئەرەب تىلى ئۇنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلغان ، ئۇنىڭدا كىيىنكى دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن گۈزەللىك ۋە خىلمۇ خىللىق ، ئۇنىڭ مەنداش سۆزلەرگە ئىنتايىن باي بولۇشى ، ياسالما سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى پەرقىنىڭ ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇشى بەدىئىي ماھارەت ئۈچۈن ئىنتايىن ياخشى پۈرسەت يارىتىپ بەرگەن . ۋەھالەنكى ، تېخىمۇ قەدىمكى ۋە تېخىمۇ تەبىئىي بولغان ئىخچام سىنتاكسىسلىق قائىدە ئېغىز تىلى ۋە بەزى ئەدەبىي ژانىرلاردا يەنىلا ساقلانماقتا .

ئەنە شۇنداق تەبىئىي ئاساس بولسىمۇ ، ئەرەب تىلىنىڭ

بەدئىي قۇرۇلمىسىدا ، يەنىلا چۈشىنىش قىيىن بولغان ، ھەتتا چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان جايلارمۇ بار . دېمەك ، ئەرەب يېرىم ئارىلىدا قەبىلە تىللىرى كۆپ بولۇپ ، ئۇلاردا ئەنئەنىۋى سامىي تىلىنىڭ سىنتاكسىسلىق قائىدىسى ۋە چېچىلاڭغۇلۇقى ئېغىز تىلى شەكىلدە ساقلانغان . ھندى ـ ياۋروپا تىللىرىدا ، زامان جەھەتتە بىر يۈرۈش قاتتىق ئۆزگىرىش شەكلى بار ، لېكىن سامىي تىلىدا بولسا ، پېئىللاردا نىسبەتەن ئىپتىدائىي بولغان ئىككى « تەرەپ » تىكى ھالەت ساقلانغان بولۇپ ، ۋاقىت ئۇقۇمى يوق دېيەرلىك ، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ياكى ئورۇنلانمىغانلىقى پەقەت ئاددىي ھالدىلا ئىپادىلىنىدۇ . ھندى ـ ياۋروپا تىللىرىدىكى ھال پېئىلىنىڭ كۆپ قىسىمۇ سامىي تىلدا يوق . مەسىلەن ، « yagtulu » دېگەن سۆز « ئۇ ئۆلتۈرىدۇ » دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپلا قالماستىن ، بەلكى (ماقالىلاردا) « ئۇ ئۆلتۈرگەن » (ئۆتكەن زامان) دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ . يەنە « ئۇ ئۆلتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن (ئۆتكەن زامان) ، ئۆلتۈرگەن ، ئۆلتۈرىدۇ ياكى ئۆلتۈرەيدۇ » دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ . بۇ سۆزنىڭ توغرىلىقىغا ئالدى ـ كەينىدىكى سۆزگە قاراپ باھا بەرگىلى بولىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، ئەرەب تىلىدا بايان قىلىش شەكلى دائىم ئۇشتۇمتۇت بولىدۇ ياكى « لىرىكىلىق شەكىل » دە بولىدۇ . جۈملىنىڭ قۇرۇلمىسى ئەسلىدىلا ستىخىيىلىك بولۇپ ، ئۇنىڭدا ياۋروپا تىللىرىنىڭ سىنتاكسىسلىق قائىدىسىگە ئوخشاش سۆز تەرتىبىگە ئاشكارا بويسۇنۇش ھالىتى ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ .

دەسلەپكى دەۋرلەردىكى شائىرلارنىڭ تىلى تامامەن بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ ، ئاز سانداكىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، سۆزلۈكلىرى ئاساسەن ئوخشاپ كېتەتتى . بولۇپمۇ مەكتۇپ ،

جۇملە تۇزۈش ، سۆز ياساش جەھەتلەردە شۇنداق ئىدى . باش جۇملە ئېنىق ماۋزۇلىمىسىغا ئىگە بولسا ، خەۋەرلەرنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بىر قاتار مۇرەككەپ ھالەتنى ئىپادىلىگىلى بولاتتى . جۇملىلەردىكى مۇقىم ستىخىيىلىك ھالەتكە مەنتىقىگە ئويغۇن كېلىدىغان قاراتما بۆلەكلەر قوشۇلسىلا ، ئۇنىڭ قوللىنىلىشى تامامەن ئوخشايتتى . بۇنىڭ بىلەن جۇملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى خىلمۇ خىل مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەپ بەرگىلى بولاتتى . بۇ خىل تىل قورالى ئۆزىنىڭ بايلىقى ۋە جانلىقلىقى بىلەن سامىي تىلغا مەنسۇپ ھەرقانداق تىللاردىن زور دەرىجىدە ئۈستۈن تۇراتتى . ئۇنىڭدا قانداق ئۆزگىرىشلەر بولغان ؟ ئۇ يەنە ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ شۇنسى بىلەن قانداق مۇناسىۋەت باغلىغان ؟ بۇ مەسىلە ھازىرغىچە ئايدىڭلاشقىنى يوق . بىرنەچچە ئەسىردىن كېيىن شائىرلارمۇ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ قەبىلىسى — مەككىدىكى قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ تىلىنى قوللانغان ، دېگەن گەپلەر بولغانىدى ھەم بۇ تىل يېرىم ئارال بويىچە ئەڭ ساپ ، ئەڭ تەرەققىي تاپقان تىل دەپ قارالغانىدى . بۇ نەزەريە روشەنكى ، دىنىي ئېتىقادتىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، ئۇنى ئىسپاتلاپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق ، ھازىرغىچە تەتقىق قىلىنىپ چىقىرىلغان خۇلاسە شۇكى ، شائىرلار ئۆلچەملىك بىر خىل شېئىرىيەت تىلىنى قوللانغان بولۇپ ، بۇ تىلدا ئېغىز تىلى ئاساس قىلىنغان بولسىمۇ ، لېكىن سۆزلۈك ۋە خەۋەرنىڭ ئۆزگىرىشى ، جۇملىنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش جەھەتتىكى ساپلىقى بىلەن ئېغىز تىلىدىن پەرقلىنىدۇ . بىراق ، نۇرغۇن ئاساسلار ئىسپاتلىدىكى ، شېئىرىيەت تىلى توغرىسىدىكى بۇ سۈنئى نەزەريىمۇ پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ . مېنىڭچە ، شائىرلار شۇبلەرنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرىنى قوبۇل قىلىپ ، ئۆز تىلىنى زور دەرىجىدە بېيىتقان بولۇشى

مۇمكىن ؛ شۇنداقلا ئىشلىتىلىش ئۇسۇلىنى تۇزۇپ چىقىپ ، بۇنىڭ بىلەن ئورتاق ئەدەبىي تىلنى ئىجاد قىلغان ۋە ئۇنى " ئەرەبچە تىلى » ① دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن ، بىز ھازىر ئۇنى « ئەرەب ئورتاق تىلى » (ئەرەب يېزىق تىلى) دەيمىز . بۇ تىل دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن ، « ئالتۇن دەۋرى » ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىرنەچچە ئەسىردىكى ئاتالمىش koine جەريانىدا سۆزلۈكلەر بىرقەدەر ئاددىيلاشقان بولسىمۇ ، ئۇ ئىزچىل تۇردە ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ قورالى بولۇپ قالدى . غەرب ئالىملىرى ئۇ چون ئېيتقاندا ، قەدىمكى ئەرەب تىلىنى ئۆگىنىش خۇددى سايامەتكە ئاتلانغاندەك بىر ئىش ، ئەرەب تىلى ئەزەلدىن سۆزگە ئىنتايىن باي ، سۆزلىرى ئەگىتمە ھەم مۇرەككەپ ، مەيلى دەسلەپكى دەۋر ياكى كېيىنكى دەۋردىكىسىنى بولسۇن ، كىشىنىڭ چۈشىنىپ كېتىشى قېيىن ، بولۇپمۇ ئۇقۇمنى بىر ـ بىرىگە باشلاشتىكى غەيرىي ئۇسۇلى تېخىمۇ شۇنداق ، ھەر خىل باغلىنىشلارنى بەلگىلەيدىغان ئىچكى قۇرۇلمىلارنى ئۇزۇل ـ كېسىل ئىگىلىگەندىلا ، ئاندىن ئۇنى بىرئاز چۈشەنگىلى بولىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، كىتابخانىلار بۇلارنى ئەرەب تىلىنىڭ يازما شەكلى ئارقىلىق پەرق ئېتىشى لازىم . ئۇ بىرخىل چىرايلىق يازما شەكىل بولۇپ ، خىلمۇ خىل سەنئەت شەكىللىرىگە ئىگە ، لېكىن بىپەرۋا كىتابخانىلار ئۇچۇن ئۇنىڭ ھەممە يېرى خەندەكتىن ئىبارەت (بىخەستەلىك ياكى بىلىمسىزلىكتىن كېلىپ چىقىدىغان مەتبەئە ياكى ئىملا خاتالىقى تېخىمۇ شۇنداق) سۆزنىڭ ئۇزۇك تاۋۇش قۇرۇلمىسى بىلەن ئادەتتىكى سىنتاكسىسلىق تۇزۇلۇشى مەقسەتنى تولۇق ئىپادىلەپ

بېرەلىگەنلىكى ئۈچۈن ، يازما شەكىلدە سوزۇق تاۋۇش قوشۇشنىڭ ھاجىتى يوق . مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، كىشىلەر ئەرەب تىلىدىكى ماقالىلاردا مەقسەتنى 75 پىرسەنتىلا چۈشەنگىلى بولىدۇ . قالغان 25 پىرسەنتنى كىتابخانىلار ئۆزى چۈشىنىۋېلىشى كېرەك دەيدۇ . بۇرۇنقى زامانداشلا ئەرەبلەر « قۇرئان » نىڭ كېيىنكىلەرگە تارقىلالماي قېلىشى ياكى بۇرمىلىنىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ ، ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئاستى ـ ئۈستىگە قويىدىغان بىرمۇنچە سوزۇق تاۋۇش بەلگىلىرىنى ئىجاد قىلغان ⑤ . گەرچە ئەمەلىيەتتە ، بۇنداق سوزۇق تاۋۇش بەلگىلىرى « قۇرئان » ۋە ئۇنىڭدىن ئېلىنغان نەقىللەر ياكى مەلۇم شېئىرلاردىلا ئىشلىتىلسىمۇ ، بۇ سوزۇق تاۋۇش بەلگىلىرىنىڭ قويۇلۇشى بىلەن ئەرەب يېزىقى تامامەن ئوقۇپ تەلەپپۇز قىلغىلى بولىدىغان دەرىجىگە يەتكەن . ئادەتتىكى نەسرىي شەكىللەردە ، كىتابخانىلار يېزىق قۇرۇلما ئاساسىنىڭ ئادىتىنى بىلىۋالسىلا ، قىينىچىلىقىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنى ئوڭايلا ھەل قىلىپ كېتەلەيدۇ . بەزى كونا كىتابلاردا جۈملە تەركىبىدىكى سۆزلەر ئېنىقلىۋېلىنىغان ھەم ئۇنىڭ سىنتاكسىلىق قۇرۇلۇشى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىنغان تەقدىردىمۇ ، يەنىلا ئۇنى تۈپتىن ئوخشىمىغان ئىككى خىل مەنىدە چۈشىنىش مۇمكىن ، ئەبۇ تەمام ياكى ئەبۇل ئەلا مۇئەررى ⑥ ۋە ھازىرقى زامان يازغۇچىلىرى بۇ ئۇسۇلنى قوللىنىپ مۇشتەرىلەرنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتى ۋە بىلىمىنى سىناشنى ياخشى كۆرىدۇ . ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن ئەرەب كلاسسىك ئەدەبىياتىغا دائىر ئەسەرلەرنىڭ كۆپچىلىكى

ئوتتۇرا قەدىمكى دەۋردىكى ئالىملارنىڭ تىلشۇناسلىق جەھەتتىكى نۇرغۇن چۈشەندۈرۈشلىرىدىن ئۆتكەن . بۇ ئەسەرلەرگە تەكشۈرۈپ ئىسپاتلانغان تۈرلۈك يېزىقلاردىكى ماتېرىياللار قوشۇمچە قىلىنغان بولسىمۇ ، يەنە مەسىلىنىڭ ھەممىسى ھەل بولۇپ كەتكەن ئەمەس ، ئەلۋەتتە . لېكىن بۇنىڭ بىلەن ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئەدەبىياتتىن لەززەتلىنىش جەھەتتە ، ھەر ھالدا پۇختا ئاساس يارىتىپ بېرىلگەن .

ئىزاھاتلار :

① غەربىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقىدىكى ئەرەبلەر ، سۈرىيەلىكلەر ، يەھۇدىلەر ، ئېفىئوپىيەلىكلەر ۋە قەدىمكى بابىللار ، ئاسسىرىيەلىكلەر ، فىنىكىنلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

② بۇ يەردىكى « تومۇر » ئۇيغۇر تەرەپتىن تەشكىل تاپقان ، ئۆتكەن زامان پېلىگە قارىتىلغان بولۇپ ، ئەرەپ تىلى گرامماتىكىسىدىكى « سۆز تومۇرى » (مەسدەر) گە ئوخشمايدۇ .

③ ئەرەپ تىلىدا ھەرقانداق پېئىلدا ئاكتۇئال ئىسىم بولىدۇ . ئۇ ھەرىكەت تەشەببۇسچىسىنىڭ ئىسمىنى بىلدۈرىدۇ . جۈملىدە بۇنى سۆيەت ياكى ئادەتتىكى ئىسىم ئورنىدا قوللىنىش مۇمكىن . بەزىدە ئۇ پېئىلنىڭ رولىنمۇ ئويناپ ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ .

① ئەرەپ يېزىرىم ئارىلى قەدىمكى دەۋرلەردە « ئەرەبىيە » دەپ ئاتىلاتتى . ئارالدا ئولتۇرۇشلۇق كىشىلەر ئەرەبلەر دەيىلەتتى . بۇ — ئىپتىدائىي ئەرەبلەر — بەدۇىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇ يەردىكى « ئەرەبىيە تىلى » دېگىنىمىز بەدۇىلەر تىلىغا قارىتىلغان .

⑤ زىر — زەۋەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ (تەرجىمان) .

⑥ ئەبۇ تەممام (788 — 846) .

ئەبۇ ئەلا مۇئەررى (973 — 1058) — ئابباسلار دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئەما شائىر ، ئۇ يېشىدا ئىككى كۆزى ئەما بولۇپ قالغان ، ئۇ دادىسىغا ئەگىشىپ يۈرۈپ ئەدەبىي ماھارەتنى ئىگىلىگەن . يەتمىشتەك شېئىر ۋە ھېكايىسى بار .

3 ـ باب

قەھرىمانلىق ددۇرى

(مىلادى 500 ـ ، 622 ـ يىللار)

ئۇشتۇمتۇتلۇق ـ ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكىدۇر . باشتا ، ئۇنىڭ يېپ ـ يېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەت سۈپىتىدە ، پىشقان ھالدا مەيدانغا چىقىشىدىن ، مۇكەممەللىك دەرىجىسىنىڭ كېيىنكى ئوخشاش بەدىئىي تىپلاردىن قېلىشمايدىغانلىقىدىن قىلچىمۇ ئەسەر يوق ئىدى . كىشىنى ھەممىدىن بەك ئەجەبلەندۇرىدىغىنى شۇكى ، ئەرەب تىلى دەسلەپىدىلا ئەدەبىي ۋاستە بولۇپ قالغان . ئەدەبىي جەھەتتىكى ئەھمىيىتىدىن ئېيتقاندا ، ھەر خىل شۆبلەردە ئويۇلغان تەزىيە ـ نامىلەر ياكى سودا خاتىرىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئەرەب يېرىم ئارىلى بىر مەزگىل جەمجىت ، قۇپ ـ قۇرۇق دېيەرلىك ئىدى . لېكىن ، ھەش ـ پەش دېگۈچە ئارىلىقتا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا شائىرلار خۇددى باھار يامغۇرىدىن كېيىن باش كۆتۈرگەن بامبۇكتەك تۇركۈملەپ مەيدانغا كېلىپ ، مۇرەككەپ مەدھىيە نەزمە « قەسىدە » نى ياد ئوقۇيدىغان بولدى « قەسىدە » بىر قاتار مەزمۇنلار ئاساسىدا يېزىلغان داستان بولۇپ ، جانلىق ، جۇشقۇن ، تەسەۋۋۇرى ئېنىق ، ئوخشتىشلىرى جايىدا ، تىلىغا ئىنتايىن باي ، جارانگلىق ئىدى ، ئۇنىڭدا شۆە تەسىرى ئاز ئىدى . بۇنداق ئەسەرلەر مۇرەككەپ ۋە جانلىق قاپىيىلەردىن تۈزۈلگەنىدى .

كېيىنكى دەۋردىكى ئەرەب تىلشۇناسلار بۇنىڭغا خۇددى

بىزگە ئوخشاشلا ھەيران بولۇشقان . ئەمبلەرنىڭ دەسلەپكى مۇنەۋۋەر ئوبزور چىسى ئىبنى سالام :« مەلۇم كىشىلەرنىڭ مەلۇم سورۇنلاردىكى ئاغزاكى نەزمىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، دەسلەپكى دەۋرلەردە ئەمبلەرنىڭ شېئىرىيىتىدىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . (قەسىدە) ۋە داستان ئوقۇش تۇنجى قېتىم مىلادى 6 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئابدۇل مۇتتەلىپ دەۋرىدىن باشلانغانىدى " دەپ يازىدۇ . شۇبھىسىزكى ، شۇ چاغلاردا شېئىرىيەتنىڭ تېمىسى كۆپمۇنچە " مەلۇم كىشىلەرنىڭ ئاغزاكى نەزمىلىرى " دىن ئېلىناتتى . لېكىن ، مەرسىيە ، قايغۇ ـ ھەسرەت ناخشىلىرى ، مۇبالىغە ، مەسخىرە ياكى قارغاشقا دائىر شېئىرلار ، ئۆرۈش ھەققىدە ۋە ئات ـ تۆگىلەرنى ماختاپ يېزىلغان شېئىرىي ئەسەرلەر بۇرۇندىنلا مەلۇم دەرىجىدە بار ئىدى . دەسلەپكى چاغلاردىكى « قەسىدە » بىلەن زامانداش بولغان ئەنە شۇنداق نۇرغۇن قىسقا شېئىرلارنىڭ بۇگۈنكى كۈنگىچە تارقىلىپ كېلىۋاتقانلىقى بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىلھام كەلگەندە دەرھال يېزىلغان شېئىرلارنىڭ ئوخشىمىغان سۈرۈتتى سۆيىتىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىدەك تەسەۋۋۇرنى ئىسپاتلايدۇ . لېكىن ، بۇنداق شېئىرلاردا ۋەزىن مەسىلىسى مۇرەككەپرەك ئىدى . قەدىمكى ئەرەب ۋەزىن قائىدىسى باشتا چېچىلاڭغۇ ، ئۇزۇن ـ قىسقا شەكىلدە بولۇپ ، رەجەز دەپ ئاتىلاتتى . بۇنداق شېئىرىيەت شەكلى قاپىيىلەشتۈرۈلگەن قىستا جۈملىلەردىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇ بەلكىم (كارمېنغا ① ئوخشاش) " سەجئە " (قاپىيىلىك نەسرىي ئەسەر شەكلى) دىكى دوق قىلىش تەلەپپۇزىنى ئالغان ئىخچام بىيىتلاردىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن . كىشىلەر بۇنداق نەسرىي ئەسەرنى بىزگە تونۇش بولغان بىرام ② رىۋايەتلىرىگە ئوخشاش مەلۇم سېھرىي كۈچىگە ئىگە ، دەپ قارايدۇ . سامىي ئەدەبىياتىدا ئورتاق

بولغان بۇنداق چېچىلاڭغۇ نەزمە شەكلىنىڭ 6 ـ ئەسىرىدىكى ئون بوغۇملۇق ياكى ئون ئىككى بوغۇملۇق شېئىر شەكىللىرى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق . تەقلىد قىلىنغىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئۇنىڭ بىلەن سامىي تىللارنىڭ قىلچە ئوخشاشلىقى يوق . « رەجەز » شەكلىنىڭ « قەسىدە » دە قوللىنىلىۋاتقان ۋەزىن قائىدىسىدىن چىقىرىپ تاشلىنىشى — ئۇنى يېڭى ۋەزىن قائىدىسىدىن مەقسەتلىك ھالدا ئايرىۋېتىش بولىدۇ . بۇنداق يېڭى ۋەزىن قائىدىسىنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدا ئىلگىرى نۇرغۇن تەسەۋۋۇرلار بولغانىدى . بىز يېڭى ۋەزىن قائىدىسىنىڭ « قەسىدە » دىن كېلىپ چىقمىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە ھەقلىق بولساقمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ پەيدا بولغان ۋاقتى « قەسىدە » دىن ئانچە ئىلگىرى ئەمەس .

دېمەك ، « قەسىدە » شېئىرىيەتنىڭ دەسلەپكى ئىجادىيەت دەۋرىنىڭ يۇقىرى پەللىسى بولۇپ ، بۇ دەۋردە يېڭى ۋەزىن قائىدىسى دۇنياغا كەلگەن ۋە ئۆلچەملىشىپ قالغان . بەلكى ، « قەسىدە » شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدە ئۆزىنىڭ يېڭىچە جەلپ قىلىش كۈچىنى كۆرسىتەلىگەن . گۈزەللىك تۇيغۇسىنىڭ يېڭى ساھەسىدە شاد ـ خۇراملىق ياكى تەنتەنىلىك ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن ؛ مەيلى دەسلەپكى ياكى ئاخىرقى مەزگىلدىكى « رەجەز » نەزمىلىرىنى ئۇنداق ئالغا ئىنتىلىش تۇيغۇسى بىلەن ئوخشاش ئورۇنغا قويۇش مۇمكىن ئەمەس ، بەزىلەر « قەسىدە » نىڭ دۇنياغا كېلىشى « يېڭى ئاي شەكىللىك مۇنبەت زېمىن » ③ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدىن بولغان دېيىشىدۇ . بىراق ، بۇنداق قاراشتىكىلەرنىڭ پاكىتى تولۇق ئەمەس . مەيلى قانداق بولسۇن ، يېڭى ۋەزىن شەكلى ئەرەب تىلىنىڭ تەلەپپۇزىغا ئىنتايىن باب كېلىدۇ ۋە ماسلىشىدۇ . كېيىنكى بىرقانچە يىل ياكى بىرقانچە ئون

يىل ئىچىدە، شىمالدا مېسوپوتامىيە، ھىجاز، نەجد④ ئاسسىر⑤ چۆللۈكىدىن تاكى يەمەنگىچە بولغان، ئەرەب تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسىدە كىشىنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇرىدىغان شېئىرىيەت ماھارىتى مەيدانغا كېلىپ ھازىرغىچە سىر بولۇپ كېلىۋاتقان ئىجادىي كۈچىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئەرەب تىلىدىكى سۆز ھالەتلىرىنىڭ بىر خىللىقى ۋە جۈملە تۈزۈلۈشىنىڭ يېڭى ۋەزىنگە قاراپ تەبىئىي تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقى نەتىجىسىدە، بىرنەچچە مىسرا نەزمە ئىجاد قىلىش ئانچە قىيىن بولمىسىمۇ، لېكىن نەزمىنى ئاتمىش ياكى سەكسەن مىسراغا يەتكۈزۈش، جۈملىدىن بەدىئىيلىك جەھەتتە ئوخشاش سەۋىيىنى ساقلاپ قىلىش يۈكسەك ماھارەتنى تەلەپ قىلاتتى.

« قەسىدە » نىڭ ئاخىرقى مەقسىتى ئۆزىنى كۆككە كۆتۈرۈش، ئۆز قەبىلىسىنى مەدھىيىلەش، ئۆز رەقىبىنى ياكى ئۆزىگە قارشى بولغان تەشكىلاتنى مەسخىرە قىلىش ياكى مەلۇم بىر شەپقەتچىنى مەدھىيىلەشتىن ئىبارەت ئىدى. شائىر ئاڭلىغۇچىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىش ئۈچۈن، نەزمە ئەۋجىگە چىقىشتىن ئىلگىرى، مۇقەددىمە شەكلىدىكى سۆزلەر بىلەن ئەرەب تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى كۆرۈنۈشلىرىنى تەسۋىرلەيدۇ. ئەڭ قىزىقارلىقى ئادەتتە « ناسىپ » دەپ ئاتىلىدىغان مۇقەددىمىدىن ئىبارەت⑥.

قەسىدە باشلىنىش بىلەنلا، شائىر ئۆزىنىڭ تۇغقىنىپ، ئىككى دوستى بىلەن سەپەر ئۈستىدە كېتىۋاتقانلىقىنى ئېلىتىدۇ. يول ئۇزۇن، ئېگىرى ـ توقاي بولۇپ، شائىرنىڭ ياكى ئۇنىڭ دوستلىرىنىڭ قەبىلىسى ئىلگىرى جەھەر تىككەن جايغا تۇتىشىدۇ. ئۇ يەردىكى خارابە ئىزلىرى ناھايىتى ئېنىق كۆزگە تاشلىنىدۇ. شائىر بۇ يەردە دوستلىرىنى بىرئاز دەم ئېلىشقا دەۋەت قىلىدۇ. ئۇ ئوڭغۇن يىللار بۇرۇن بۇ يەردە ئۆز مەشۇقىسى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان ئىكەن ئۇنىڭلىرىنى، ئۇزۇن يىل داۋام قىلغان سەرسانىلىق ھاياتىنىڭ ئۆزلىرىنى بىر ـ بىرىدىن جۇدا قىلىپ

تەبرىكلەشكەنلىكى ، ئەسلىكتە بۇ خارابلىكتە يەتكەن كىشىلەرنىڭلا ئۇياقتىن - بۇياقتا جېيىشىپ يۇرگەنلىكىنى ھېسىرەت - نادامەت بىلەن ئەسلەيدۇ⑦ .

توختاڭە كارۋان بۇ جايدا ئازغىنا يىغلاپ ئالاي !
يار جامالى ، بارگاھلار كەلدى يادىمغا شۇئان .
كۆرۈنەر تاغلا - باياۋان ، توختىماي سوقار بوران ،
بولدى باقسام نامايان خارابىدىن ئەسلى ماكان .
ئاتنىڭ تىزگىنىنى سېرىپ ، بەردى تەسەللى دوستلىرىم .
« سەۋر - تاقەت ئەيلىگىز ، ئارتۇقچە زارلاپ يىغلىماي » ،
پەقەت كۆز يېشىم بولدى ئۇشبۇ تەسەللىگە جاۋاب ،
سىڭدى قۇمغا قەترە - قەترە تامچە ياش قانداق قىلاي .⑧

بۇ خىل مەزمۇندىكى نەزمىلەر شەھۋانىي نەزمە دەپ ئاتالماقتا ، ئەمەلىيەتتە ھەرگىز ئۇنداق دېيىشكە بولمايدۇ . بۇ بىر خىل ئېچىنىشلىق مۇھەببەت ئەسلىمىسى بولۇپ ، ئاساسىي مەزمۇنى جۇدالىق ھەسرىتىدىن ئىبارەت . ئۇنىڭ ھەقىقىي مۇھەببەت نەزمىسى - غەزەل بىلەن ئوخشاشلىقى ناھايىتى ئاز ، غەزەلنى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى نەزمىلەردە ئۇچرىتىش مۇمكىن ئەمەس . ناگان - ناگاندا ئۇنىڭدىن شەھۋانىيلىققا ياتىدىغان مەلۇم تەسۋىرلەر چىقىپ قالغان ھالەتتىمۇ ، ئۇنى « ناسىپ » - تىكى ئاساسىي مەزمۇن بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ . « ناسىپ »نىڭ « قەسىدە » دىكى رولى خۇددى تىلشۇناس ئىبنى قۇتەيبە ⑨ نىڭ ئېيتقىنىدەك ؛ « ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قەلبىنى جەلپ قىلىپ ، ئۇلارنى بېرىلىپ نەزمە ئاڭلايدىغان قىلىش » تىن ئىبارەت . بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، « ناسىپ » ئەنە شۇنداق يېڭى شەكىلدىكى مەدھىيە

نەزمە سۈپىتىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان . ئىبنى سالام ⑩ ئىمرە ئۇلقەيس ⑪ نىڭ داڭ چىقارغانلىقى ئۇستىدە توختىلىپ : « قاقاس سەھرا » تېمىسىدىكى ئىجادىيەت ئىمرەئۇلقەيسكە مەنسۇپ » دەپ قارىغانىدى . بۇ گەپنىڭ توغرا ياكى توغرا ئەمەسلىكىدىن قەتئىينەزەر ، بۇ تېمىنىڭ ئەرەب شائىرلىرى ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئۇزاق مۇددەتلىك جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىكىدە شەك يوق . گەرچە ئاخىرقى مەزگىللەردە ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋرلەردە « ناسىپ » شەكلى بارا ـ بارا قاتمالللىقا يۈزلەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن ، كېيىنكى ئەسەرلەردە ئۇنىڭ داۋاملىق تىلغا ئېلىنىشى ، ئۇنىڭ ئاڭلىغۇچىلار بىلەن ھېسسىيات جەھەتتە زىچ مۇناسىۋىتى بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

شائىر مەشۇقى بىلەن ئاخىرقى قېتىم ۋىدالىشىپ بولۇپلا (مەشۇقى ئۆز قەبىلىسى بىلەن بىللە يېڭى ئوتلاق تېپىش ئۈچۈن كېتىدۇ) سايياھەتنى داۋاملاشتۇرغانلىقىنى بايان قىلىدۇ . شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇ ، تۆگىسى بىلەن ئارغىمىقىنى داڭلاپ كېتىدۇ ، بەزىدە ئۇنىڭ نەزمىلىرى بىر نەچچە ئېغىز سۆزگە ئوخشىسىمۇ ، لېكىن ئۇ ھامان ئاپتورنىڭ جىمىكى قىزغىنلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ . شائىر ئۆز ئۇلاقلىرىنىڭ ئۇزاق ۋە مۇشكۈل سەپەرلەردە نەقەدەر تېز ماڭغانلىقىنى ۋە نەقەدەر چىدامлىق ئىكەنلىكىنى داڭلايدۇ . ئۇلارنى قۇلان ، تۆگە قۇشى ياكى بۆكەنگە ئوخشىتىدۇ ؛ بۇ چاغدا تېما ھايۋانلار تۇرمۇشى ياكى ئۇۋ مەنزىرىسىدىن ئىبارەت تەسىرلىك نەزمىگە كۆچىدۇ . (غەرب كىتابخانلىرى ئۈچۈن بۇ نەزمىلەر تولىمۇ قىزىقارلىق) ، شۇنىڭ بىلەن يۇقىرىقىدەك سېلىشتۇرۇشلارمۇ قېپقالىدۇ .

تۇرار بوي ـ قەددىنى رۇسلاپ ئاق سىيىر بەرقى ئايدىڭدا ،
ۋە يا يىپتىن چىچىلغان ئۇنچە ـ مەرۋايىت كەبى تەنها .
يۇرۇپ كەتتى چۆچۈپ بىردىن ، قەدەملەرنى بېسىپ
ئىلدام ،
قارا تۇن پەردىسىنى يىرتىپ ، سۇبھى يورۇغان چاغدا ،
قالدى ئۇ ھاياتلىقنىڭ نىداسىدىن بولۇپ ھەيران ،
رەقىبنى بىلدى كىم كۆرمەي تۇرۇپ كۆرگەن كەبى
ئەمما ،
مۆكۈندى چۈشكىچە پىنھان ، رەقىبدىن خاۋاتىرلەپ ،
يېڭىلدى ئوۋچىلار ئاخىر ، تاپاتتى ئۇنى تايغانلار .
مانا سالپاك قۇلاق تايغانمۇ كەلدى پايپىلاپ ئىزدەپ ،
ئۇسسەككە تەق قىلىپ مۇڭگۈز ، ئۇمۇ راسلاندى چاقماقنلا ،
بەئەينى بىر ـ بىرىگە قارشى كەلگەن ئىككى شەمشەردەك ،
ئىلىشتى ، ھال خەتەر مۇندا يېڭىلمەكلىك ئۆلۈم گويا ،
نە چارە قىلغۇلۇق ! چۈشتى غۇلاپ يەرگە خاساپ باشى ،
ۋادەرىخا ، سوزۇلدى ھەم سۇخەمنىڭ جەسىتى قاندا ⑫

قائىدە بويىچە ئەنە شۇنداق مۇقەددىمىدىن كېيىنلا ، نەزمىنىڭ ئەسلى تېمىسى باشلىنىدۇ . بۇ چاغدا شائىر ئۇستىلىق بىلەن تاللىۋالغان تەسۋىرلەر ئارقىلىق كۆڭۈللۈك ، بايلىقات قەبىلە تۇرمۇشىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى ، لەززەتلىك نازۇ نېمەتلەر بىلەن تولغان زىياپەتنى ، قۇملۇقتىكى يەر ـ جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان گۈلدۈرماممنى كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا ناھايىتى جانلىق گەۋدىلەندۈرىدۇ . شائىر يالكى ئۆزىنىڭ قەھرىمانلىقىنى ماختايدۇ ، يالكى جەمەتىنى ماختاپ رەقىبگە ھۇجۇم قىلىدۇ ؛ يالكى قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ دىيانەتلىك ئېسىل پەزىلىتىنى ، ئۇرۇشتا

كۆرسەتكەن كۆرۈنەرلىك تۆھپىسىنى كۆككە كۆتۈرىدۇ ۋە ياكى ۋەز ـ نەسىھەت خاراكتېرىدە ، ئۇمىدسىزلىك بىلەن چۆل ـ جەزىرلەرنىڭ مەنزىرىسىنى بايان قىلىدۇ . دېمەك ، « قەسىدە » ـ چىلەر شۇ يول بىلەن دەسلەپكى دەۋر نەزمە بايلىقىغا مەنسۇپ تېمىلارنى (مەرسىيىلەر بۇنىڭ سىرتىدا) ئۆزىنىڭ بەدىئي ماھارىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ ، بۇ ئەنئەنىۋى شېئىرىيەت شەكلىنى ئۇزاقىچە ساقلاپ كەلگەن . دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى ، « قەسىدە » چى بىرنەچچە شائىر ئالاھىدە نام چىقارغان . بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىكى ، يېرىم ئارالنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ غەربىدىكى سۇلەيىم مىللىتىدىن بولغان خەنسا ⑬ . خەنسانىڭ ئىنسى شائىر مىلادى 615 ـ يىلدىكى بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا قۇربان بولىدۇ . خەنسا قۇربان بولغان ئىنسىغا ھازا تۇتۇپ مەرسىيە ئوقۇپ ، پۈتۈن يېرىم ئارالغا تونۇلىدۇ ، كىشىلەر رىۋايەتلەردە ئۇنى ئوكاز ⑭ دا ئۆتكۈزۈلگەن نەزمە مۇسابىقىسىدە داڭلىق شائىرلاردىن قېلىشمىغان ، دەپ تەرىپلىشىدۇ .

« قەسىدە » شېئىرىيەت سەنئىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى بولۇپ تونۇلۇشى بىلەن تەڭ ، شېئىرىيەت ئىجادىيىتىنى باھالاشنىڭ ئۆلچىمى بولۇپ قالدى . بۇ چاغدا ئىككىنچى جەريان باشلاندى . ئۇ ئوخشاشلا ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى تەرەققىياتنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن دېرەك بېرەتتى . دېمەك ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بىرخىل ئەدەبىيات شەكلى بارلىققا كېلىپ ، ئومۇملىشىپ ، ئاساسىي جەھەتتىن قېلىپلىشىپ قالدى . دەسلەپكى مەزگىللەردىكى نەزمىلەرنى شائىرلار ئۆز قەبىلىسىدىكى كىشىلەرگە ئاتاپ يازغان دېيىشكە بولىدۇ ، ئۇ نەزمىلەر تېما ۋە قۇرۇلما جەھەتلەردە چۇۋالچاق بولۇپ ، شائىرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى ۋە ئەتراپىدىكى مۇھىتقا بولغان ئىنكاسىنى ئەكس

ئەتتۇرۇشتىن باشقا رولى يوق ئىدى . كېينىچە ئەھۋالدا ناھايىتى تېز ئۆزگىرىش بولدى . شېئىرىيەت ئىجادىيىتى يېڭى شېئىرىيەت سەنئىتى تەرەققىياتى نەتىجىسىنىڭ بىرى سۈپىتىدە مەخسۇس شەكىلشىقا باشلىدى . كىشىلەردە دەسلەپ « شائىر » (ئويغاتقۇچى) غا قارىتا كونا ئۇقۇم ساقلانغان بولۇپ ، شائىرلار سېھرىي كۈچكە ئىگە قاپىيىلەرنى ئىشلىتەلەيدىغانلار دەپ قارىلاتتى . شۇڭلاشقا ، شائىرلار پەرىشتە ياكى جىن ⑮ دىن ئىلھام ئالىدۇ . دەيدىغان رىۋايەتلەر پەيدا بولغانىدى . كېينىچە چوڭ شائىرلار ئۇرۇش ياكى باشقا ئۇشتاق ـ چۈششەك ئىشلار توغرىسىدا زىياپەت ئۈستىدە ئولتۇرۇپلا قوشاق توقۇشنى باشلاپ ، پۈتۈن زېھنى بىلەن نەزمە مۇسابىقىسىگە ياكى ھىراۋەغەسسانداا ⑯ پادىشاھ ۋەزىرلەر ياكى باشقا خەلىپىلەر ئالدىدا نەزمە ئوقۇشقا تەييارلىنىدىغان بولدى . نەزمە مۇسابىقىسى ھەر يىلى مەلۇم مەزگىلدە ئۆتكۈزۈلەتتى ، بۇ چاغدا ھەرقايسى قەبىلىلەر بىر يەرگە يىغىلىپ ئىبادەت قىلاتتى ياكى كەبە ⑰ نى تاۋاپ قىلاتتى . كەسپىنىڭ ھەرقاندىقى خېرىدارغا موھتاج ، خېرىدارلارنىڭ تاۋارنى ماختىشى شائىرغا مەنپەئەت رىغبەتلەندۈرۈش بولۇپلا قالماي ، يەنە كالا پادىلىرى ۋە باشقا مال ـ مۈلۈكلەر ئۈلارغا ماددىي مۇكاپات سۈپىتىدە بېرىلەتتى .

نەزمەمۇسابىقىسى « قەسىدە » قۇرۇلمىسىنىڭ ئومۇملىشىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى . شائىرلار كىشىلەرنىڭ ماختىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ، ئۆز قەبىلىسىنىڭ غۇرۇرى ۋە ئۆز ھامىلىرىنىڭ ئىززەت ـ ھۈرمىتىنى قانائەتلەندۈرۈشكە تىرىشقاندىن بۆلەك ، نەزمىنى ئاممىباب تېمىلار دائىرىسىگە قويۇپ ، تۇرلۈك ئامالالار بىلەن ئاڭلىغۇچىلارنى تەسىرلەندۈرۈشى ، چوڭقۇر مەنىلىك ۋە ئوبرازلىق سۆزلىتىلار

ئارقىلىق ئۇلارنى جەلپ قىلىشى ، جۇملىدىن بۇنداق سۈزۈنتلار ئاڭلىغۇچىلارغا تونۇشلۇق بولۇشى كېرەك ئىدى . نەزمىنىڭ ياخشى ياكى ناچارلىقى ئەنە شۇنىڭغا قاراپ بەلگىلىنەتتى . شۇنداق بولغاچقا ، شائىرلار شېئىرنى ئەركىن شاخلىتالمايتتى . ئاڭلىغۇچىلارغا ئەسرا بولمىغان ، دائىرىسى تېخىمۇ كەڭ تېمىلار ئۈستىدە ئۆز ئىختىيارىچە توختىتالمايتتى . ئەگەر ئۇنداق قىلىدىغان بولسا ، بۇ نەزمە ئاڭلىغۇچىلارنىڭ چۈشىنىش ئىقتىدارىدىن ئېشىپ كېتەتتى ـ دە ، ئاممىدىن ئايرىلىپ قالاتتى .

نەزمە ئىجادىيىتى بويىچە مەخسۇسلىشىشنىڭ يەنە بىر نەتىجىسى « قەسىدە » نىڭ قېلىپلىشىشى بولدى . بۇ يېڭى كەسىپ « شاگىرتلىق » تۈزۈمىنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن پەيدا بولدى . بىر داڭلىق شائىرنىڭ بىر ـ ئىككى يارەمچىسى بولاتتى . ئۇ راۋى (تارقاتقۇچى) دەپ ئاتىلاتتى . ئۇلار ئۈستازلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوبدان يادلۇۋېلىپ ، ئاندىن باشقىلارغا تارقىتاتتى . ئەسەر شۇ يول بىلەن ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ ، ئۇنىڭدىن ـ بۇنىڭغا ئاڭلىنىپ ، ھەممە يەرگە تارقىلاتتى . مەلۇم بىر راۋى « قەسىدە » ئوقۇشنىڭ تېخنىكىلىق قائىدىلىرىنى ئىگىلىۋالالايدىغان بولسا ، ئۇمۇ مۇستەقىل شائىر بولۇپ قالاتتى . لېكىن بۇنىڭدا ، شېئىرىيەت ئىجادىيىتىنىڭ ستىخىيىلىكى مۇقەررەر تۇردە ئاجىزلىشىپ كېتىپ ، ئاڭلىق سەنئەت بولالماي قالاتتى ؛ تۆۋەندە بىر راۋىنى مىسال كەلتۈرىمىز . ئۇ بولسىمۇ ئەۋس ئىبنى ھەجەرنىڭ راۋىسى زۇھەير

⑱ بولۇپ ، ئۇنىڭ شېئىرىيەت ساھەسىدىكى داڭقى ئۇستازىنى بېسىپ چۈشىدۇ . ئەرەب تىلشۇناسلىرى زۇھەير ۋە ئۇنىڭ ئېقىمىدىكىلەرنى « نەزمە قۇللىرى » دەپ ئاتايدۇ . چۈنكى ، ئۇلار « تۇغما شائىر » دېيىلگەنلەرگە سېلىشتۇرغاندا ماھىر ئىدى .

ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ، راۋىلار كەسپىي نەزمە

تارقاتقۇچى تەبىقە بولۇپ شەكىللىنىدۇ . ئۇلار ھەرقانداق ۋاقىتتا ئوقۇغۇدەك نۇرغۇن داستانلارغا ئىگە بولىدۇ . شېئىرىيەت يېزىق شەكلى بىلەن مۇقىملاشتۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى 200 نەچچە يىلدا ، شېئىر ئەنە شۇنداق تارقىتىش شەكلى بىلەن داۋاملىشىپ كەلگەن . نۇرغۇن ھېكايىلەردە كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق تۇتۇۋېلىش قابىلىيىتىگە ئىگە راۋىلار بايان قىلىنىدۇ . ئېيتىلىشىچە ، بىر راۋى بىر قېتىمدىلا ئىككى مىڭ 900 كۇپلېت شېئىرنى ئوقۇغان . بىراق ، بۇ رىۋايەتلەرگە ئىشىنىش قىيىن . راۋىلار شۇنچە ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە ئەسلى ئەسەرنى قىلچە ئۆزگەرتمەي ، خاتاسىز ساقلاپ قالالامدۇ ؟ بولۇپمۇ ئەرەب نەزمىلىرىنىڭ تۇزۇلۇشى ئەركىن بولغان ئەھۋال ئاستىدا ، قىلچە چۈشۈرۈپ قويماسلىقى ، ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋەتمەسلىكى مۇمكىنمۇ ؟ قەدىمكى ئەرەب نەزمىلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە شۇ چاغدىكى قەبىلىلەردىكى ئالاھىدە ۋەقەلەر ۋە كىشىلەر بايان قىلىناتتى ، ئاڭلىغۇچىلار بۇ ۋەقە ۋە كىشىلەر بىلەن تونۇش بولغاندىلا ، ئاندىن ئۇنى تولۇق چۈشىنەلەيتتى . كىشىلەر ئۇلارنى ئۇنتۇپ قالغاندا ، مۇناسىۋەتلىك نەزمىلەر پەيدىنپەي يوقىلىپ كەتكەن ۋە ياكى باشقا ئەنئەنىۋى رىۋايەتلەر بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن ، ھەتتا ئۆزگەرتىلىپ ئاشۇ رىۋايەتلەرگە ماسلاشتۇرۇلغان . كىشىنى شۇبھىلەندۇرىدىغىنى شۇكى ، بەزى قارانىيەت ، ھەسەتخور راۋىلار ئۆزىنىڭ ياكى نامسىز يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىنى قەدىمكى داڭلىق شائىرلارنىڭ ئەسىرى قىلىپ كۆرسەتمەيدۇ ، دەپ كىممۇ كاپالەتلىك قىلالىسۇن ؟ 8 - ئەسىردىكى نەزمىلەرنى توپلىغان تىلشۇناسلار بۇنداق مەسىلىلەرنى سەزگەن . ئۇلار بىر - بىرىگە قارشى بولغان توپلىغۇچىلار ۋە ئوخشىمىغان ئېقىملارنىڭ ئۆزئارا ھۇجۇمىغا قاراپ ، تارقىلىپ يۈرگەن قەدىمكى نەزمىلەرنىڭ راست ياكى

يالغانلىقىنى ئايرىپ چىققان . ھازىرقى زامان ئوبزور چىلىرىدىن بىرنەچچىسى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ، ئاشۇنداق ئۆزئارا ھۇجۇم ۋە باشقا قىياسلارنى ئاساس قىلىپ ، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئەرەب شېئىرىيىتىنىڭ ھەننۇاسىنى ياكى كۆپ قىسمىنى ئىنكار قىلدى . لېكىن ، بۇنداق باھا بېرىشتە ، تەلەپ تولمۇ قاتتىق بولۇپ كەتكەن . تۆۋەندە مۇنۇ ئەھۋالنى كۆرىمىز . 8 ـ ئەسىردىكى راۋىلارنىڭ قولىدا 7 ـ ئەسىردىكى ئەسلى ئەسەر بولۇپ ، باشقا ماتېرىياللار بولمىسا ، ئۇلار ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋردىكى پۈتۈنلەي ئوخشايدىغان داغلىق نەزمىلەرنى قانداقمۇ تەسەۋۋۇر قىلالىسۇن ؟ بۇ نەزمىلەرنىڭ يەرلىك پۇرىقىنى ۋە ئاپتورنىڭ ئۇسلۇب جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى قانداقمۇ توقۇپ چىقىرالسۇن ؟ مەلۇم بىر شېئىرنىڭ ئىشەنچلىك دەرىجىسىگە توغرا ھاھا بېرىش ئۈچۈن ئوبىيېكتىپ پاكىت تېپىش قىيىن بولسىمۇ ، بىراق بىز 6 ـ ئەسىردىكى شائىرلارنىڭ ئىجادىيىتى ئىكەنلىكى ئېتىراپ قىلىنغان نەزمىلەرنىڭ يادرولۇق تەركىبىدىن گۇمانلانمايمىز ، ئۇ يەنىلا ئۇلارنىڭ نەزمە ئىجادىيىتى ۋە ماھارىتىگە دائىر تەقلىد بۇيۇملار بولۇپ ، بۇ نەزمىلەر ئومۇمەن ئىشەنچلىك . گەرچە ئۇنىڭدا نۇرغۇن خاتالىقلار ، تۇزىتىلگەن ۋە ئۆزگەرتىپ يېزىلغان جايلارنىڭ بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن بولسىمۇ ، ناھايىتى نۇرغۇن نەزمە ئەسەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ھەقىقەتەن يوقىلىپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەنلىرى ئاز دېگەندىمۇ شۇ دۆلەتلەردىكى ئوبزور چىلار ئەسىرلەردىن بۇيان قەدىرلەپ كېلىۋاتقان ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنقى دەۋردىكى نەزمىلەر مەزمۇن ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئاساسەن بىر ـ بىرىگە ئوخشاش بولۇپ ، كىشىگە مەزىسىز ۋە قۇپاق ـ قۇرۇق تۇيۇلىدۇ . بولۇپمۇ

تەرجىمىسىنى ئوقۇغاندا ، تېخىمۇ شۇنداق . ئۇنىڭدا قۇملۇق هاياتىنىڭ مەزىسىزلىكى قوپال هالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ، ئۇ شېئىرلار كونكرېت ، چىن بولسىمۇ ئۆزگىرىش ۋە ئىچكى باغلىنىشى كەمچىل . ئۇ چاغدىكى شائىرلار تامامەن دېگۈدەك مەلۇم تېما بىلەن چەكلەنگەن بولغاچقا ، ئۆزىنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ ، ئاشۇ قۇرلارنى بېزەيتتى ، گۈزەللىكى ، ئىپادىلەش ئىقتىدارى ۋە سۆزىنىڭ ئىخچاملىشى ، تەسۋىرىنىڭ ئەينەنلىكى ۋە رېئاللىقى جەھەتتە ئۆز ئەجدادلىرى ياكى رەقىبلىرىدىن ئېشىپ كېتىشكە تىرىشاتتى . بۇنداق شېئىرنى باشقا هەرقانداق تىلغا قانائەتلىنەرلىك قىلىپ تەرجىمە قىلىپ چىقىش مۇمكىن ئەمەس ، چۈنكى ئۇنىڭدا بايان قىلىنىۋاتقان ۋەقەلىكتىكى ئۆزگىرىش ناھايىتى ئاز بولغاچقا ، پۈتكۈل سەنئەت تەرجىمە قىلىشقا مۇمكىن بولمايدىغان ئىپادىلەش شەكلىگە كىرىپ قالغان .

مۇبادا ، شائىرلارنىڭ هەممىسى ئوخشاشلا شەكلنى دورايتتى ياكى پۈتۈن زېهنى بىلەن قەسىدە ئىجاد قىلاتتى دېيىلسە ، خاتا بولىدۇ . نېرىسىنى قويۇپ تۇرۇپ ، داڭلىق « سەبىي مۇئەللىقەت » ⑲ نى كۆرۈپ باقايلى . يەتتە كۈپلېتلىق « ئالتۇن نەزمە » نى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ داڭلىق سەبىي مۇئەللەقەتنى 8 ـ ئەسىردىكى بىر راۋى ⑳ تارقاتقان بولۇپ ، ئۇنىڭغا ئادەتتىكى سەبىي مۇئەللەقەتتىن باشقا يەنە ئۇچ نەزمە قوشۇلغان . بۇ ئون نەزمىنىڭ هەممىسى ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋردىكى پىشۋالارنىڭ قولىدىن چىققان بولۇپ ، هەر بىر نەزمە ئاپتورنىڭ مەشھۇر ئەسىرى دەپ قەدىرلەنگەن . ئۇنىڭ بىرەرىمۇ يەنە بىرىگە ئوخشمايدۇ . ئۇنىڭ ئىچىدە پەقەت بىرى زۇهەيرنىڭ قەسىدىسى . زۇهەيرنىڭ نەزمىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىدا ئىككى قەبىلە باشلىقىنىڭ ئاكا ـ ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆلۈم ماجىراسىنى

كېلىشتۇرگەنلىكى مەدھىيلىنىدۇ ؛ ئۇ دەۋر ئەقىل ـ يارلىقىغا ئىگە بولۇپ ، قۇملۇقتىكى ئۈمىدسىز ئەخلاق ئۆلچىمىنىڭ جارچىسى سۈپىتىدە نام چىقارغان .

زۇھەيرنىڭ قەبىلدىشى نابىغە ㉑ نىڭ ئىفرات دەريالىق بويىدىكى ئەرەب ھېرا پادىشاھىغا تەقدىم قىلغان نەزمىسى يېرىم قۇتۇرتىش خاراكتېرىدىكى ئاقلاش بىلەن مەدھىيىنىڭ ئارىلاشمىسى ، نابىغە ئاشۇ پادىشاھنىڭ ئوردا شائىرى بولۇپ قېلىپ ، ئەرەب ئەدەبىياتى تارىخىدا ئوردا شائىرلىرىنىڭ تۇنجى ئۆلگىسىنى ياراتقان .

ئۇنىڭدىن باشقا ئىككى نەزمە تېخىمۇ بۇرۇن ئۆتكەن ھېرا پادىشاھىغا تەقدىم قىلىنغان بولۇپ ، بىر ـ بىرىگە دۇشمەن بولغان ئىككى قەبىلە شائىرلىرىنىڭ قولىدىن چىققان . ئەمىر ئىبنى كۇلسۇم ㉒ سۇرىيە قۇملۇقىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تاگۇرۇپ مىللىتىنىڭ جارچىسى ئىدى . ئۇنىڭ بۇ شېئىرىنى قەسىدە دېگەندىن كۆرە ، قەبىلە ئىختىيارىغا ۋە قارشىلىق كۆرسىتىش روھىغا ئىگە داستانلارنىڭ بىرى دېيىش كېرەك .

ھېندى ئوغلى ئەي ئەمىر ، نە خىيال ، نە ئوي بىلەن ؟
شۇم رەقىبكە بولۇشۇپ ، بىزنى قارغايسەن ھەدەپ ؟
ھېندى ئوغلى ئەي ئەمىر ، نە خىيال نە ئويدا سەن ؟
بىزدەك مۆمىن بەندىنى ئوققا يەم قىلدىڭ ئەجەب ؟
بولدى بەس تەھدىتنى قوي ، زوراۋانلىق ھەددىڭ ئەمەس ،
يا يېتىلدۇقمۇ ئاناڭغا قۇل بولغىلى ئوشتۇپ قانات .
ئەي ئەمىر ! بەربات قىلارمىز بولسا دۇشمەن بەھساب ،
نەيزىلەر شەمشەر كەبى مەيداندا ھەر بىر قەۋمى زات .

نەزمە ئەسەبىيلەرچە ماختانچاقلىق بىلەن

ئاخىرلاشتۇرۇلىدۇ :

باشلىدۇق جەڭگە يۈرۈش ، گۈم بولۇر ھەر بىر توساق ،
ئىلكىمىزدە بىزگە تەۋە كەڭ زېمىن ، بارچە ھايات .
يەر كىچىكلىك ئەيلىدى بەك ، مىڭ قوشۇنغا تار كېلىپ ،
ئاڭلىغىن پەرمان دېگىز ، كۆكسۈڭدە يەلكەن قاتمۇ قات .

ئىفرات دەريياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى بەكىر مىللىتىدىن بولغان ھارىس ئىبنى ھىلىزا ㉓ كۈلسۈمنىڭ رەقىبى ئىدى . كۈلسۈمگە سېلىشتۇرغاندا ، ئۇ مەيلى مۇبالىغە ياكى كىنايە جەھەتلەردە بولسۇن تۆۋەنرەك تۇرىدۇ . ئۇنىڭ شېئىرىدا پەقەت پادىشاھ ئەمىر ئىبنى ھىندىلا سەممىي مەدھىيىلىنىدۇ . ئۇنىڭ باشقا شېئىرلىرى ئاساسەن ئۆزىنى ماختايدىغان شېئىرلاردىن ئىبارەت . مەيلى ۋاقىت جەھەتتىن ياكى شېئىرنىڭ گۈزەللىكى جەھەتتىن بولسۇن ، ئوبزور چىلارنىڭ كۆپچىلىكى بىردەك ئىمرە ئۇلقەيسنىڭ مۇئەللەقەتلىرىنى ماختايدۇ . ئۇلقەيس ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ شىمالىدىكى بىر خانلىق ھۆكۈمرانى ئىلكىدىكى ئالتە قانات ئىدى . دەسلەپكى مەزگىللەردە مۇسۇلمان مۇرتىلىرى ئۇنى « بىرىنچى بولۇپ دوزاخقا چۈشىدىغان شائىر » دەپ قارىغان .ئۇنىڭ نەزمىلىرى پۈتۈنلەي ئۆزىنى مەركەز قىلىش ، تەبىئەت تەسۋىرى (جۈملىدىن چاقماق چېقىپ يامغۇر ياققان چاغدىكى گۈزەل مەنزىرە) ھەم مۇھەببەتكە بولغان سەمىمىيلىكىنى ئىپادىلەش بىلەن مەشھۇر ، بۇنداق ئۆزىنى مەركەز قىلىش خاھىشىنى ئەنتەرە ㉔ بىلەن بېكرىت تارافا ㉕ نىڭ نەزمىلىرىدىمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن . ئەنتەرە ئابۇس مىللىتىدىن بولۇپ ، قۇللۇقتىن كېلىپ چىققان قەھرىمان ، ئۇنىڭ نەزمىلىرىدە

ئۆزىنىڭ جەڭ مەيدانىدىكى قەھرىمانلىقى كۆككە كۆتۈرۈلىدۇ ، تارافانىڭ نەزمىلىرىدە بولسا ، ئۇنىڭ نار توگىسىنىڭ گۈزەللىكى ھەم سەپەر ئۇستىدىكى باتۇرلۇقى تەسۋىرلىنىدۇ .

مۇئەللەقەت ئاپتورلىرىنىڭ ئاخىرقى ئىككىسى لەبىد ۋ بىلەن ئەئشا ۋ بولۇپ ، ئۇ ئىككىسى كەسىپي لىرىك شائىر . جۇملىدىن ئۇلار ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن شائىرلار ، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ماھارەت،ۋە مەزمۇن جەھەتلەردە مۇقىملىققا ئىگە . لەبىد مەخسۇس ھايۋانلار تۇرمۇشىنى يازىدۇ . ئەئشا بولسا ، ئۆزىنىڭ كونا مۇھەببىتى ۋە زىيارەتلەرنى ئەسلەيدۇ . ھەر ئىككىسى نەزمىنىڭ ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ تۆھپىسىنى ۋە ئۆز قەبىلىدىكىلەرنىڭ ئىش ـ ئىزلىرىنى مەدھىيىلەشتىن خالىي بولالمايدۇ .

ھازىرغىچە تارقىلىپ يۈرگەن بىرنەچچە يۈز « قەسىدە » ئازدۇر ـ كۆپتۈر تەكشۈرۈلۈپ ئىسپاتلاندى . ئون نەپەر مۇئەللەقەت ئاپتورى ۋە باشقا بىرنەچچە شائىرنىڭ شېئىرلار توپلىمىدىن باشقا ، مۇئەللەقەت بىلەن زامانداش بولغان ، تۈزگۈچى (تىلشۇناس ئەلمۇ فەززەل) نامىدا يېزىلغان « مۇفەززىلىيەت »(« تاللانمىلار ») دەپ ئاتالغان يەنە بىر توپلام بار . بۇ توپلام 120 داستان ۋە بىرنەچچە پارچىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئاپتورى ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئانچە نامى چىقمىغان شائىر ، بۇنىڭدىن باشقا ئانچە داڭلىق بولمىغان يەنە بىرنەچچە شېئىرلار توپلىمى بار . لېكىن ، بىزنىڭ دىققەت نەزەرىمىز « قەسىدە » بىلەنلا چەكلىنىپ قالماسلىقى كېرەك . بۇ تېپتىكى قەسىدىلەر ئەرەب شېئىرىيىتىدىكى گۈللەنگەن دەۋرنىڭ ۋەكىلى بولسىمۇ ، لېكىن سان جەھەتتە ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلىيەلمەيدۇ . ئۇ چاغدا « قەسىدە » بىلەن بىللە ئۆتكەن نۇرغۇنلىغان قىسقا نەزمە ، مەرسىيە ۋە ئىلھام نەزمىلىرى بار ئىدى . بۇ نەزمىلەر ۋەزىن

جەھەتتە « قەسىدە » گە ئوخشاش مۇكەممەل بولمىسىمۇ ، ئەما ئەرەبلەرنىڭ شېئىرىيەت تالانتىنىڭ سۈپىتىگە باھا بېرىشتە سەل قارىغىلى بولمايدىغان ئامىل ، بۇ تېپتىكى ئەسەرلەرنىڭ كۆپچىلىكى تۇرلۇك پارچىلار توپلىمى ۋە بىروشۇرا شەكلىدە تارقىلىپ كەلگەن . ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاتاقلىقى 9 ـ ئەسەردىكى مەشھۇر شائىر ئەبۇ تەممام تۇزگەن « دىۋان ھەماسە » دىن ئىبارەت . بۇ شېئىرلار توپلىمى رۇكات تەرىپىدىن تەسىرلىك نېمىس نەزمە شەكلىگە تەرجىمە قىلىنغان . جەمئى ئون باب ، بىرىنچى بابى ئۇزۇن ، ئەسەرمۇ شۇ بابنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان . بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ، شائىر بوھتەدى تەرىپىدىن شۇ نام بىلەن يەنە شېئىرلا توپلىمىسى ئىشلەنگەن . ئەبۇ لىپەرەج ئىسپاھانى (767 ـ يىل ۋاپات بولغان) نىڭ « شېئىرلار كىتابى » (« كىتابى ئەغانى ») غا يەنە قەدىمكى شېئىرلاردىن نۇرغۇن پارچىلار كىرگۈزۈلگەن . يىگىرمە تومۇق بۇ كاتتا ئەسەرگە يەنە بىرمۇنچە شائىرلار ۋە مۇزىكانتلارنىڭ تەرجىمھالى كىرگۈزۈلگەن ، بۇگۈنكى كۈندە قەدىمكى ئەرەب جەمئىيىتىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە دائىر بىلىملەرنىڭ كۆپچىلىكى بۇ كىتابتىن ئېلىنماقتا . بۇنىڭدىن باشقا ، بۇ قەدىمكى نەزمىلەرنىڭ پارچىلىرى نۇرغۇن تىلشۇناسلىق ئەسىرلىرى ۋە ساپ ئەدەبىي ئەسەرلەردىمۇ ئۇچرايدۇ . ئەبۇتەممامنىڭ « دىۋان ھەماسە » سىنى (ياكى سىرچارلىزلىيېرنىڭ قىسقارتىلغان تەرجىمە نۇسخىسىنى) ئوقۇغان كىتابخانلار بۇ ئەسەرلەرنىڭ بەدىئىيلىكىنى ئىنكار قىلالمايدۇ ، بۇ ئەسەرلەردىن تەبىئىيلىك ، ئاممىۋى ئىدىيە ، جۇشقۇنلۇق ، ئىپتىدائىي گۈزەللىك ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ ، شۇنداقلا ئۇ ئىلھامبەخش كۈچكە ئىگە بولۇپ ، شائىرلارنىڭ خاس ئۇسلۇبى ،

دەۋر ئۇقۇمى ۋە غايىسىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ .

بۇ نەزمىلەرگە مۇشۇنداق كۇچ - قۇۋەت ۋە ئومۇميلىق بېغىشلىغان نەرسە نېمە ؟ بۇ مەسىلىگە ئېنىق جاۋاب بېرىش ئانچە ئوڭاي ئەمەس . ھازىرقى زامان ئەرەب ئوبزورچىلىرىدىن بىرى مۇنداق دېگەنىدى : « بۇ نەزمىلەرنىڭ ئاڭلىغۇچىلارنى رازى قىلالىغانلىقىدىكى سەۋەب شۇكى ، ئۇنىڭدا ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قايناق ھېسسىياتى ۋە كەيپىياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن . ئۇلارنىڭ شەخسى ۋە ئىجتىمائىي ھاياتى ھەققى ۋە جانلىق سۈرەتلەنگەن » . بۇ ، شۇ ۋاقىت ، شۇ جايدىكى خەلقە قارىتا ئېيتىلغان بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە ، بۇ نەزمىلەرنىڭ كۇچ - قۇدرىتى ئۇنىڭدىنمۇ چوڭقۇر . ئۇلاردا تۇرمۇش ئەكس ئەتتۈرۈلۈش بىلەن بىللە ، تۇرمۇشتىنمۇ كەڭ بولغان ئوبراز يارىتىلغان . بۇنداق قايناق ھېسسىيات ۋە تەسىر مەزمۇن ھەم ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە تامامەن غايىلەشتۈرۈلگەن ، مەزمۇن جەھەتتىن ئالغاندا ، بۇ نەزمىلەردە ئەرەبلەر خۇددى ئۆزلىرىنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكىدەك ناھايىتمۇ دادىل ، قەھرىمان ، خۇش خۇي كۆرسىتىلگەن : ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئېيتقاندا ، غايىلەشتۈرۈلگەن بۇ ئوبرازلار مول ، جارانگلىق ۋە تەسىرلىك ئەدەبىيات شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىلگەن ، شۇنىڭدەك كۇچلۇك رېتىم ۋە تەكرار ۋەزىن ئارقىلىق نەزمىنىڭ ئىلھاملاندۇرۇش ئۇنۇمى كۇچەيتىپ بېرىلگەن .

بىراق ، شائىرنىڭ تىل ماھارىتى ۋە سۆزلىتىنىڭ جانلىق ، تەبىئىي بولۇشى تەكىتلەنگەندە ، بۇ سۆزلىتىلارغا قانداق چىرايلىق تەمسىل ۋە سۆز - ئىبارىلەرنىڭ قوللىنىلغانلىقىدىن قەتئىينەزەر ، بۇ كەسىپنىڭ ئاساسىي ئامىلىغا سەل قارىلىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن ، بۇنىڭدا شائىرنىڭ ئاڭلىغۇچىلارنىڭ تەسەۋۋۇرغا باي ئىنكاسىنى قوزغاپ ، نەزمىنى ئۆزى بىلەن ئاڭلىغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى

دىئالوگىقا ئايلاندۇرۇش ، ئۇلارنى مۇشۇ دىئالوگلار ئارقىلىق مىسرالاردىكى بېشارەت ۋە ئىستىئارىلەرنى هوشيارلىق بىلەن تۇتۇۋېلىپ ، شائىر سۆرەتلەۋاتقان ئوبزور ۋە يۇرەك ساداسىنى خۇددى ئۆز بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقاندەك هېسسىياتقا ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت ئاساسىي مەقسىتى كۆزدە تۇتۇلغان . شۇڭا ، ئىسلاميەتتىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى مەدهىيە نەزمىلىرىنىڭ هەرقاندىقى نابىغەنىڭ تاشقى ئوردانىيەدىكى غەسسانىنىڭ شاهزادىسى مەدهىيىلەنگەن مۇنۇ بىر كۇپلېت نەزمىگە يەتمەيدۇ .

بولدى شەمشەرلەر پۇچۇق ، ساۋۇت تۆشۈك جەڭلەر ئارا ،
بۇندىن ئۆزگە بىر قۇسۇر مۇمكىن ئەمەس تاپماق يانا .

يەنە بىر قېتىم ئۇ ئۆزىنىڭ هامىيسى بولغان هىرا پادىشاهىنى باشقىچە بىر شەكىلدە مەدهىيىلىگەن :

ياق ! ئەمەس ئىفرات سۈيىنىڭ تاشقىنى ئۆركەشلىگەن ،
قاشنى باسقان بۇزغۇنى دەريا سۈيىنىڭ سەكرىگەن .
شاۋقۇنلاپ ئاقتى ئېقىنلار تۇشمۇ تۇشتىن جەم بولۇپ ،
چېلىقار باقسىڭ يانا شاخ ـ شۇمبا ، چۆپلەر لەيلىگەن .
چىڭ تۇتۇپ تۇردى پالاقنى ساراسىمىده كېمىچى ،
كۆزلىگەن مەنزىلگە ئۇردى شۇنچە هارغانى بىلەن .
هېچ كىشى يەتمەس ئاڭا چەكسىز پەزىلەت تۆھپىده ،
بولسىمۇ مۇشكۇل ـ مالاقەت ، ئەرتە ئول ماڭغاي تېمەن .

بۇ بىر خىل ئۆزىگە خاس ئالاهىده ئۇسلۇبتىكى رېئاللىقنى يېزىش ئۇسۇلى ، شائىر تىلىنىڭ نەسرىي ئەسەر تىلىدىن

شېئىرىيەت تىلىغا ئايلىنالىشى ھەم ھازىرغىچە بىزدە گۈزەللىك تۈيغۇسىنى قوزغىتالىشىدىكى سەۋەب شۇكى ، ئۇلاردا رېئاللىق يېزىلغان ، ئادەتتىكى ۋەقەلىكلەر بىلەن تۇرمۇش ئارزۇ - ئىستىكى غايىلەشتۈرۈلگەن ، جۇملىدىن ئوبراز ۋە ئوخشىتىشلار ئارقىلىق ئاڭلىغۇچىلارنىڭ چۈشىنىش ئىقتىدارىغا ئىلھام بېرىلگەن ، شۇنداق بولغاندا ، ئاندىن شائىرنىڭ تىل سەنئىتى جەھەتتىكى ماھارىتىنىڭ ئۇنۇمىنى ھەقىقى كۆچەيتكىلى بولىدۇ . بىز ئەرەب تىلىنى بىلمەي تۇرۇپمۇ تۆۋەندىكى نەزمىدىكى بىر، قاتار ئوخشىتىشلارنىڭ مەنىسىز ھايات كەچۈرۈۋاتقان چاۋىچىلارنى قانداق ھاياجانلاندۇرغانلىقىنى بىلەلەيمىز .

ھۆسىن جامالى ئەسىر قىلدى دىلىمنى تاڭ سەھەر ،
يالت ئېتىپ سەدەپ چىشى ، كالپۇكلىرى تۆكتى لەھەل .
ئېشىپ چۈشتى شېرىن ھەسەل لەززىتىدىن سۆيگىنى ،
مۇشكىگە ئەتتار ۞ خېرىدار دەپ يەنە كەلدى خەۋەر .
يارىدۇ خۇش بۇي ھىدى ھەتتا دىماغنى يارىنىڭ ،
دىلرەبا كەلسە يېنىڭغا لەيلىزار يەڭلىغ ئەگەر .
تامچىغان يامغۇر بىلەن بوستان كۆتۈردى يەر بېسىپ ،
مىسلى جام گۈلى بەرگى ئۈندا تامچە يامغۇر مىسلى زەر .
ئەۋرىشىم ئاقتى چىمەننىڭ قوينىدا سۇ يالتىراپ ،
گۈل ئارا شەربەت ئىچىپ بال ھەرىسى يايراپ يۈرەر .
شەربىتىن ئىچمەك نېسىپ بولۇر قاي كۈن بىلمىدىم
مەشۇقۇڭ مەيخور كەبى جامىڭنى بويلاپ تەلمۈرەر ۞

شائىرنىڭ خاسلىقىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ، ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلىش ۋە ناھايىتىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىش كېرەك .

ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەب ئوبزور چىلىرىنىڭ بۇ ئىشنى قىلالىشى قىيىن ئىدى . مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا ، ئوتتۇرا ھالدىن يۇقىرىراق سەۋىيەدىكى ئەرەب لىرىكىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى سۇبېيكتىپ بولۇپ ، پەقەت ئۇسۇل ۋە دەرىجە جەھەتتىلا ئانچە ئوخشىمايدۇ . بىزنىڭچە ، ئۆزىنى مەركەز قىلىش خاھىشىغا ئىگە شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ نەرسە تېخىمۇ ئوچۇق ؛ شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىنكى ، بۇنداق ئۆزىنى مەركەز قىلىش خاھىشى قاراقچى شائىرلار ياكى قانۇنسىز شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەڭ گەۋدىلىك ئەكىس ئەتكەن . بۇ جەھەتتە داڭلىق شائىرلاردىن تەئەببەت شەررا ⑩ بىلەن ئەششانفارا ⑪ نى مىسال كەلتۇرۇش مۇمكىن . تەئەببەت شەررانىڭ جانغا تېگىدىغان پارچىسى ــ « قىساس ناخشىسى » ئەرەبلەرنىڭ داڭلىق نەزمىلىرىدىن بىرى ، شۇنىڭدەك ئەرەب نەزمىلىرى ئىچىدە دائىم چەت ئەل تىلىغا تەرجىمە قىلىنىدىغان نەزمىلەرنىڭ بىرى ، ئۇ ئۆزىنىڭ يەنە بىر نەزمىسىدىمۇ ئۆز غايىسىنى كەسكىن ۋە ئىخچام سۇرەتلەيدۇ :

شاد ـ خۇرام ئەمەس كۆڭۈللەر ياكى ھەسرەتلىك
ئەمەس ،
قۇت ، بالا يەتكەندە باشقا يوشۇرۇپ سۆز ئۇندىمەس .
قانچىلىك زوقى ئۇمىدلەر ، قانچىلىك كۈچ سەرپ ئېتىپ ،
ئۇشبۇ ئالەم سەيلىگە قىلدۇق مانا شۇنداق ھەۋەس .
چاشكىدا چۆللۈكتە بولساق ، ئۆلكىدە گۈگۈم چېغى ،
خۇددى قۇلاندەك مىڭ قىيا تاغلار ئارا ئالدۇق نەپەس .
توختىماي باستۇق يەنە ئالغا قاراپ ، ئالماي ئارام
قالدى ھەتتا چاڭ ـ قۇيۇنلار تەڭ يۈرەلمەي بىر قەپەس .

كۆزنى هارغىنلىق بېسىپ تۇرغان بىلەن سەگەك كۆڭۈل ،
ئۇرغىلى ياۋ كۆكسىگە خەنجەر تۇرۇپتىمىز پەخەس .

ئەشىەنقارانىڭ ئەرەب ئېلىپبەسى بويىچە « ل » (لام) قاپىيىسى بىلەن يېزىلغان « لامىيەت ئەرەب » ناملىق داستانى تېخىمۇ تەسىرلىك ئەسەر ھېسابلىنىدۇ . بۇ ئەسەر شائىرنىڭ توغرا كۆزىتىشى ۋە چۈشەنچىسىنى ئىنتايىن پۇختا سۆزلەر بىلەن يىغىنچاق ئىپادىلەپ بېرىدۇ . ئەسەر مەغرۇر قەبىلە ۋە ئەركە شائىرلارغا خاس ھەجۋىلىك ، قايغۇ ـ ئەلەملىك ، چۈشكۈنلۈك ، دەھشەتلىك غەزەپ ـ نەپرەت ۋە كىنايىلەر بىلەن تولغان .

لېكىن ، « قەسىدە » چى شائىرلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۆزلىرىنىڭ خاسلىقىنى مۇجەل شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىگەن . ئۇلار بۇ كەسپنىڭ قائىدىلىرىگە رىئايە قىلىش بىلەنلار قالماستىن ، ئاشۇ چەكلىمىلەر ئىچىدە كوللېكتىپنىڭ ئىدىيىسى ۋە ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش شەكلىگە ماسلىشىشى لازىم ئىدى . ئۇنىڭدىن چەتلەپ ئۆزلىرىنىڭ بىۋاستە كۆزىتىشى بويىچىلا ئىجاد قىلالمايتتى . شۇنداقتىمۇ شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈن تەسىرى ۋە قوشۇمچە سۆزىتلارنى خۇددى شۇ ئىشنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەندەك قىلىپ ئىپادىلەشكە تىرىشقان ؛ ئۇلارنىڭ بۇ قائىدىدىن قۇتۇلالىشى مۇمكىن بولمىسىمۇ ، لېكىن ۋەقەلىكنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارى ، رېئاللىقنى يېزىش دەرىجىسى ، غايىۋىلاشتۇرۇش ئۇسۇللىرىدىن قارىغاندا ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كۆزىتىش ئىقتىدارىغا ئاساسەن بۇ قائىدىلەرنى يېڭى ئەھمىيەتكە ۋە قىممەتكە ئىگە قىلغان . مەسىلەن ، ئىمرە ئۇلقەيسنىڭ تەسۋىرىدىكى بورانلىق يامغۇرنى ئالدىغان بولساق ، ئۇنىڭ تەپسىلاتلارنى تەسۋىرلىشىنىڭ قانچىلىك تەبىئىي ۋە ئەينەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇ پەقەت

ئاپتورنىڭ كۆزىتىشى بويىچىلا ئىپادىلەنگەن . تەسىراتنىڭ يىغىنچاقلىنىشى خۇددى رەسسامنىڭ رەسىم سىزىشىغا ئوخشاش ، تامامەن ئاپتورنىڭ ئۆزىدىن بولىدۇ . لېكىن ، ئاشۇنداق تۇتۇق سۇبيېكتىپ ئىدىيىمۇ بەزىدە نۇرغۇن « قەسىدە » لەردىن ئوگايلىقچە تېپىلمايدۇ . خاسلىقنىڭ كەمچىل بولۇشى تۇپەيلىدىن ، بەزىدە بۇ ئەسەرلەرنىڭ بىرخىل ئۆلۈك مەشق ، كۆپ بولغانلىقىمۇ ، ئەپچىللىك بىلەن قۇراشتۇرۇلغان يالغان ئەدەبىي يادىكارلىق دەپ قارالغانلىقىدىن ئەجەبلەنگىلى بولمايدۇ .

بىراق ، بىز يەنە بىرخىل ئەھۋالنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئەستە تۇتۇشىمىز لازىم . ئۇ بولسىمۇ ، ئاگىلىغۇچىلاردا تەبىئىي ، ئۆزىگە خاس گۈزەللىك تۇيغۇسىنى پەيدا قىلالمىسا ، بۇ تېپتىكى بەدىئىي نەزمىلەرنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئاگىلىغۇچىلار بىلەن شائىرلار ئوتتۇرىسىدا، تەسەۋۋۇر كۈچىگە ئىگە خۇپىيانە كېلىشىش ماھارىتىنى پەيدا قىلالمىسا ، ئۇنىڭ تەرەققىي قىلالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى . سۆز تاللاشتىكى ماھىرلىق تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە يەنىلا ئەرەبلەرنىڭ يۈكسەك سەنئىتى بولۇپ كەلمەكتە ، ئۇلار سۆزنىڭ توسۇۋالغۇسىز دەرىجىدىكى ئىلھامبەخش قۇدرىتىنى جارى قىلدۇرالايدۇ . ۋەھالەنكى ، چەكسىز باي ئەرەب تىلى — ئۇلارنىڭ غۇرۇر بۇلىقى ، ئىسلامىيەتنىن بۇرۇنقى دەۋردە ئەرەبلەر ئارىسىدا يېزىق ئۆزىنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكىدەك مەلۇم سىرلىق ، ئەقىل يەتمەيدىغان قۇدرىتىنى يەنىلا ساقلاپ قالغان دېيىشكە بولىدۇ ؛ ئەگەر بىر كىشى مۇكەممەل ، نەپىس جۇملىلەرنى ئىشلىتىشكە ماھىر بولسا ، تەسىرلىك ، جانلىق ئوخشىتىشلارنى قوللىنىپ ئاگىلىغۇچىلارنى ھاياجانلاندۇرالايدىغان بولسا ، ئۇ سەنئەتچى سۈپىتىدە ھۆرمەتلىنىپلا قالماستىن ، بەلكى قەبىلە شۆھرىتىنىڭ قوغدىغۇچىسى ، دۈشمەنگە زەربە بېرىشنىڭ كۈچلۈك

قورالى ، دەپ كۆككە كۆتۈرۈلەتتى . قەبىلىلەر ئارىسىدىكى كۈرەش جەڭ مەيدانىدىمۇ بولاتتى . لېكىن ، كۆپىنچە ئىككى تەرەپ شائىرلىرىنىڭ تىلى ئارقىلىق بولاتتى . بۇنداق ئادەتنىڭ يىلتىزى شۇنداق چوڭقۇر ئىدىكى ، ھەتتا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئۆزىمۇ ئادەتتە شائىرلارنىڭ تەسىرىگە قارشى تۇرسىمۇ ، لېكىن ئۇمرىنىڭ ئاخىرىدا ، مەدىنىدە يەنىلا بۇ ئادەتكە بويسۇنغانىدى .

شېئىرىيەت سەنئىتى ئەنە شۇنداق ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ، « قەسىدە » چىلەر ئەسەرلىرىنىڭ ھازىرغىچە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە تارقىلىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن ئەجەبلىنىشكە بولمايدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئۇلار تىل ۋە گۈزەللىك جەھەتتە قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان بارلىق ئەرەب شېئىرىيىتىنى قېلىپقا سالالىغۇدەك (يەنە نۇرغۇن نەسرىي ئەسەرلەرمۇ بار) ئۆلچەملەرنى بەلگىلەش بىلەنلا قالماستىن ، يەنە بىر تۈرلۈك مۇھىم ۋەزىپىنىمۇ ئورۇنلىدى . بۇنى كېيىنكى تىلشۇناسلار ، شېئىرىيەت ئەرەبلەرنىڭ خاتىرىسى ، ئۆتمۈشتىكى ئورتاق ئەسلىمىلەرنى ساقلاپ قېلىپ ، ھەش ـ پەش دېگۈچە ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ھازىرقى رېئاللىقنى ئۇزۇلمەي داۋام قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى ، دەپ قارىدى ، مەدھىيىلەش ۋە مەسخىرە قىلىشتىن ئىبارەت بۇ ئىككى چوڭ تېمىدا ، شائىرلار ئەخلاقى سېلىشتۇرما بىلەن مەنۇى چەكلىمىنى كەڭ تەشەببۇس قىلىپ ، كوللېكتىپنىڭ ھاياتىنى باشقۇرغان ۋە قوغدىغانىدى . ئاز ساندىكىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋردە ئۆتكەن شائىرلار قەبىلە ئەخلاقىنىڭ ئالىي ئۆلچىمىنى ئىپادىلىگەن (ھەتتا بەلگىلىگەن) . جۈملىدىن ، بەدۋىلەرنىڭ ئىپتىدائىي ، ياۋايىراق تۇرمۇشى ۋە مۇھىتىغا چېقىلىپ قويۇشتىن ئالاھىدە ساقلانغان .

لېكىن ، بىز ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ئاھالىلەر ئىچىدە

بەدۇللەردىن سىرت ، يەنە باشقا مىللەتلەرنىڭمۇ بارلىقىنى ئۇنتۇماسلىقىمىز لازىم . مەيلى ھىجاز رايونىدىكى يېزا ئىگىلىكى، بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ، يەھۇدىلىشىپ كەتكەن قەبىلىلەردە بولسۇن ، ياكى باشقا كەنتلەر ۋە شەھەرلەردە بولسۇن ، ھەممىلا يەردە ئۇلارنىڭ ئۆز شائىرلىرى بار ئىدى . بىز ھىرانىڭ ئۆزىدىلا بەزى دىنىي مەزمۇندىكى نەزمىلەر ۋە مەي نەزمىلىرىنى ئۇچرىتىمىز . كېيىنكىسىنىڭ 7 ـ ئەسىردىكى ئەرەب شېئىرىيىتىگە بولغان تەسىرى خېلى زور بولغان . لېكىن ، ئومۇمەن ئېيتقاندا ، ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ نەزمىلىرى ناچارراق ، دەپ ھېسابلانغاچقا ، تارقالغانلىرى ناھايىتى ئاز بولغان .

ئاخىرقى بىر نۇقتا ، شائىرلارنىڭ مەدەنىيەتكە قوشقان ئەڭ زور تۆھپىسى شۇ بولدىكى ، ئۇلار ئەرەب بەدىئىي تىلىنىڭ ، ئورتاق ئۆلچىمىنى ياراتتى . بۇ ئۆلچەملىك ئەرەب تىلى ، قورال سۈپىتىدە تار قەبىلە دائىرىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ، ئەرەبلەرنى غەيرىي ئەرەبلەردىن ياكى سىرتتىن كەلگەن ئاھالىلەردىن روشەن دەرىجىدە پەرقلەندۇرۇپ ، ئەرەب مىللىتىنىڭ يېڭى ئىدىئولوگىيىسى ئۈچۈن ئاساس ھازىرلاپ بەردى . گەرچە شائىرلارنىڭ بۇنداق يېڭى ئاڭنى ئاڭلىق يوسۇندا تارقاتقانلىقىنى ئىسپاتلىغىلى بولمىسىمۇ ، لېكىن بۇ خىل يېڭى مىللىي ئاڭنىڭ ئۇچقۇنلا بولىدىغان بولسا ، ئۇنى لاۋۇلدىتىپ يانداۋۇرۇش مۇمكىن . بۇ ئۇچقۇن ئىسلام دىنى تەرىپىدىن يانداۋۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۇ بىردىنلا جۇش ئۇرۇپ ، ئۆزىنى نامايان قىلىپ ، ھەرقايسى شەھەرلەردە قەبىلە جەمئىيىتىدە تولىمۇ ئاز ئۇچرايدىغان غايەت زور تەشكىلىي كۈچ ئارقىلىق ئۇيۇشۇش ئىمكانىيىتىنى ياراتتى .

ئىزاھاتلار :

① بىر خىل ئۇسۇللۇق ناخشا مۇزىكىسى .

② بۇ رىۋايەت « تەۋرات » تىكى مۇسانىڭ بەش نومىدا بايان قىلىنغان ؛ بىر كۈنى پادىشاھ رەممال بىرامنى يەھۇدىلەرنى ھاقارەتلەشكە ئەۋەتىدۇ . ئۇ بولدا كېتىۋاتقاندا ، ئېشكى ئۇنىڭغا بۇنداق قىلماسلىق ھەققىدە نەسىھەت قىلىدۇ . بىرام ئېشكىگە رەھمەت ئېيتىپ يەھۇدىلەرنى ھاقارەتلەشكە بارمايدۇ .

③ بۇ سۆز يۇنان تىلىنىڭ ئاھالە تەرجىمىسى ، « دەريا ئوتتۇرىسى » ، « ئىككى دەريا ۋادىسى » دېگەن مەنىدە . ئەرەب تىلىدا بولسا « يېڭى ئاي شەكىللىك مۇنبەت زېمىن » دېيىلىدۇ . ئۇ تىگرىس دەريا بىلەن ئېفرات دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرا ـ تۆۋەن قىسمىدىكى تۆزلەڭلىك بولۇپ ، ئالاھەن سۇرىيەنىڭ شەرقى ۋە ئىراق زېمىنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

④ ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ئېگىزلىكلەر شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ .

⑤ ئالىمىر سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە بولۇپ ، غەربىي قىزىل دېڭىز ، جەنۇبىي ئەرەب يەمەن جۇمھۇرىيىتى بىلەن تۇتىشىدۇ .

⑥ « ناسىپ » لىرىكىلىق ، قايغۇلۇق شېئىر دېگەن مەنىدە بولۇپ ، ئادەتتە « قەسىدە » نىڭ مۇقەددىمىسى ئورنىدا قوللىنىلىدۇ .

⑦ كىراكوۋىسكىنىڭ « شەرق » نامىلىق كىتابىنىڭ 4 ـ توم 101 ـ بېتىدىن قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىندى ـــ ئاپتور .

⑧ بۇ ، كىرىستون قىسقارتىپ تەرجىمە قىلغان ئىمزە ئۇلقەيسىنىڭ مۇئەللەقاتىدىن تەرجىمە قىلىندى ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن .

⑨ ئىبنى قۇتەيبە (828 ـــ 889) ـــ كۈفەدە تۇغۇلغان . پارس ئەۋلادى . ئەرەبلەرنىڭ مەشھۇر مائارىپچىسى ، تارىخشۇناسى ، ئەدەبىياتچىسى ۋە تىلشۇناسى . ئۇنىڭ « شېئىر ۋە شائىر » ، « ئەدەبىنىڭ ئەدەبىياتى » قاتارلىق ئەسەرلىرى بار .

⑩ ئىبنى سالام (774 ـــ 838) ـــ ئىسلامىيەتكە دائىر پەنلەرنىڭ ھەممىسى بىلەن تونۇش ئىدى . ئۇ چوڭ بىر لۇغەت تۈزۈپ چىققان .

⑪ ئىمرە ئۇلقەيس (500 ـــ 540) ـــ ئوردىدا تۇغۇلغان ، « سەبئى مۇئەللەقەت » نىڭ ئىجادچىسى .

⑫ بىرون تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان ئىنگلىزچە نۇسخىسىدا ئەسلى شېئىرنىڭ بەزى مىسرالىرى قىسقارتىۋېتىلگەن .

⑬ خەنىسا (؟ 557 ـــ ؟ 884) ـــ ئەرەبلەرنىڭ جاھالەت دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئايال شائىر .

⑭ ئوكاز ـــ تائىفنىڭ ئەتراپىدا بولۇپ ، ئەرەبلەرنىڭ جاھالەت دەۋرىدە جەنۇب ۋە شىمالدىكى بەش چوڭ بازار (ئوكاز ، ئومان ، ئەدەن ، سانا ، ھەزرە مەۋۇت) نىڭ ئەڭ چوڭى ئىدى . ئۇ يارا ـ يارا راۋاجلىنىپ ، سىياسىي ، ئىجتىمائىي ، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغان . ھىجرىيىنىڭ ھەر يىلقى 11 ـ ئېيىدا ھەرقايسى قەبىلىلەر بۇ يەرگە يىغىلىپ يىگىرمە كۈن تاماشا قىلاتتى . شائىرلار بۇ

يىغىلىشلاردا ئۆز ئەسەرلىرىنى دېكلامانسىيە قىلاتتى . مەشھۇر شائىرلارغا باھا بېرەتتى .

⑮ بەدۋىلەر چۆل جىن ـ ئالۋاستىسى دەپ ئاتىلىدىغان تۈرلۈك شەكىلدىكى ياۋۇز . جاللىق نەرسىلەر بىلەن تولغان دەپ قارىغان . ئۇلار جىن بىلەن روھقا پەرقلىق قاراپ . روھ كىشىگە دوست . جىن بولسا دۈشمەن دەپ ھېسابلايتتى .

⑯ ھىرا ــ قەدىمكى شەھەر ئىسمى . ئىراقتىكى ناجىق بىلەن كۈفەنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان . ھىرا پادىشاھلىقىنىڭ پاينەختى بولغان . ھىرا پادىشاھلىقى ئىفرات دەريالىق ۋادىسىدا بولۇپ . ئىرانغا قارايتتى . غەسسان پادىشاھلىقى ئەرەبىستاندىكى قەدىمكى يەمەنلىكلەرنىڭ ئەۋلادى سۈرىيىدە قۇرغان پادىشاھلىق بولۇپ . ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قارمىقىدا ئىدى . ئۇ دائىم ھىرا پادىشاھلىقى بىلەن سوقۇشۇپ تۇراتتى .

⑰ مەككىدىكى « كەبە » ــ ئەرەبلەر ئىبادەت قىلىدىغان قەدىمكى جاي . ئەرەبچە « كىئجىپ » دەپ يېزىلىدۇ . كەبە « ئالتە بۇرجەك » بىنا دېگەن سۆز بولۇپ . قەدىمكى زاماندا ئەرەبلەرنىڭ ئابدۇللاجانغا تاشتىن سېلىپ بەرگەن ئۆيى ئىدى . ئىسلام دىنىدىكى جۇڭگولۇقلار ئۇنى « بەيتۇللا » (« خۇدانىڭ ئۆيى ») دەپ ئاتايدۇ .

⑱ زۇھەير ئىبنى ئەبۇ سۇلما (530 ــ 627) ــ « سەبئى مۇئەللەقەت » نىڭ ئاپتورلىرىدىن بىرى . ئەۋس ئىبنى ھەجەر زۇھەيرنىڭ ئوغلى دادىسى .

⑲ « سەبئى مۇئەللەقەت » نىڭ خەت مەنىسى « ئېسىپ قويۇش » دېگەن سۆز . ئەمما . بۇ ھەقتە تېخى قانائەتلىنەرلىك ئىزاھ يوق . كېيىن ئېيتىلىشىچە . بۇ نەزمىلەر ئوكاز بازىرىدىكى نەزمە مۇسابىقىسىدە تاللانغان ئەسەرلەر بولۇپ . ئۆز زامانىسىدا ھەل بىلەن يېزىلىپ مەككىدىكى « كەبە » گە ئېسىپ قويۇلغان ــ ئاپتور .

⑳ بۇ راۋىنىڭ ئىسمى ھامىد (772 ـ يىل ۋاپات بولغان) بولۇپ . ئېيتىلىشىچە ئۇ بەدۋىلەرنىڭ ھەرخىل يەرلىك شۇنىسىگە ئۇستا ئىكەن . ئۇ ئەرەبلەرنىڭ جاھالەت دەۋرى . ئىسلامىيەت دەۋرى ۋە جاھالەت دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە تەۋە ئۇرۇشقا دائىر نۇرغۇن شېئىرلارنى ياد بىلىدىكەن .

㉑ نابىغە (تەخمىنەن ? ــ 604) ــ ئەرەبلەرنىڭ جاھالەت دەۋرىدىكى داڭلىق شائىرى . ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن « ئاقلاش » ناملىق شېئىرلار توپلىمى بار .

㉒ ئەمىر ئىبنى كۇلسۇم (مىلادى 5 ـ ، 6 ـ ئەسىرلەردە ياشىغان) ــ « سەبئى مۇئەللەقەت » ئاپتورلىرىنىڭ بىرى .

㉓ ھارىس ئىبنى ھىلىزا ــ 6 ـ ئەسىردە . ئەرەبلەرنىڭ جاھالەت دەۋرىدە

ئۆتكەن مەشھۇر شائىرى بولۇپ ، « سەبئى مۇئەللەقەت » ئاپتورلىرىنىڭ بىرى .

㉔ تولۇق ئىسمى ئەنتەرە ئىبنى شەددات ئابباس (552 — 616) — « سەبئى مۇئەللەقەت » ئاپتورلىرىنىڭ بىرى .

㉕ بەكرىت تارافا (543 — 569) — ھەجۋىي شائىر يازغۇچى ، « سەبئى مۇئەللەقەت » ئاپتورلىرىنىڭ بىرى .

㉖ تولۇق ئىسمى لەبىد لابىر (530 — 629) — « سەبئى مۇئەللەقەت » ئاپتورلىرىنىڭ بىرى .

㉗ ئەئشا (؟ — 629) — « سەبئى مۇئەللەقەت » ئاپتورلىرىنىڭ بىرى .

㉘ مۇشك — ئىپار : ئەتتار — ئىپار ساتقۇچى .

㉙ « قومۇش غەزەللىرى » دېگەن « ئەنتەرە قىسسىسى » دىن ئېلىندى — ئاپتور .

㉚ تەئەببەت شەررا (تەخمىنەن ؟ — 530) — ئەرەبلەرنىڭ جاھالەت دەۋرىدە ئۆتكەن داڭلىق سەرگەردان شائىرى . ئەسلى ئىسمى سابىت ئىبنى جابىر سۇفىنىيە پەخمى . ئۇ دائىم قىلىچ ئېسىپ چىقىپ كېتىپ . ساياھەت قىلاتتى . بەزىلەر ئۇنىڭ ئانىسىدىن پەخمىنىڭ نەگە كەتكەنلىكىنى سورىسا . ئانىسى : « بىلمەيمەن . ئۇ تەئەببەت شەررا (بالايى — ئاپەت) نى ئېسىپ چىقىپ كەتتى » دەيتتى . شۇڭا . كېيىنكىلەر ئۇنى تەئەببەت شەررا دەپ ئاتىۋالغان (تەممامنىڭ « دىۋان ھەمانىسە » سىدىن) .

㉛ ئەشئەنفارا — ؟ ـ ئەسرىنىڭ بېشىدا ئۆتكەن سەرگەردان شائىر .

4 ـ باب

تەرەققىيات ددۇرى

(مىلادى 622 ـ ، 750 ـ يىللار)

شائىرلارنىڭ چارۋىچىلارغا بەرگەن تەسىرى شەھەرلەردىمۇ ئىجابىي تەسىر كۆرسەتتى ، بىراق ئۇنىڭ شەكلى ئوخشاش ئەمەس ئىدى . شەھەر ئاھالىلىرى گەرچە ئىپتىدائىي قەبىلە تەشكىلىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ ، لېكىن ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق ، بولۇپمۇ جەنۇب بىلەن شىمالىي ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىسى ئارقىلىق ، ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيگەنىدى . ھىجاز بىلەن نەجددىكى سودا مەركەزلىرى خىلمۇ خىل مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ يېرىم ئارالغا كىرىشىدىكى تەبىئىي بازا بولۇپ قالدى . خرىستىئان دىنى ۋە يەھۇدى دىنىنىڭ تەشۋىقاتلىرى ئۇلارنىڭ مەدەنىي دۇنيا بىلەن يېقىنلاشقاندىن كېيىنكى تەسىراتىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى . مەككىنىڭ ھەمشىرە شەھىرى بولغان تائىفتا دۇنياغا كەلگەن ئۇمەييە ئىبنى ئەبىسسەلت ① نىڭ نەزمىلىرىدە (قەسمەنلىرى گۈمانلىق بولسىمۇ) ، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنىڭ ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ بىمەنە ھاياتى ۋە خۇراپاتلىقىغا بولغان نارازىلىقى بايان قىلىنغان .

نەجددىكى مەھەللىلەر ئەرەب ئەدەبىياتىغا قەسمەن ۋاستىلىك تەسىر كۆرسەتتى . مەككىدە قۇرەيش قەبىلىسىدىن بولغان سودىگەر ، ئاقسۆڭەك مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللانىڭ تەلىمى بىلەن ئىسلاھات ھەرىكىتى پارتلىدى . مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ

تەرجىمىھالى ھەققىدە رىۋايەتلەر ناھايىتى كۆپ . لېكىن ، ئۇنىڭ دىن تارقىتىشتىن بۇرۇنقى ئىش ئىزلىرىنى بىلىدىغانلار ناھايىتى ئاز . مۇھەممەد پەيغەمبەر بالىلىق دەۋرىنى كۆچمەن چارۋىچىلار ئارىسىدا ئۆتكۈزگەن ؛ ياش ۋاقتىدا كارۋانلار بىلەن سۇرىيىگە بارغان . ئوتتۇرا ياش ۋاقتىدا ئوزاققىچە ئىخلاس بىلەن چوڭقۇر خىيال سۈرۈپ ئەتىكاپتا ئولتۇرغان . ئاخىرىدا ، ئىستىقامەت قىلىش بىلەن تاپقان ئېتىقادى ــ ئاللاغا سېغىنىش ، سەلتەنەتلىك خۇدانىڭ بەرھەق ، بىر ئىكەنلىكىنى ۋ مەھشەرگاھى قىيامەتنىڭ جازاسى، توغرىسىدا ئۆز قېرىنداشلىرىغا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش زۆرۈر ، دەپ قارىغان ھەمدە بۇ مۇقەددەس ئەقىدىلەرگە كىمنىكى خىلاپلىق قىلىدىكەن ، ۋەيلۇن دوزاخقا تاشلىنىدۇ ، دەپ چۈشەندۈرگەن . ئۇ ئون يىل تەۋرەنمەي كۈرەش قىلىپ ، ئاز سانىدىكى مۇخلىسلارنى قولغا كەلتۈرگەن ، بىر قېتىم ئۇ يەسرىبدىكى بىر ئاداۋەتنى ھەل قىلىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىنىدۇ . تاسادىپىي ئوگدىن كەلگەن بۇ پۇرسەت ئۇنىڭغا ھەربىكەتلىنىشنىڭ يېڭى زېمىنىنى يارىتىپ بېرىدۇ . مىلادىنىڭ 622 ـ يىلى ② مۇسۇلمانلارنىڭ يېڭى جەمئىيىتى دەپ ئاتالغان بۇ يېڭى ئەسىرده ، مۇھەممەد پەيغەمبەر نۇرغۇن مۇخلىسلىرىنى باشلاپ يەسرىبقا كۆچۈپ باردۇ . شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جاي مەدىنەئى نابى ③ (پەيغەمبەر شەھىرى) دەپ ئاتالغان . ئۇ كۆچۈپ بارغاندىن كېيىنكى سەككىز يىل ئىچىده مەككە ۋە يېرىم ئارالنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بەدۇىلەر قەبىلىسى بىلەن داۋاملىق كۈرەش قىلدى . ئەتراپىدىكى رايونلارنى ئارقىمۇ ئارقا ئۆزىگە بويسۇندۇردى . مىلادى 630 ـ يىلى ئاخىر مەككە تەسلىم بولدى . مۇھەممەت پەيغەمبەر ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرىكى ئىككى يىل ئىچىده ، ئۇنىڭ ئەرەبستانىنىڭ غەربىدىكى ھۆكۈمرانلىقى مۇستەھكەملەندى . يېرىم

ئارالنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر مەدىنىگە يىغىلىپ ، ياكى ئەل بولغانلىقىنى بىلدۈردى . ياكى قەبىلە كۆرىشىدە ئۇنىڭدىن مەدەت تىلىدى .

مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ مۇخلىسلىرى ئەسلىمىلەرگە ئاساسەن ، ئۇنىڭ سۆزلىرىنى رەتلەپ « قۇرئان » نى تۈزۈپ چىقتى . « قۇرئان » نىڭ راست ياكى يالغانلىقىغا قارىتا ئەزەلدىن ھېچ كىشىدە چوڭراق گۇمان بولغىنى يوق . قۇرئاننىڭ مەزمۇنىنى قويۇپ تۇرۇپ ، رەتلىنىشىنىڭ قالايمىقانلىقىدىن ئىبارەت مۇشۇ نۇقتىدىلا ئۇنىڭ چىنلىقى يېتەرلىك دەرىجىدە ئىسپاتلىنىدۇ . ئاساسەن باغلىشىپ كېتىدىغان ئايرىم سۈرىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئۇنىڭ چېچىلاڭغۇ سۈرىلىرىنى يىللار بويىچە ياكى مەزمۇن بويىچە رەتلەپ چىقىش ئۈستىدە ھېچ كىشى باش قاتۇرۇپ باققىنى يوق . شۇڭا بىر سۈرە ئىچىدىكى بالدۇرقى ياكى كېيىنكى ئايەتلەردە ئەخلاق جەھەتتىكى ئەقىدىلەر بىلەن قانۇن جەھەتتىكى ماددىلار ئارىلىشىپ كەتكەن . مۇسۇلمانلار ۋە غەرب ئالىملىرى « قۇرئان » نىڭ ھەرقايسى سۈرىلىرىنىڭ تۈزۈلگەن يىل تەرتىبىنى بېكىتىپ چىقىش ئۈستىدە ئويلانماقتا ، ھازىر ئۇنى قايتىدىن خىلىلا توغرا رەتلەپ چىقىش ئىمكانىيىتى بار . مۇسۇلمانلار ئۆچۈن ئېيتقاندا ، « قۇرئان » جەبرائىل ئارقىلىق ئاللا تەرىپىدىن مۇھەممەد پەيغەمبەرگە جۈملىمۇ جۈملە ئەۋەتىلگەن ۋەھىي ئۇلار : « قۇرئان » ئايەتلىرىنىڭ ئىلگىرى ـ كېيىنلىك پەرقى يوق ، شۇنداقلا سۆز تاللاش ۋە ئەقىدە جەھەتلەردە مەسىلە مەۋجۇت ئەمەس ، دەپ قارايدۇ . لېكىن ، غەرب ئالىملىرى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۇنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتىنى كۆرۈپ يەتتى ۋە قىزغىنلىق ھالدا ، قۇرئاننىڭ مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ كىشىنى جەلپ قىلارلىق

خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېچىپ بەرگەنلىكىنى ، ئۇنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى دىنىي مەقسىتىنىڭ قانداق قىلىپ تەدرىجىي ھالدا يېڭى بىر دىن بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنى بىلدى .

« قۇرئان » نىڭ باش قىسىملىرىنى ئوقۇغاندا ، كىتابخانلار مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ شۇ چاغلاردا بارلىق ئاماللار بىلەن ئۆز ئىدىيىسىنى ئىپادىلىگەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى . ئۇ پىشقان ناتىق بولمىغاچقا ، كىشىلەرگە يېڭى يول كۆرسىتىشتە ، ئۆزىنىڭ بىر يۇرۇش ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى يارىتىشقا موھتاج ئىدى . ئەدەبىي ئىقتىدار ئەمەلىيەتتىن كېلىدۇ . لېكىن ، « قۇرئان » دا ئىلاھىيەتشۇناسلىق ياكى پەلسەپىگە دائىر ئۇقۇملار سىمۋول خاراكتېرلىك ۋەقەلىك ۋە تەسۋىر ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلگەن . « قۇرئان » دا ئايەتلەرنىڭ تۇرىمۇ ئوخشاشلا مۇشكۈل مەسىلە ، شائىرلار ياراتقان ئورتاق ئەرەب تىلى ئۇنى دەسلەپكى قەدەمدىكى ئىجادىي تىل قورالى بىلەن تەمىنلىگەنىدى ۋە ئۇ ئاللىقاچان ناتىقلار تەرىپىدىن ئەمەلىيەتتە قوللىنىلغانىدى . ئىستىلىستىكا جەھەتكە كەلسەك ، شائىرلار ئىزلەنگەن ئىخچام ئەدەبىي شەكىلنىڭ ئورنىنى نەسىبەتەن چېچىلاڭغۇ ، ئەزمە بايانلار ئىگىلىدى . بۇ خىل شەكىلدە ، سۆز ـ جۈملىلەر ئارىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق ، قۇرۇلما جەھەتتىكى تاقابىللىق ، سوزۇق تاۋۇش بىلەن قاپىيە كەلتۈرۈش ، بولۇپمۇ « سەجئە » ئادەت بولۇپ كەتكەنىدى . بۇنىڭدىن باشقا ئۇ چاغدا يەنە بىر خىل ئەنئەنىۋى ، ھۆكۈمالارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋەھىي ئۇسلۇبىدىكى ئەدەبىيات تارقالغانىدى . بۇنىڭدا ، بىز تالاي مۇجمەل قەسەم (ئۇ ئادەتتە ئاسمان جىسىملىرى ھادىسىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك) دىن كېيىن ، ئىككى ـ ئۈچ جۈملە قاپىيىلىك ، ئوخشاشلا چۈشەنگىلى بولمايدىغان قىسقا جۈملىلەر ئۇچرايدۇ . ئەھۋالدىن قارىغاندا

گۈللەندۈرۈش ھەربكتتىنىڭ ئەقىدىلىك ۋائىزلىرى ئەرەبلەرنىڭ قەرەللىك بازارلىرىدا باشقىلارغا زەربە بېرىشتە قوللانغىنى مۇشۇ خىل ژانىر بولسا كېرەك . بۇ خىل ۋەھىي ئۇسلۇبىدىكى ئەدەبىيات دىنىي مۇنبەردىكى ئەنئەنىۋى شەكىل بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن ، مۇھەممەد پەيغەمبەرمۇ باشتا ئۇنى ئۆزگەرتىشكە ئامالسىز قىلىپ ، قوللىنىشتا مەجبۇر بولغان . شۇڭا ، قۇرئاننىڭ باشتىكى سۈرىلىرى ئاددىي ، يېرىم لېرىكىلىق ، كىشىلەرنى ئاقكۆڭۈللۈككە دەۋەت قىلىدىغان ماقالە ۋە مەشھەرگاھى قىيامەتنىڭ جازاسى ھەققىدىكى ئاگاھلاندۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇنىڭ تىلى ئىنتايىن گۈزەل ۋە جانلىق .

يېرىلسا ئاسمان ئەگەر يۇلتۇز چۈشەر يەرگە تۈگەل ؛
غەرقى ئەتكەي قەبرىلەر بەھرى ـ دېڭىز قوزغاتسا سەل ؛
مەشغۇلى قىلمىشلىرىدىن ھەر كىشى ئالسۇن ئۈچۈر ،
قىلغىنى قىلمىغىنى بولغان ئۇنىڭ قانداق ئەمەل ① .

مۇھەممەد پەيغەمبەر بەس ـ مۇنازىرە تۈپەيلىدىن ، ھەجۋىي نەزمىدە پوشۇرۇن مەنىلىك تەمسىللەرنى قوللىنىش ۋاستىسىنى ئىشقا سېلىشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ نەزمىلىرى شۇ چاغدىكى مەككە شائىرىدە ئومۇملىشىپ كەتكەن ئۆتكۈرلۈككە ئىگە ئىدى ؛

بولدى بەس ، يالغانچىلىق پۈتسۇن جاھالەتكە ئاقىۋەت ؛
قالدى قاششاقلار يانا چۆككەچ جاھالەتكە ئەبەت .
سوردى ئۇلار :
« قايسى كۈن بولمىش قىيامەتۇ ـ قەيىۋم ؟ »
بىلسە شۇل كۈن باشىغا ئوتلۇق جازا يەتكەي پەقەت ،

« نه ئىلاج رىسقى بىلىپ ، تەلمۇرگىنى شۇ كۈن ئۇنىڭ .
ئازاب ـ ئوقۇبەت تەمىنى بىلمەك كېرەك كەلگەندە دەرد ! »⑤

مەككە شەھىرىدىكى دۈشمەنلەر مۇھەممەد پەيغەمبەرنى تەبىئىي ھالدا شائىر ، پالچىلار قاتارىغا كىرگۈزەتتى . شۇ چاغدا ئادەتتىكى كىشىلەر ئۇلارنى جىن ـ ئەرۋاھلارنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئىش قىلىدۇ ، دەپ قارايتتى . بۇنداق چۈشەنچىلەرنى يوقىتىشقا توغرا كەلگەنلىكى ، شۇنىڭدەك تىلنىڭ قۇدرىتىنى جارى قىلدۇرۇش كۈندىن ـ كۈنگە ئەۋج ئېلىۋاتقانلىقى تۈپۈيلىدىن ، مۇھەممەد پەيغەمبەر بارا ـ بارا لېرىكىلىق خۇسۇسىيىتى كەمرەك بولغان ئەدەبىي شەكىلنى قوللاندى ، ئوخشاشلا مەزمۇننى يوشۇرۇن ئىپادىلەشنىمۇ ئۆزگەرتتى . يوشۇرۇن ئىپادىلەشنى قەدىم زاماندا ئۆتكەن پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىش ئىزلىرى ۋە ئۇلارنىڭ دۈشمەنلىرىنىڭ تەقدىرىنى بايان قىلىشقا ، قىيامەتنامىكى جازانى ، كائىناتنىڭ قايتا بەرپا بولىدىغانلىقىنى تەشۋىق قىلىشقا ئۆزگەرتتى . ئاخىرىدا مەدىنە باسقۇچىغا يېتىپ كەلگەندە ، مەخسۇس تېمىلار بويىچە باھا بېرىش ۋە قانۇن ئۇستىدە ۋەز ئېيتىشنى ئوتتۇرىغا چىقاردى . « قۇرئان » نىڭ مەزمۇنى ئۆزگىرىش بىلەن سۆز قۇرۇلمىلىرىمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىشكە باشلىدى ۋە شۇ چاغدىكى ئەنئەنىۋى لېرىكىلىق شەكىلدىن تېخىمۇ يىراقلىشىپ ، يېپ ـ يېڭى ۋە ئالاھىدە بولغان ، يۇكسەك شەخس ئۇسلۇبىغا ئىگە بەدىئىيلىك دەرىجىسىگە يېتىپ باردى . ماقالىنىڭ شەكلى ۋەزىپىنىڭ ئېھتىياجىغا بويسۇنۇشى لازىم . ئەرەب ئەدەبىي تىلىنىڭ يېڭى ئىدىيە ساھەسىنى ئىپادىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ، « قۇرئان » نىڭ ئەدەبىي شەكلى دادىل ـ كۆچلۈك، ئىستىلىستىكىغا ماس كېلىدىغان نەسرىي ئەسەرگە ئايلاندۇرۇلدى . بۇ خىل

ژانىرلاردا پەۋقۇلئاددە ئازادىلىك ۋە ئالاھىدە ئىجادىي كۈچ ئارقىلىق جاراڭلىق جۈملىلەر تولۇق قوللىنىلدى.

ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئۆلمەس داڭلىق ئەسەر، ئەرەب ئەدەبىياتىدىكى بىردىنبىر بايراقدار ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن «قۇرئان» ئۆزىگە خاس ئىپادىلەش ماھارىتى جەھەتتە مىسلىسىز دەرىجىگە يەتكەن. مەيلى قەدىمكى ياكى ھازىرقى مۇسۇلمانلار بولسۇن، بىر ئېغىزدىن: «قۇرئان» نى مەزمۇن جەھەتتىلا ئەمەس، ئۇسلۇب جەھەتتىمۇ تەقلىد قىلىش مۇمكىن ئەمەس، دېيىشىدۇ. قەدىمكى نەزمە نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئەدەبىي جەھەتتىكى بىرمۇنچە ئالاھىدىلىكلەر تۇيۇقسىزدىن، «قۇرئان» نى باشقا تىللارغا مۇۋەپپەقىيەتلىك تەرجىمە قىلىپ چىقىش مۇمكىن ئەمەس، دېسىمۇ بولىدۇ.⑥ ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى مەزھەبىدىكىلەر بۇ جەھەتتىكى ھەرقانداق ئۇرۇنۇشلارنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق رەت قىلىدۇ. تەرجىمە قىلىنىش نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ جىددىي - جانلىق سۆزلىرى ئۆلۈك نەرسىگە ئايلىنىپ قىلىشى، گراماتىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتە ئۇنىڭ چوڭقۇر مەزمۇنى يوقىلىپ كېتىشى، گۈزەل ئىستىلستىكىسى پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كېتىشى، ئۇنىڭدا پەقەت مالىماتاك ۋە تەكرار بولغان. قايتا تۈزۈپ چىقىلغان، قۇرۇلمىسى چېچىلاڭغۇ، جانسىز - قۇرۇق نەرسىلا قىلىشى مۇمكىن. ئۇنىڭ بەدئىيلىكى ئۇستىدە ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. بۇ زىياننى پەقەت ناگان - ناگاندا ئۇچراپ تۇرىدىغان سىرلىق گۈزەللىك ھېسسىياتى ۋە ئۆتكۈر كۆزىتىش ئىقتىدارىلا تولدۇرالىشى مۇمكىن.

«قۇرئان» ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆپ جەھەتتىن ۋە مۆلچەرلىگۈسىز تەسىر كۆرسەتكەن. «قۇرئان» نىڭ ئىدىيىسى، تىلى، رېتىمى

بۇ جەھەتتىكى تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرگەن تارىخىي شارائ
وستىدە قىسقىچە ئىزاھات بېرىپ ئۆتۈش زۆرۈر ، مۇھەممەد
پەيغەمبەر ۋارسلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ، ئەرەبلەر مسلى
كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تۈنجى قېتىم ئۆزىنى ئوگۇشۇبلىش ئورگانىغا ئىگە
بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن چىقىپ ،
سۈرىيە ، ئىراقنى سۈپۈرۈپ ماڭدى ۋە ئىراقنىڭ زور قوشۇننى ۋە
پۈتۈقرالىرى ساسانىلار خاندانلىقىنىڭ ⑦ قالدۇق قوشۇننى تارمار
قىلدى . ئارقىدىنلا بىر قاتار تېز ئىلگىرىلەش ئىراندىكى ئىمپېرىيىنىڭ
بويىسۇندۇردى . بىر ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ، ئۇلار
پېرىنىپي تېغىدىن پامىر ئېگىزلىكىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى چوڭ بىر
تەشكىلىي ئاپپاراتى بۇ كىتابتا بايان قىلىنىدىغان ھوقۇقنى قايتا
كىرمىسۇ ، لېكىن بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئۇ ئەدەبىيات
قىلىش ئىشى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي تارىخى ھەم ئىلاھى
ئىنتايىن مۇھىم . قەدىمكى مەدەنىيەت ئىگىلىرىدىكى شۇ
سىياسىغا مەنسۇپ تەشكىلىي ئاپپاراتنىڭ دائىرىسى قانداق
ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالىغ
ئىسپاتلاندى . ئۇنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ ، مۇھەممەد
بىلەن بىر قەبىلىدىن بولغان مەككە قەۋمى ئۇمەۋىيە
ئاستىدا ئىمپېرىيىنىڭ مەدەنىيەت پائالىيىتى
ھاكىمىيەت ئۇلارمۇ ئىلاھى ھاكىمىيەت
ئۆچۈردى . ئۇلار ئەسىرنىڭ

م
صدا
سیه‌ت
ر که‌ك
غانلقی
ر په‌یغه‌مبه‌ر
سپلکسنك
تنی ده‌مه‌شق
ه قارشی بولغان
دنه یه‌نلا دنیې

مەركەز بولۇپ قالدى . ئۇ يەردە « مۇسۇلمانچىلىق ئىلمىي »
(قۇرئاننى تەتقىق قىلىشقا ئالاقىدار پەن) نىڭ ئاساسىي قۇرۇلدى .
يەنە بىر تەرەپتىن بويسۇندۇرغۇچىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە
مۇقەددەس جايىنىڭ مۇھىملىقى تۇپەيلىدىن ، مەككە كۈندىن ـ
كۈنگە بېيىپ ، كەيپ ـ ساپا ۋە ئەيش ـ ئىشرەت تېزدىن ئەۋج
ئېلىپ كەتتى . بۇ ، تەقۋادارلار ئۈچۈن يەنىلا يىرگىنىشلىك خەۋەر
ئىدى . بولۇپمۇ ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ئۆز گىرىش
گەۋدىلىك بولۇۋاتاتتى . قابىل ، جۇشقۇن پۇقرالارنىڭ ھەممىسى
مۇسۇلمانلار قوشۇنىغا قاتنىشىپ ، يىراقلارغا يۈرۈش قىلىپ باشقا
يۇرتلارنى ئېلىپ ، ئۆز يۇرتىغا قايتمايتتى . ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى
مېسوپوتامىيىدە ئولتۇراقلىشىپ قالدى ۋە ئۇ يەردىن يەنە شەرققە
يۆتكەلدى ؛ ئازراق قىسمى مىسىردىن سىرتقا كېڭەيدى . بەزىلىرى
ھەتتا يىراقتىكى ئىسپانىيىگىمۇ باردى . بۇ كۆچمەنلەرنىڭ تولىسى
يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئادىتىنى ساقلاپ
قالغان بولسىمۇ ، لېكىن كۆپچىلىكى ئاخىر چوڭ شەھەرلەردە
تۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشنى تاللىۋېلىپ ، سۇ ، ئوت چۆپ
قوغلىشىپ يۈرمەيدىغان بولدى . شۇڭا ، قەدىمكى شائىرلارنىڭ
ھەقىقى ۋارىسلىرى تامامەن دېگۈدەك مېسوپوتامىيىدىن چىققانلىقى ،
ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن چىققانلىرىنىڭ ناھايىتى ئاز ئىكەنلىكى
ھەيران قالارلىق ئىش ئەمەس .

ئەرەبلەرنىڭ يىراقتا يۈرۈش قىلىشتىكى ئەڭ مۇھىم ئۇتۇقى
بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەرنى پەيدىنپەي ئىسلام جەمئىيىتىگە
كىرگۈزۈش بولدى . ئۇلار ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت
ئالاھىدىلىكىگە ئىگە تەرجىمە ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ئېلىپ
كېلىپ ، ئەرەب ئەدەبىياتىنى ۋە ئەرەبلەرنىڭ ئىدىپسىنى
ئەرەبلەرنىڭ ئۆز تەرەققىياتىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەن

يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈردى. بۇ تەسىر مۇشۇ بابتا يېزىلغان مەزگىل ئايالغا شقاندا، ئاندىن ھېس قىلىنىشقا باشلىدى. گەرچە «مۇسۇلمانشۇناسلىق» تەرەققىياتىنىڭ مەرپىەت باسقۇچى مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىگە ئېقىپ كىرگەن بىر تۈركۈم غەيرىي ئەرەب تىلى مىللەتلىرى تەرىپىدىن ئىلگىرى سۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئاز سانداكىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مۇسۇلمانلار يىلنىڭ بىرىنچى ئەسىرىدىلا باشلانغان تەتقىقات خىزمىتى بىردەك ئەرەبلەر تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلدى.

«مۇقەددەس كىتاب» تۈزۈلۈۋاتقان مەزگىللەردە ئەرەب يېزىقىدا نۇرغۇن كەمچىلىكلەر بار ئىدى. ئۇنى پىششىق بىلمەيدىغانلار زادى ئوقۇيالمايتتى. قوليازمىلارنى ساقلاپ قېلىش، خاتا تارقىلىپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن مۇۋاپىق يېزىق شەكلىنى بەلگىلەش، ئاندىن گراماتىكىلىق قائىدىلەرنى تۈزۈش زۆرۈر ئىدى. ئىرانغا قاراشلىق ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ بۇ خىل ئېھتىياجى تېخىمۇ جىددىي ئىدى. شۇڭا، ئىراقنىڭ بەزى مۇداپىئە شەھەرلىرى بۇ خىل سىناقنى باشلىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، «قۇرئان» ئەقىدىلىرىنى چۈشەندۈرۈش خىزمىتىمۇ ئۇنىڭ ئەسلى تېكستىنىڭ گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشى ۋە لۇغەت تەركىبىنى تەپسىلىي تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلاتتى. سۆزلۈكلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىنچىكە پەرقلەرنى پەقەت ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى مەزگىللەردە ئۆتكەن شائىرلارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ئارقىلىقلا ئايدىڭلاشتۇرۇش مۇمكىن ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى توپلاش ۋە پۈختا ئەسته قالدۇرۇش لازىم ئىدى. شۇڭا، تىلشۇناسلىق ۋە لۇغەتشۇناسلىق ئىلىملىرى راۋاجلاندى. بۇ ئىككى خىل پەندە «قۇرئان» ئەمەس، بەلكى قەدىمكى شېئىرلار ئاساس قىلىندى. «قۇرئان» نىڭ

سۇرىلىرىنى ئىشلىتىش ئۈچۈن مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىنى يادلاشقا توغرا كېلەتتى . كېيىنكىسىنىڭ « قۇرئان » نىڭ ئاساسىي تېمىسى ۋە مەزمۇنى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى غايەت زور ئىدى . كىشىلەر بىلەن بولغان ئالاقە ۋە ئىش بېجىرىشتىكى ئۆلچەملەرنىمۇ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەملىيىتىدىن تېپىش لازىم ئىدى . بۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ ئەدەبىيات پائالىيىتى ــ ھەدىسچىلىكنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى شەكىللەندى . « قۇرئان » ۋە ھەدىس تەتقىقاتى ئىلاھىيەت ۋە قانۇن ئىلمىنى يارىتىش (دىنىي قانۇننىڭ ئىجابىي ۋە سەلبىي تەرىپى) نىڭ ئاساسىي قىلىندى . مەدىنە گەرچە بۇنداق تەتقىقاتنىڭ مەركىزى بولسىمۇ ، لېكىن مەيلى سۇرىيە ياكى ئىراقتا بولسۇن ، چەت ئەللەردىكى تەسىرىنى نىسبەتەن ئوڭاي قوبۇل قىلىدىغان بۇنداق تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ بارلىقىنى تولۇق پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولاتتى .

مۇسۇلمانچىلىق ئىلمىنىڭ ئىككى تارمىقىنىڭ تېخىمۇ بىرلىشىشى يەنە بىر خىل پەن ـ تارىخ ئىلمىي تەتقىقاتى ئۈچۈن ئاساس يارىتىپ بەردى ، تارىخ ئىلمىي تەتقىقاتى ناھايىتى تېزلىك بىلەن ئالدىنقىسىنىڭ دائىرىسىدىن ئېشىپ كەتتى .

بۇنى ئىككى تەرەپتىن چۈشەندۈرىمىز : بىر تەرەپتىن ، تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى مەلۇم قەبىلىلەرنىڭ ئائىلە شەجەرىسى ۋە ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋردىكى ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ۋە تەكشۈرۈشكە موھتاج ئىدى . بۇنىڭ بىلەن ، ئېھتىياجقا ئاساسەن تەمىنلەشمۇ مەيدانغا كەلدى . كۆچۈرۈۋېلىش ، ئويدۇرۇپ چىقىشمۇ پەيدا بولۇشقا باشلىدى . بەزىلەر رىۋايەتلەرگە ياكى مۇجمەل لەتىپلەرگە ئاساسەن ، ئەرەب ئىرقىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە دەسلەپكى

دەۋرلەردىكى تارىخنىڭ دائىر ھېكايىنى يېزىپ چىقتى ، لېكىن بۇ رىۋايەتلەر يەھۇدىلارنىڭ خرىستىئان دىنىنىڭ دائىر تارىخىي ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن يېزىلغان بولۇشى ياكى تامامەن ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان بولۇشى مۇمكىن ، يەمەنلىك ئەرەبلەر تۇزۇپ چىققان شۇ تېپتىكى بىرنەچچە ئەسەر دىندىن تاشقىرى دائىرىدە ، بولۇپمۇ ئوردا ساھەسىدە زور ئابرويغا ئىگە ئىدى ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ھەدىس مۇھىمى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ يىراقتا ھەربىي يۈرۈش قىلىشى (مۇجاز) غا ئائىت نۇرغۇن تارىخىي پاكىتلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى لازىم ئىدى . شۇڭا ، ھەدىسشۇناسلار بەزى دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي ، بۇنداق تارىخىي رىۋايەتلەر ئۈستىدە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى . بۇ ئەدەبىيات دەۋرى ئاياغلىشىشتىن بۇرۇن ، بۇ تېمىغا دائىر بىرىنچى تۈركۈم ئەسەرلەر ئاللىقاچان تارقىلىپ بولغانىدى . قەدىمكى رىۋايەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا ، بۇ ئەسەرلەر ئەلۋەتتە تېخىمۇ ئاساسقا ئىگە ئىدى . كېيىنكى مەزگىللەردىكى تارىخ ئىلمىغا دائىر ماتېرىياللارمۇ ئاساسەن مۇشۇ ئەسەرلەردىن نەقىل ئېلىنغان .

پۈتكۈل ئىلمىي پائالىيەتنىڭ ئەدەبىيات قىسمىنى تىلغا ئىلىشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ . بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى ، بۇ باسقۇچتا ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا تارقىتىشتەك ئەنئەنىۋى ئادەت يەنىلا ئەۋج ئالغانىدى . بولۇپمۇ دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ « قۇرئان » دىن باشقا ھەرقانداق يېزىق خاتىرىسىنىڭ بولۇشىغا يول قويمىغانلىقى بۇ ئادەت كۈچىنى تېخىمۇ ئۆستۈرۈۋەتتى . بۇنداق بىر تەرەپلىمىلىكنىڭ دىنىي تەتقىقات ساھەسىدىكى تەسىرى ناھايىتى زور ئىدى . ئەلۋەتتە بۇ ، ئاشۇنداق ئەڭ مۇھىم تەتقىقات ساھەلىرىگە قارىتىلغانىدى . شۇنداقتىمۇ ، خەلق ئارىسىدا قىسقا رىۋايەتلەرگە توپلاملىرى ۋە نەزمە توپلاملىرى پەيدا بولۇپ تۇردى ،

ئاز دېگەندەمۇ بىر رىۋايەتلەر توپلىمى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە . توپلاپ چىقىرىلغان ياكى ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى كېيىنكى مەزگىللەردىكى ئەسەرلەرگە كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن ، تەبىئىي ھالدا پەيدىنپەيي تارقىلىش ئىقتىدارىنى يوقاتتى . يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلارنىڭ سىرتىدا ، ئەدەبىياتنىڭ ۋاستىسى بولغان نەسرىي ئەسەرلەر يەنىلا گۈزەل كىلىك دەۋرىدە ئىدى . ئەمەلىيەتتە ، پەقەت سوت ئالاقىلىرىدە ۋە يارلىق ، پەرمانلاردىلا ئىشلىتىلەتتى . بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى ، ئۇ چاغلاردا خەت يېزىش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان تېرە قەغەز ، سامان قەغەز ۋە كون - تېرىلەر ئىنتايىن قىممەت ئىدى . كېيىنكى ئەسىرلەردە قەغەز ياساشنىڭ سىرى ئىچىلغاندىن كېيىن ، ئەرەب تىلىنىڭ ئوخشىمىغان ساھەلەردە قاتتىق سىناقلاردا بەرداشلىق بېرىپ ، بىر خىل تەبىئىي ، يوشۇرۇن مەنىلىك ۋە جانلىق نەسرىي شەكىلگە ئايلانغانلىقىنى كۆرەلەيمىز .

ئەمدى يەنە مۇشۇ مەزگىلدىكى نەزمىگە قاراپ باقىدىغان بولساق ، تولىمۇ ئوخشاش بولمىغان بىرخىل ۋەزىيەتنى كۆرىمىز . ئىسلامىيەتنىڭ گۈللىنىشى كونا نەزمىلەرگە پايدىسىز تەسىر كۆرسەتتى . مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھەسسان ئىبنى سابىت⑧تەك ئوردا شائىرى بولسىمۇ (كېيىن ئۇنىڭ ئېقىمىدىكىلەر نۇرغۇنلىغان ئادەتتىكى نەزمىلەرنى ئۇنىڭ ئەسىرى دەۋالغان) . لېكىن ، ئۇ خۇددى ئىسلام دىنى بىدئەتچىلەرنىڭ غايىسىدىكى مۇھىم ئەخلاقىي كۈچنى چوقۇم بىتچىت قىلىۋېتىدىغاندەك ، قەدىمكى نەزمىلەرگە ئۆچمەنلىك بىلەن قارايتتى . دەسلەپكى دەۋردىكى مۇسۇلمانلار جەمئىيتى ۋە ئىلاھىيەتچىلەر مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ بۇ خىل مەيدانىنى ياقلايتتى . بۇنىڭ بىلەن مۇنداق بىر غەلىتە ئەھۋال پەيدا بولدى : ئىسلام دىنىنىڭ دۇنياغا كېلىشى

ۋە تەرەققىياتى بۇ مىللەتنىڭ شائىرلىرىنى پەقەت ئىلھاملاندۇرالمىدى . ئىسلامىيەت ھەرىكىتىنى تەسۋىرلىگەن سەلتەنەتلىك قەدىمكى نەزمە كەبىنىڭ بىر داستانى بىلەنلا چەكلەندى . ئۇنىڭ ئاپتورى بىز يۇقىرىدا توختالغان داڭلىق شائىر زۇھەيرنىڭ ئوغلى ئىدى . ئەدىناسى ئۇزۇندىن بۇيان ئەرەب يېرىم ئارىلىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان داڭلىق شائىرلارمۇ ئۇن - تېۋىنىشسىز يوقلىپ كەتتى . مۇئەللەقەتنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان لەبىد بولسا ، مۇھەممەد پەيغەمبەر مەدىنىگە كۆچكەندىن كېيىن يەنە ئوتتۇز يىل ياشىغان ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى توپلىمى ئۆز زامانىسىدا ئەرەبلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ئىپادىلەشتىكى ئەڭ ئېسىل ماھارىتى بىلەن داڭ چىقارغان . ئەمما ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ئۇمۇ ئىجادىي پائالىيىتىنى توختىتىپ قويغان .

ئۇزۇن ئۆتمەي نەزمە ئىجادىيىتىدىن ئىبارەت چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن بۇ يوشۇرۇن كۈچ ئۆزىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىنى يەنە بىر قېتىم كۆرسەتتى . ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىش ھەرىكىتىنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتىكى تەسىرى تۈپەيلىدىن ، نەزمىگە بىرخىل يېڭى روھ ۋە ماسلىشىشچانلىق يۈكلەندى . قەدىمكى رىۋايەتلەر يەنە تىرىلدى . لېكىن ، بۇ قېتىمكى تىرىلىش ئەرەب يېرىم ئارىلىدا بولماستىن ، بەلكى مېسوپوتامىيەدە بولدى . قارىماققا ، ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىشى زور ئەمەس ئىدى . ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكىنىڭ شائىرلىرى گەرچە تىل سەنئىتى جەھەتتىكى كونا ئەنئەنە ۋە قانۇنىيەتنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ، قانداقلا بولمىسۇن ، ئەرەبلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئۆزگىرىشلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەنىدى . مەسىلەن ، كەيپ - ساپا ، پۇل ئىگىلىرى ، كۈندىن - كۈنگە ئىلگىرىلەۋاتقان ئىمپېرىيە سىياسىسى ؛ نارازىلىق

بىلدۇرگەن ياكى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن قەبىلىلەرنى باستۇرۇش ؛ دىنىي تەشكىلاتلار ، سىياسىي پارتىيىلەر ۋە تەشكىللىك قەبىلە مەزھەپچىلىكىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە باشقىلار . روشەنكى ، شائىرلار يەنىلا قەبىلە ۋە گۇرۇھ ھېسسىياتىنىڭ جارچىسى ئىدى . يېڭى ۋەزىيەت ئاستىدا ، شائىرلار نوقۇل شەكىل ئالاھىدىلىكىگە بېرىلىپ كەتمەي ، شەكىل بىلەن مەزمۇن بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان ، ئۆزئارا ماس كېلىدىغان نەزمىلەرنى قوللانغاندىلا ، ئاندىن مۆلچەرلەنگەن بۇرچ جەھەتتىكى ئۇنۇمگە ئىگە بولاتتى .

ئىلھام كەلگەندە يېزىلغان شېئىرلاردا ئۆزگىرىش تېخىمۇ روشەن ئىدى . قەدىمكى مەزمۇن بىلەن شەكىل شەخسلەر ۋە ئىلمىي ئېقىملار تەرىپىدىن ئۆزگەرتىلىپ ، يېڭى مەقسەتكە ماسلاشتۇرۇلدى . نەزمىلەردە يېڭىچە مەزمۇن ۋە يېڭىچە ئۇسۇل پەيدا بولۇشقا باشلىدى . بۇ يەردە دىققەت قىلىشقا بەكمۇ ئەرزىيدىغىنى ، ئۆزىگە خاس بىرخىل مەخسۇس لىرىك شېئىر بولۇپ ، تۆۋەندە بۇ ھەقتە قىسقىچە توختىلىمىز . « قەسىدە » قەبىلە ئەھلىنىڭ ھەۋەس جەھەتتە ئۆزگىرىپ تۇرۇشى ، نەزمىگە يېڭى ئۆلچەم بويىچە باھا بېرىشنىڭ ياخشى پاكىتى بولۇپ قالدى . « قەسىدە » ئاپتورلىرى بۇرۇنقىدەكلا ، بەدۋىلەر قان سىستېمىسىدىن بولۇپ ، بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، ئۇلار ئۆز ئەجدادلىرى بىلەن ئامامەن ئوخشاش ئىدى . 7 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بەدىئىي ماھارەت جەھەتتە داغلىق شائىرلار بىلەن بىر قاتاردا تۇرالايدىغان ئۇچ نەپەر شائىر مەيدانغا چىقتى . ئەختەل⑨ نابىغە ۋە كۇلىسۇم مەزھەبىنىڭ ھەقىقىي ۋارىسى بولۇپ ، ئۇ مېسوپوتامىيىنىڭ شىمالىدىكى تاگۇرۇپ مىللىتىنىڭ خرىستىئان دىنى قەبىلىسىدىن ئىدى . ئۇنىڭ ئۆز قەبىلىسىنى تەسۋىرلىگەن داستانى ۋە ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىلىرىنى مەدھىيىلىگەن

قەسىدىلىرى ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى نەزمىنىڭ روھىنى قايتا ئەكس ئەتتۇردى . قالغان ئىككىسى فەرەزدەق بىلەن جەررىر ⑩ بولۇپ ، ئۇلار كۇفە ۋە بەسرە شەھىرىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئىززەت ـ ھۇرمىتىگە ئېرىشكەنىدى . ئۇ ئىككىسى ئوخشاش تېمىدا ئېيتىشىش خاراكتېرلىك ھىجائىيات (ھەجۋىي شېئىر مۇسابىقىسى) ئۆتكۈزۈپ زور شۆھرەت قازانغان . « ناجائىت » شەخسلەرنى مازاق قىلىدىغان ياكى بەتقىلىقلىق بىلەن بىر ـ بىرىنى كەمسىتىدىغان لاۋزا نومۇرلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، بىر خىل ئۆزگىچە ، سەنئەت جەھەتتە پىشقان تېياتىر تېپىدىكى ئويۇن ئىدى . ئۇ چاغدا شائىرلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۇچۇن شەھەرلىكلىشىپ كەتكەن قەبىلە چاۋىچىلىرىنىڭ ئارزۇ ـ ھەۋەسلىرىگە ماسلىشىشقا توغرا كېلەتتى ، بۇ ئۇلارنىڭ قەدىمكى نەزمىلەردىكىدەك ئۇنداق سەممىي (گەرچە تار مەنىلىك بولسىمۇ) ئاددىي ـ ساددىلىقتىن زور دەرىجىدە ئايرىلىپ قالغانلىقىنى ئىسپاتلايتتى . ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكىنىڭ قىزغىشى كۆپ تەرەپلىمە ئىدى . جۇملىدىن ، ئۆزئارا زىتلىشىپمۇ تۇراتتى . شائىرلار ئادەتتە ، ھەرقايسى گۇرۇھلار ۋە تەلىماتلار ئوتتۇرىسىدىكى كۇرەشكە پېتىپ قالغاچقا ، پىسخولوگىيە جەھەتتە ئەنسىز كەيپىياتتا ئىدى . شۇڭا ، « قۇرئان » نىڭ ئۇسلۇبى ، سۆزى ۋە تەقۋادارلىق ھېسسىياتىنى قوللانغان تەقدىردىمۇ ، يەنىلا ئۆز نەزمىلىرىدىكى قوپاللىقنى تولدۇرالمايتتى . ئۇلار « قەسىدە » قورالى ئارقىلىق دۆلەتمەن ئەمەلدارلار قولىدىن بايلىققا ئېرىشكەندە ، ئۇلارنىڭ گۈپپاڭچىلىقى (كۆپچىلىكى ئوچۇق ـ ئاشكارا ساختىپەزلىك ئىدى) ئۆز قەبىلىسىنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتى ئۈستىدە بولماي ، بەلكى سىياسىي ۋە دىنىي جەھەتتىكى ماجىرالارغا كېتىپ قالاتتى .

پاكىت ئوچۇق ئىسپاتلىدىكى ، « قەسىدە » يەنىلا نەزمە

سەنئەتنىڭ سىناق تېشى بولسىمۇ ، لېكىن ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋردىكى شېئىرىيەتنىڭ مەزمۇنى ئەرەبلەرنىڭ يېڭى شارائىتى ۋە يېڭى ھالىتى بىلەن بارغانسېرى ماسلىشالمىدى . شېئىرىيەتنىڭ مەزمۇنى مەلۇم دەرىجىدە ، ھەتتا خېلى زور دەرىجىدە ، ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلغانلارنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئەركىن چۆل ـ جەزىرە ھاياتىنى ئەسلىشى بىلەن ئالماشتى . شۇڭلاشقا ، تاشلىنىپ قالغان چېدىر ۋە ئۆتۈپ كەتكەن سەپەر ھەم شىكار يىغىلىشلىرى ئۇستىدە ھېكايە قىلىش يەنىلا كىشىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان سېھرىي كۈچكە ئىگە ئىدى . لېكىن ، « قەسىدە » كېيىنكى ئەدەبىيات دەۋرىگە كەلگەندە قاتمال لىشىپ تەكەببۇر كونا قائىدە ـ يوسۇنغا ، قاملاشمىغان مىسچان قەدىمكى ئۇسلۇبقا ، قەدىمكى قوشاقچىلارنىڭ ئىبارىلىرى ۋە ئوبرازى تەقلىد قىلىنغان قۇراق يېزىققا ئايلىنىپ قالدى ؛ شائىرلار بولسا كونا ئادەت كۈچى ۋە ئۆز قوغدىنۇچىلىرى تەلىپىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ، يەنىلا « قەسىدە » شەكلىدە ئىجاد قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى .

بۇنىڭ پۈتۈنلەي ئەكسىچە ، كۈندىن ـ كۈنگە ئاۋاتلىشىۋاتقان مەككە ۋە مەدىنىدە يېڭىچە مۇھەببەت نەزمە ـ غەزەل پەيدا بولدى . بۇ ئېھتىمال قۇرەيش ئاقسۆڭەكلىرىگە ناخشا ئېيتىپ بېرىشكە كەلگەن پارس ۋە يۇنان ناخشىچىلىرىنىڭ تەسىرىدىن بولسا كېرەك . غەزەل « قەسىدە » شائىرلىرىنىڭ جارانگلىق ـ جانلىق تىلى ۋە ماھارىتىدىن قۇتۇلۇپ ، ساپ ـ ئوچۇق دىئالوگ شەكلىگە كۆچتى . جۈملىدىن ناخشىغا ئوخشايلىق تۇغدۇرۇش يۈزىسىدىن ئەنئەنىۋى ۋەزىن قائىدىسىگىمۇ سەل ـ پەل ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلدى . ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكىنىڭ ئەڭ داڭلىق شائىرى ، قۇرەيش قەبىلىسىدىن چىققان ئومەر ئىبنى ئەبى رەبىئە (تەخمىنەن 720 ـ يىلى ۋاپات بولغان) غەزەلنىڭ

ۋەكىلى ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭ نەزمىلىرى يېقىملىق ۋە ساددا بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئىمرە ئۇلقەيسىنگىكىدەك ئىپتىدائىي قاياناق ھېسسىياتنىڭ ياكى كېيىنكى دەۋرلەرنىڭكىدەك مۆتىدىل ھەۋەسنىڭ يوق ئىدى . نەزمىلەر خەلقنىڭكىگە تېخىمۇ يېقىن بولۇپ ، بايرونىنىڭكىگىمۇ ئوخشىمايتتى . قاتتىق قول كىشىلەر بۇنىڭدىن تولىمۇ نەپرەتلىنەتتى ، شائىر بولسا ، ئىجادىيەتتىكى يەڭگىللىكى تۇپەيلىدىن ئارقىمۇ ئارقا ياقا يۇرتلارغا سۈرگۈن قىلىنغانىدى . شۇنداقتىمۇ ، ئەينى زامانىدىكى ۋە كېيىنكى كىتابخانلاردىن ئۆمەرنىڭ نەزمىلىرىدىكى ئەنە شۇنداق ساپ ، خۇشخۇي ، مەردانە ياشلىق خىسلىتىدىن تەسىرلەنمىگىنى يوق .

ئاھ ريازەت چەكتى دىل ئۇل دىلرەبانىڭ ئوتىدا ،
نازلىنىپ بىر باقمىقى دىلغا بىر ئوتلۇق دېرەك .
جىلۋە قىلسا ئول پەرى ئالدىمغا تەشرىپ قىپ قەدەم ،
تىترىدىم تالنىڭ شامالدا تىترىگەن ياپراقىدەك .
قالمىغاي ئەسۇ ھوشۇم شەھلا كۆزى ھەرباقساگەر ،
پىقرار يەرۇ زېمىن گويا بولۇپ چەرخى ـ پەلەك .
ساپتۇ تەقدىر يۇرىكىمگە ئىشق ئوتىنىڭ نەيزىسىنى ،
تۇنجى ئۇچراشقان ۋاقىت مەن ئۇچۇن مەڭگۇ ـ مەلەك .

ئۆمەر ۋە مەككە شائىرلىرى ئىجاد قىلغان غەزەللەر راۋان ، نەپىس بولۇپ ، رېئال ھېسسىياتقا باي ؛ بۇنىڭ ئەكسىچە ، مەدىنىنىڭ غەزەللىرىدە بەدۋىلەر باش قەھرىمان قىلىنىپ ، ئېچىنىشلىق ئوي ـ خىياللار ۋە ئۇمىدسىز مۇھەببەت بايان قىلىنغان . مەدىنىنىڭ مۇھەببەت نەزمىسىنىڭ ئىجادچىسى ئوزرا

مىللىتىدىن جەمئى (701 ـ يىلى ۋاپات بولغان) بولۇپ ، بۇ خىل ناخشىلار « ئوزرار » دەپ ئاتالغان . غەزەل دۇنياغا كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئىنتايىن زور شۆھرەت قازىنىدۇ . جەمئىيەتنىڭ ئەسەرلىرىدە بىر مۇنچە « مۇھەببەت قۇربانلىرى » ئوتتۇرىغا چىقىدۇ . بۇنىڭ بەزىلىرى راست بولسىمۇ ، بەزىلىرى توقۇپ چىقىرىلغان . ئۇلارنىڭ بەختسىزلىكتىن ئاققۇزغان كۆز يېشى مىڭ يىلدىن بۇيان ئەرەب ، پارس ۋە تۈرك شائىرلىرى ياكى يازغۇچىلىرىغا ماتېرىيال بولۇپ كەلمەكتە . بۇ تېپىتىكى ئەسەرلەرنى ساپ بەدۋىلەر سەنئىتى دېگىلى بولمايدۇ . ئەكسىچە ، « لەيلى مەجنۇن » ⑪ غا ئوخشاش رىۋايەتلەردە ، ئەر ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدىغان تەلۋە ، ئايال بولسا ئۇنىڭ مەگگۇ يېقىنلىشالمايدىغان مەشۇقى بولۇپ قالغان . بۇ ھەرقانداق قەبىلىگە مەنسۇپ بولمىغان شەھەر ئاھالىسىنىڭ مەجنۇنلارچە يۈرتىنى سېغىنىش كېسىلىنىڭ گۇزەللەشتۈرۈلۈشىدۇر . بۇ بولۇپمۇ ئىراقتا كەڭ تارقالغان .

مۇشۇ ئەدەبىيات دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا مەدىنە غەزەللىرىنىڭ ئىراق ناخشىلىرىغا بولغان تەسىرى زور بولغان . بۇ ، « ئاخىرقى زامان شائىرى » دەپ ئاتالغان زۇررۇمە ⑫ (735 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ئەسەرلىرىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ . رۇمە ئاساسلىقى چۆل ـ جەزىرە مەنزىرىسى ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى يېزىش بىلەن « غەزەل » شەكلىدىكى ۋەقەلىك ئارقىلىق ھېسسىياتنى كۈچەيتكەن . مەككە « غەزەللىرى » ئاخىر سۈرىيىدە ـ ئۇ يەردە شاراب ناخشىسى ئەنئەنىسى بار ئىدى ـــ ئۆز سەردىشى ۋە تەقلىتچىلىرىنى تاپىدۇ . بىز بۈگۈنكى كۈندە ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكىگە مەنسۇپ ۋەلىد I نىڭ نەزمىلىرى ۋە شاراب ناخشىلىرىدىنلا بۇ خىل مۇھەببەت نەزمىلىرىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە مەنسۇپ ئەسەرلەرنى تاپالايمىز . بۇ شاللاق خەلىپە مىلادى 744 ـ

يىلىدىكى بىر قېتىملىق ئالاھىدە توپىلاڭدا ئۆلتۈرۈلگەن ، بۇ ھال خەلىپىلىكنىڭ تىرىپىرەن قىلىنىشى ، مۇسۇلمانلار تارىخىي ھەم ئەرەب ئەدەبىياتى يېڭى ئەسىرنىڭ باشلىنىشىغا يول ئاچقان .

ئىزاھاتلار :

① ئۇمەييە ئىبنى ئەبىسسەلت (تەخمىنەن 630 — ?) — جاھالەت دەۋرىدىكى شائىر ، ساجىق مىللىتىنىڭ مۇنازىرىچىسى .

② مىلادى 622 - يىلى ھىجرىيىنىڭ باشلىنىشى بولىدۇ .

③ مەدىنەئى نابى — پەيغەمبەر شەھىرى ، بۇگۈنكى سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى مەدىنە . مىلادى 622 - يىل 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى مۇھەممەد پەيغەمبەر مەككىدىكى ئۆز مىللىتى ئىچىدىكى ئاقسۆڭەكلەر ۋە يەھۇدى دىنىي مۇخلىسلىرىنىڭ زىيانكەشلىكى تۈپەيلىدىن . يەسرىبدىكى ئىككى مىللەتنىڭ ئاداۋىتىنى ھەل قىلىپ قويۇش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ ، ئەبۇ بەكرى قاتارلىقلار بىلەن يەسرىبقا بېرىپ داۋاملىق دىن تارقاتقان ۋە يەسرىبنىڭ نامىنى مەدىنەئى نامىغا ئۆزگەرتكەن .

④ « قۇرئان » 82 - سۈرە .

⑤ « قۇرئان » 51 - سۈرە .

⑥ ئىبنىمىزدە « قۇرئان » دەسلەپ مىلاد سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ، چىلاد سۇلالىسىنىڭ بېشىدا قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىنغان . تولۇق تەرجىمە نۇسخىلىرىدىن ، 1927 - يىلدىكى « قۇرئان » ، 1931 - يىلدىكى « قۇرئاننىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى » ، 1932 - يىلدىكى « قۇرئاننىڭ تەرجىمىسى ۋە ئىزاھات » ، 1943 - يىلدىكى « قۇرئاننىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى ۋە ئىلاۋە » ، 1946 - يىلدىكى « قۇرئاننىڭ تەرجىمىسى ۋە ئىزاھات » ، 1947 - يىلدىكى « قۇرئاننىڭ قىسقارتىلمىسى » ، 1952 - يىلدىكى « قۇرئان » لار بار .

⑦ مىلادى 224 - يىلى پېرسىيە خانلىقىدىن ئارداشىر زور قوشۇننى باشلاپ ئىراننىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە غەربىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلدى . پېرسىيە خانى ئارتابان V نى ئۆلتۈرۈپ ، 226 - يىلى پايتەخت كتېسفوننى ئىشغال قىلىپ ، ئىراننى قايتا بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، ساسانىلار خانلىقىنى قۇردى . ساسانىلار خانلىقى 5 - ئەسىرگە كەلگەندە راۋاجلىنىپ ئاسىيانىڭ غەربىدىكى چوڭ ئىمپېرىيە بولۇپ قالدى . ئۇ تارىختا يېڭى پارس ئىمپېرىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ . بۈگۈنكى ئىران ، ئافغانىستان ، ئىراق ۋە ئەرمەنىستان ، گروزىيىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنىڭ خەرىتىسىگە كىرەتتى . مىلادى 651 - يىلى خانلىق ئەرەبلەر تەرىپىدىن يوقىتىلدى .

⑧ ھەسسان ئىبنى سابىت (674 — ?) — يەسرىب.(مەدىنە) دە

تۇغۇلغان . دەۋردىن ھالقىغان مەشھۇر شائىرلارنىڭ بىرى .

⑩ ئەختەل (؟ 640 ـ 710) .

⑪ فەرەزدەق (تەخمىنەن 641 ـــ 732) ـــ مىلادى 683 ـ يىلدىن كېيىن جەريان بىلەن دائىم ئېيتىشىش خاراكتېرىدا ھەجۋىي شېئىر مۇسابىقىسى قىلىپ تۇراتتى . ئۇنىڭ غەزەللىرى ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ قىممەتلىك مىراسى ھېسابلىنىدۇ .

جەريىر (653 ـــ 733) ـــ ئۇ ئەختەل ۋە فەرەزدەق بىلەن نەزىم ئىجادىيىتىدە بىرلىكتە كۈرەش قىلغان . كىشىلەر ئۇلارنى ئۈمەۋىيە خەلىپىلىرىنىڭ ئۈچ نوچىسى دەيدۇ .

⑪ شائىر قەيس ئىبنى مۇراۋىت ئامىريە (677 ـــ ؟) ـــ ئۇنىڭ لەقىمى « مەجنۇنى لەيلى » (لەيلىنىڭ ئاشىقى) ئىدى . ئۇ ئۆز شېئىرلىرىدا دائىم ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان مەشۇقى لەيلى ئامىريىنى يازغانلىقى ئۈچۈن . شۇ لەقەم سىڭىپ قالغان . بىراق . قىزنىڭ ئائىلىسى ئۇلارنىڭ قۇشۇلۇشىغا يول قويمىغان . شائىر نېمە قىلارىنى بىلمەي تېڭىرقاپ يۈرۈپ . ئۆمۈر بويى نەزمە ئوقۇش بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن . بۇنداق پاك روھى مۇھەببەت كېيىنكىلەرنىڭ بەكمۇ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان .

⑫ زۇررۇمە ـــ بەدۇئىلەر ئىلمىي ئېقىمنىڭ كەنجە شائىرى ئىدى . ئۇنىڭ « رىسالە جاھىز » ىدا : « شېئىرىيەت ئىمرە ئۇلقەيستىن باشلىنىپ زۇررۇمەدە ئاياغلاشتى » دېيىلىدۇ .

5 ـ باب

ئالتۇن ددۇرى

(مىلادى 750 ـ ، 1050 ـ يىللار)

مىلادى 750 ـ يىلدىن ئېتىبارەن يېڭى بىر خەلىپىلىك مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئىسلام دۇنياسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى . ئابباسلار ① ئەرەب روھانىلىرى سىياسىي گۇرۇھنىڭ ۋە ئەنئەنىۋى پادىشاھلىق ھوقۇقى ھىمايىچىلىرىنىڭ بىرلىشىشگە تايىنىپ ، پارسلار ۋە باشقا ئىتنائەتمەن خەلقنىڭ قوللىشى بىلەن

يۇقىرى ئورۇننى قولغا كەلتۈرۈۋالدى . جانىجان مەنپەئەت ئۈلارنى ئىلاھىيەتنى قوغداشقا مەجبۇر قىلدى ۋە پارسلار بىلەن ئارامىيلەرنى ئۆز ئەقىل ـ پاراسىتىنى جارى قىلىشقا رىغبەتلەندۈردى . خەلىپىلەر ② خانلىقى ئۈلارغا قاراشلىق ئۆلكىلەر ۋە كەلگۈسىدە كېيىنكىسىنىك ئورنىنى باسقۇچى يەرلىك پارسلار ھەم ئەرەبلەرنىك ئۇشتاق ـ چۈششەك كېنەزلىكلىرى بۇ ئەنئەنىنى ئۈچ ئەسىر گىچە بىردەك ساقلاپ كەلدى . يېڭى پايتەخت باغداد ③ مەدەنىيەت ۋە سەنئەتنىك مەركىزى بولۇپ قالدى . بىر ئەرەب تارىخشۇناسى باغدادنى « بازار » دەپ تەرىپلىگەن ۋە « ئەدەبىيات ـ سەنئەت مەھسۇلاتلىرى بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىنمەكتە ، كىشىلەر بۇ يەردىن خۇددى يوقالغان تۆگىسىنى ئىزدىگەندەك ئەقىل ـ پاراسەت ئىزدىمەكتە ، بۇ يەردە ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە بېرىلىۋاتقان باھانى پۈتۈن دۇنيا ئېتىراپ قىلماقتا » دېگەنىدى . ۋەھالەنكى ، جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان ئەدەبىيات ـ سەنئەت پائالىيىتىنىك مەنبەسىنى ، خۇددى بىز كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئالدىنقى خەلىپىلىكتىن تېپىشىمىز لازىم . ئىمپېرىيىنىك دۇنياغا خوجا بولۇشى ، يېزىقنىك رەتكە چۈشۈشكە قاراپ يۈزلىنىشى ، ئىسلام دىنىنىك بويسۇنغۇچى خەلقلەر ئارىسىدا تارقىلىشى بىلەن ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكى ئۆز ۋارىسلىرىغا ناھايىتى ياخشى ماددىي شارائىت ھازىرلاپ بەردى . مەرىپەتپەرۋەرلىكنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىگە كېرەكلىك ماتېرىياللار سىستېمىلىشىپ ، يېڭى مەدەنىيەت غۇنچىلىرى پورەكلەپ ئېچىلىشقا باشلىدى . ئابباسلار خەلىپىلىكىنىك يول قۇيۇشى ۋە قوغدىشى بىلەن تېخىمۇ كەڭرى زېمىنغا ئىگە بولۇپ ، گۈزەللىكتە كۆزنى قاماشتۇرىدىغان دەرىجىگە يەتتى .

ئىمپېرىيىگە بويسۇنغان خەلقلەر ئەرەبلەر بىلەن بىرلىكتە

تۇرمۇش ۋە ئەدەبىيات پائالىيەتلىرىنىڭ ساھەلىرىگە قاتنىشىشقا باشلىدى. ھەممەيلەن پۈتكۈل مەدەنىيەت ساھەسىنى ئۆز مىللىتىنىڭ ئەڭ كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بېيىتىشقا باشلىدى. يېقىن شەرقنىڭ ئېچىلغان جايلىرىنىڭ ھەممىسى ئىسكەندەر دەۋرىدىن تارتىپلا يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغانىدى. شۇڭا، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش نەتىجىسىدە، ئۆز ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان، شەرق سىستېمىسىغا خاس يۇنان مەدەنىيىتى ئىدىيىسى مەيدانغا كەلدى. بۇ ئىسكەندىرىيە ئىلمىي تەرەپدارلىرى پەلسەپىسى ۋە شەرق خرىستىئان دىنىي تەرەپدارلىرى ئارىسىدا ئىنكاس قوزغىدى. يۇنان پەيلاسوپلىرى ۋە يېڭى ئەپلاتون تەرەپدارلىرىنىڭ شەرھىچىلىرى، يۇنان ئاستىرونومىلىرى، تىببى ئالىملىرى ۋە پەن ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى 4 ـ ئەسىردىن تارتىپلا سۇرىيە تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشقا ھەم سۇرىيە ۋە مېسوپوتامىيە مەكتەپلىرى ياكى مەدرىسىلىرىدە تەتقىق قىلىنىشقا باشلىغانىدى. مېسوپوتامىيىنىڭ شىمالىدا سابى دىنى ① دەپ ئاتىلىدىغان بىدئەتچىلەر جەمئىيەتى بار بولۇپ، ئۇلارمۇ ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە ئىلمىگە تۆھپە قوشقانىدى. مىسىردا ئىسكەندىرىيە ئىلمىي تەرەپدارلىرىنىڭ پەلسەپىسى، تىببى ئىلمى ۋە ئاستىرونومىيىسى كۈندىن ـ كۈنگە ئاجىزلاشقان بولسىمۇ، لېكىن مۇسۇلمانلارنىڭ تىببى ئىلمى ۋە ئاستىرونومىيىسىگە ئىنتايىن كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنىدى. بۇنداق يۇنان ئۇسلۇبى نوستى دىنىي «خۇراپاتلىقى»⑤ نى تارقىتىشقا پايدىلىق بولدى. بۇ بىر خىل مۇرەسسەچىلىك داشقالىنىقى بولۇپ، قويۇق ئىككى مەنبەچىلىك ۋە بىداگىراس تەلىماتى⑥تۆسىنى ئالغانىدى.

يۇقىرىقىلار ئارامىي ۋە يۇنان مىللەتلىرىنىڭ ئىسلام

ئەدەبىياتى ۋە ئىدىيىسىگە قوشقان تۆھپىسى بولۇپ ، پارسلارنىڭ ماددىي تۆھپىسى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ . ساسانىلار ئىمپېرىيىسى يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئورنىنى باسقان مەدەنىيەت بولمىدى . دەرۋەقە ، پارسلار كېيىنچە ئەدەبىيات ساھەسىدە مىللەتچىلىك ھەرىكىتىنى قوزغاپ ، قەدىمكى پارس مەدەنىيىتىنى كۆككە كۆتۈرۈپ ، ئەرەبلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى يوققا چىقارغان ، جۇملىدىن ئىسلام مەدەنىيىتىدىكى قىممەتلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى پارسلاردىن كەلگەن دەۋالغان بولسىمۇ ، لېكىن ساسانىلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى پارسلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ۋاقتى ياكى قابىلىيىتى يوق دېيەرلىك ئىدى . ھازىر ساقلىنىۋاتقان ئاز سانداكى ئەسەرلەرگە ئاساسەن ، ئۇ ئەسەرلەرنىڭ دىن ۋە قانۇن ھەققىدىكى نەرسىلەر ، شۇنىڭدەك قەدىمكى پادىشاھلىقلارنىڭ تۆھپىلىرى مەدھىيىلەنگەن رىۋايەتلەر ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ . لېكىن ، پايتەخت ئەتراپلىرىدا بولسا نەستۇرى مۇرتلىرى ⑦ يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى كۆپرەك يەتتى ، ئۇلار گېئند سابۇر ⑧ قۇرغان بىر مەكتەپتە يەنىلا ئاساسەن يۇنان پەلسەپىسى ۋە ئىلمىنى تەتقىق قىلدى . دەرسنى نەستۇرىلار سۆزلىدى . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئۇلار ھىندىستاننىڭ پەلسەپە ۋە ئىلىم ـ پەنگە دائىر ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلدى ۋە تەتقىق قىلدى . ئىرانىنىڭ ئاتەش دىنى ۋە مانى دىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەزى دىنىي مەزھەپلىرى باشقا پەلسەپىلەر بىلەن بىرلىشىپ ئۆزىگە خاس ئارىلاشما ئىلىم مەزھىپى بولۇپ شەكىللىنىپ ، ئىراقتا ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسەتتى . ئۇ ئۇيەردە دەسلەپكى دەۋرلەردىكى نوستى دىنىنىڭ ئەبجەش دىنىي ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىسلام دىنىنىڭ ئىلمىي تەتقىقاتىغا ئىنتايىن پايدىلىق

تەسىر كۆرسەتتى . ئىرقىي جەھەتتە شالغۇتلاشقان يەنە بىر ئىران جەمئىيىتى ئۇزاقتىنچە باكتېرىيە ۋە سۇدىيە بۇددا دىنى بىلەن ئارىلاشقانلىقى ئۈچۈن ، قويۇق ھندى تۈسىدىكى مەدەنىيەتنى ئىسلام دۇنياسىغا تارقاتتى . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە دىنىي ئىدىيىسىنىڭ ياكى ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ تېخىمۇ گۈللەپ ـ ياشنىشى ئىرانلىقلارغا مەنسۇپ . ئۇ ، « ئارىئانلارنىڭ سامىي ئىدىيىسىگە بولغان تەسىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ » دەيدىغان قاراشمۇ بار . بۇ بىر تەرەپلىمە قاراش . چۈنكى ، ئەينى زاماندا پارسلاردا قانداقتۇ ئالاھىدە بولغان « ئارىئان مەدەنىيىتى » نىڭ مەۋجۇتلۇقىدىنمۇ ، ئىرقىي جەھەتتىكى ساپلىقتىنمۇ ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . كېڭىيىۋاتقان ئوردا جەمەتى ھاكىمىيىتى ئۈچۈن تەرجىمە قىلىنغان ساسانىلارنىڭ ئوردا ھۆججەتلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، پارسلارنىڭ مۇھىم تۆھپىسى ئەدەبىيات ، پەلسەپە ، ئىلىم ـ پەن ساھەسىدە ئەمەس ، بەلكى خەلقنىڭ بەدىئىي خۇلقى ، تالانتى ۋە ئۇلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش ئىقتىدارىدا بولۇپ ، بۇلار ئىسلام دىنىنىڭ ئىلھاملاندۇرۇشى بىلەن ئەڭ يۇكسەك ئىپادىسىنى تاپتى .

خەلىپىلىك ئالماشقاندىن كېيىن ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ نېمە ئۈچۈن بىردىنلا ئالتۇن دەۋرگە قەدەم قويغانلىقى ئەمدى بىرقەدەر ئايدىڭلاشىدۇ . بۇنىڭدىن ئىلگىرى مۇسۇلمانشۇناسلىقنى ئەرەبلەر ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى پىلانى بويىچە بەرپا قىلغان بولۇپ ، ئۇ بەزى قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ ۋاستىلىك تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى . ئەمدى بولسا ئىراقنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە گۈللىنىۋاتقان چوڭ شەھەرلىرىدە مۇسۇلمانشۇناسلىق چەت ئەلنىڭ ئىدىيىۋى سىستېمىسىغا دۇچ كېلىش بىلەنلا قالماي ، ئەڭ مۇھىمى كىشىلەر تەرىپىدىن تەتقىقات ئوبېيكتى قىلىنىشقا باشلىدى .

ئۇلارنىڭ ئىدىيىسى بولسا ئەۋلادتىن ـ ئەۋلاد شەرقنىڭ ھەرقايسى تارماق ئېقىملىرىغا مەنسۇپ يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ كەلگەنلىدى . بۇنىڭ نەتىجىسىدە ، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىشى دەۋرىدە يۇنان ئەدەبىياتىنىڭ ياۋروپاغا قايتىدىن تارقالغىنىغا ئىنتايىن ئوخشاپ كېتىدىغان بۇاستە ئاقىۋەت كېلىپ چىقتى . بۇ ئىككى خىل پىكىر ئېقىمى ئوتتۇرىسىدا ھەدىگەندىلا توقۇنۇش پەيدا بولمىدى . مۇسۇلمانشۇناسلىقنىڭ ئۆزى ئۇسۇل ، كۆزقاراش ۋە ئىپادىلەش جەھەتلەردە يۇنان ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغانلىقىنى بىز كېيىنچە كۆرىمىز . يۇنان ئىدىيىسىنىڭ ئىسلام دۇنياسىغا قالدۇرغان ئەڭ كۆرۈنەرلىك مىراسى ئىلىم ـ پەن ئەمەس ، بەلكى ئۇسۇل ، قائىدە ۋە ئىلىم تەشنالىقىدۇر . ئۇسۇل بىلەن قائىدە لوگىكىنى تەتقىق قىلىشتىن (بولۇپمۇ پورفىل@نىڭ « لوگىكا ساۋادى » ۋە ئارىستوتېلنىڭ « قوراللار دەستۇرى » نى تەتقىق قىلىشتىن) كەلگەن بولۇپ ، گراماتىكا ، ئىلاھشۇناسلىق ، جۇغراپىيە ، نوقۇل ئەدەبىيات قاتارلىق پەنلەرگە تەسىر كۆرسەتكەنىدى . لېكىن ، مىلادى 3 ــ ، 4 ـ ئەسىرلەردە ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىلمىي ھاياتىدا كىشىنىڭ دىققىتىنى ئەڭ قوزغايدىغىنى ئۇلارنىڭ ئىنتىلىشچانلىقى ئىدى . ئۇلار بارلىق شەيئىلەرنىڭ تېگى ـ تەكتىنى بىلۈۋېلىشقا ، باشقا مەملىكەتلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى بىلىشكە ، پلانېتىلارنى ۋە كىشىلەر ئىدىيىسىنىڭ ماھىيىتىنى تەتقىق قىلىشقا تەشنا ئىدى . مۇسۇلمانلارنىڭ يۇنان ئىلىم ـ پەنىنى ــ تەجرىبە تەببىي ئىلمى ، فىزىكا ، مۇزىكا ، ماتېماتىكا پەنلىرىنى تەتقىق قىلىشىدىكى سەۋەب مانا شۇ ئىدى . بۇ تەتقىقات ناھايىتى زور غەلىبىگە ئېرىشتى ھەمدە ئويغىنىۋاتقان ياۋروپاغا تارقالدى . بىراق ، مۇسۇلمانلار بىلىمنى بۇاستە يۇنانىدىن ئالغان ئەمەس (ياۋروپادا

ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىش دەۋرىدىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ) ، بەلكى ۋاستىلىك ھالدا سۈرىيىنىڭ تەرجىمە كىتابلىرى ئارقىلىق ئىككىنچى قول ماتېرىيالغا ئىگە بولغانىدى . بۇلار ئەزەلدىن يۇنان ئەدەبىياتى بىلەن ئەتراپلىق ئۇچراشمىغاچقا ، يۇنانلىق نەزمىلىرى ، تىياتىرى ، نوقۇل ئەدەبىيات ئىدىيىسى ۋە سەنئەت سۈپىتىدىن يەنىلا خەۋەرسىز ئىدى ،

دەرۋەقە ، بۇ يەردە مۇنداق بىر سوئال تۇغۇلۇشى مۇمكىن : خوش ، ئەرەبلەر شېئىرىيەت جەھەتتە يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىكەن ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزىنىڭ ئېستېتىكا ، ئۆلچىمىمۇ بار ئىكەن . ئۇنداق بولسا ، ئەگەردە ئۇلار ئەسلى ئەسەرلەردىن يۇنان ئەدەبىياتىغا دائىر ئەتراپلىقراق بىلىمگە ئېرىشىمىز دېسە ، بۇ ئەسەرلەرنى ئوقۇپ چۈشىنەلمىگەن ياكى ئۇنىڭدىن زوق ئالالمىغانمۇ ـ قانداق ؟ بىزنىڭ بۇنىڭغا بېرىدىغان جاۋابىمىز شۇكى ، ئۇلار بۇنداق پۈرسەتكە ئىگە بولالمىغان . بىرنەچچە ئەسىردىن بۇيان ، ئالىملار تېخى نەزەرىيىۋى ئاساس ۋە تەلىماتنىڭ ماددىي مەزمۇنى ئۈستىدىلا باش قاتۇرۇۋاتقاندا ، يۇنانلىق نۇرغۇن مەدەنىيەت مىراسى پارسلارنىڭ ئەنئەنىسى بىلەن بىرلىكتە ئەنئەنىۋى تىلغا تەسىر قىلىپ ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ ، ئىراق جەمئىيىتىگە سىڭىپ كىرگەنىدى . ئىراق جەمئىيىتى بەكمۇ ئاۋات جەمئىيەت بولۇپ ، كىشىلەرنىڭ تىرىكچىلىك قىلىشقا ئامالى ، پۇل تېپىشقا يولى بار ئىدى . ئۇلار ئويىنغاندەك ئىشلىسىمۇ ، جان بېقىشقا ئامالى كۆپ ئىدى . بۇ نەرسە شۇ دەۋر ئەدەبىياتىدا ئەكس ئەتكەن . چۈنكى ، ئۇ چاغدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا سۈرىيە ، مىسىر ۋە پارس ئالىملىرى ھەم ئوقۇغۇچىلىرى قايتا ئەركىن بېرىش ـ كېلىش قىلالايتتى . ئۇلارنىڭ باغداد ۋە باشقا ئىلىم ـ مەرىپەت مەركەزلىرىدە ئۆزئارا بېرىش ـ كېلىش قىلىشى نەتىجىسىدە ، يېپ ـ

يېڭى ، ھەر جەھەتتىكى قىزغىنلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەرەب ئەدەبىياتى بارلىققا كەلدى . ئۇنىڭ مۇئەپپەقىيەتلىرى ناھايىتى تېزلىكتە سەمەرقەنتتىن تارتىپ ئىسپانىيەدىكى مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ ھەربىر بۇلۇڭ ـ پۇشقاقلىرىغىچە تارقالدى .

بۇ بابتا بايان قىلىنىدىغان ئەدەبىيات دەۋرىنى تەبىئىي ھالدا ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن ؛ بىرىنچى باسقۇچ 750 ـ يىللىدىن تارتىپ پۈتكۈل ھارۇن رەشىد (809 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ⑩ دەۋرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇ ئەرەب يېڭى نەسرىي ئەدەبىياتىنىڭ باشلانغان دەۋرى ؛ ئىككىنچى باسقۇچ ئۇنىڭدىن كېيىنكى 140 يىل ، بۇ دەۋردە يۇنان مەدەنىيىتى ۋە ۋارىسچىلارنىڭ ئەكس رولىنىڭ باغدادتىكى رىقابىتى تۈپەيلىدىن ، بىلىم ۋە سەنئەتنىڭ بارلىق ساھەسىدە ھەممە گۈللەر تەكشى ئېچىلىپ ، رەڭگارەڭ تۈس ئالدى ؛ ئۇنىڭدىن كېيىنكى يۈز يىلدا ، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش تەدرىجىي ئاخىرلىشىپ ، مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا يېڭى ۋە تېخىمۇ جۇشقۇن يەرلىك مەركەزلەر ئارقىمۇ ئارقا پەيدا بولۇشقا باشلىدى .

1 ـ باسقۇچ

(مىلادى 750 ـ ، 813 ـ يىللار)

شېئىرىيەتنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكىنىڭ ئىلمىي مۇھاكىمە ۋە ئىلمىي پائالىيەتلىرى بىلەن زىچ ئالاقىدار بولغان ئەدەبىيات شەكىللىرى ئالدى بىلەن كۆرۈنەرلىك ئورۇننى ئىگىلىدى ، بۇ تۇرغانلا گەپ ئىدى . بۇ دەۋردىكى يېڭى ئەسەرلەر (نەزمە ۋە نەسرىي ئەسەرلەر) نىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ، بىرىنچى

ئاز ساندىكىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك شەھەر جەمئىيىتىدىن كەلگەن (ئاساسەن ئىراققا مەركەزلەشكەن) بولۇپ ، يەنە شۇ جەمئىيەتكە خىزمەت قىلاتتى . ئىككىنچى ئاپتورلارنىڭ كۆپچىلىكى « يېرىم ئادەم » ياكى « ئادەم ئەمەس » لەر ⑪ بولۇپ ، ئۇلار ئىلگىرىكى ئارامىيلار ۋە پارسلارنىڭ بويسۇنغانلىرى ياكى ئۇلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى . بۇنداق يېڭى ئەھۋال ئاستىدا ، بىرمۇنچە ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى . بۇنىڭدىن دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى ، ئەرەب تىلىدا بىرخىل ئەدەبىي خاراكتېرىدىكى نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ پەيدا بولغانلىقى ئىدى . بۇنداق نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىسى ئوچۇق ، تىلى ئاممىباب ، راۋان ، جۇملىلىرى ئېنىق بولۇپ ، ئۇ ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى باش ۋەزىرلەر ، تىلشۇناسلار ، ئادۇۋۇكاتلار ۋە ھەدىسچىلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئېلىپ بارغان ئەدەبىي پائالىيەتلىرىنىڭ ئۆزئارا بىرلەشكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ئىدى . بۇ ئەدەبىي پائالىيەتلەر ئۇستىدە ئاخىرىدا ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز .

ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ، خان جەمەتى ھاكىمىيىتى قايتىدىن ئۆزگەرتىلىپ قۇرۇلۇشقا باشلىدى . ئۇنىڭ ئەزالىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئىلگىرىكى پارس ساسانىلار ھاكىمىيىتىگە قاتناشقان بولۇپ ، ئوخشاش ئىجتىمائىي قاتلامدىن ئىدى . بىزگە مەلۇم بولغان ئەڭ دەسلەپكى ئەرەب نەسرىي ئەسىرى ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى خەلىپىسى مەرۋان I نىڭ ۋەزىرى ئابدۇلھەمىت ئىبنى يەھيا (750 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ « رىسائىل » ناملىق ئۇچ پارچە مەكتۇپىدىن ئىبارەت . ئۇنىڭ پارس شاگىرتى روزبى (يەنە بىر ئىسمى ئىبنى مۇقەپپە ، 757 ـ يىلى ۋاپات

بولغان) ساسانىلار خانلىقىنىڭ ئوردا ئەدەبىياتىنى كۆپلەپ تەرجىمە قىلىپ ۋە ئۆزگەرتىپ ئىشلەپ ، « ئوردا ۋەزىر - ۋۇزرا مەزھىبى » دەپ ئاتالغان ئەدەبىيات شەكلىنى ئىجاد قىلغان . ئۇنىڭغا « پارس قەھرىمانلىرى تەزكىرىسى » بىلەن « پادىشاھلار قىسسىسى » (ئۇلار يوقلىپ كەتكەن) ۋە ھىندىستانىنىڭ مەشھۇر بېتىبەي ھەقىدىكى ئەپسانىسى « كەلىلە ۋەدىمنە » ⑫ كىرگۈزۈلگەن . مۇقىپە ئەسەرلىرىنىڭ ھازىر ساقلىنىۋاتقان قىسمىلىرىغا كېيىنكى بىرنەچچە ئون يىل ئىچىدە مەلۇم ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭدىن شۇنى ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىزكى ، ئۇ شۇ چاغدا ئومۇم ئېتىراپ قىلغان ئەرەب ئەدەبىياتى ئەنئەنىسىدىن ئادا - جۇدا بولۇشقا جۈرئەت قىلىپ ، مۇڭلۇق ۋە يارقىن نەسرىي شەكىللەرنى قانداق ئىجاد قىلىش مەسىلىسى ئۈستىدە ئىزدىنىشنى ئوتتۇرىغا قويغان . بۇنداق ئوردا ۋەزىر - ۋۇزرا تەرەپدارلىرى ئەدەبىياتى ئەخلاقىي قائىدە - يوسۇنلارنى ئۆگىتىش ۋە ئۇنى مەدھىيىلەش رولىنى ئويىنىغان . ئۇنىڭدا شاھزادىلەر ، ئوردا خىزمەتچىلىرى ، ۋەزىر - ۋۇزرالار ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەربىكىتىگە قارىتا ئوچۇق نىزاملار بەلگىلەنگەن بولۇپ ، رىسالە رەسمىي تارىخقا يېزىپ ، قالدۇرۇلمىغان ۋەقەلەر رىۋايەت شەكىللىرى ئارقىلىق يېزىلىپ ، ئۇلارغا ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىشتا زۆرۈر بولغان مەخسۇس بىلىملەر بايان قىلىنغان . ئۇلار « ئەدەب ، ئەخلاق » نى ئاساس قىلىپ ، « ئەدەب ، ئەخلاق كىشىنى سۇباتلىق قىلىدۇ » دېگەن ھېكمەتلىك سۆزنى ئوردا ئەخلاقىنى رەتكە سېلىشنىڭ ئاساسى قىلغان . ئەسەر قۇرۇلمىسىنىڭ ئىخچاملىقى ، مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە قىزىقارلىقى بىلەن يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن شەھەر ئاھالىسىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن . مىلادى

800 ـ يىللىرى باغدادتا قەغەزچىلىك سانائىتى راۋاجلىنىپ ، ئەرزان قەغەز بىلەن ئېھتىياجنى تەمىنلەش باشلانغان ، بۇنىڭ بىلەن پارس ئەپسانىلىرىنىڭ تەرجىمىسى ۋە تەقلىد قىلىپ يېزىلغان ئەسەرلەر كەڭ تارقالغان ، ئۇ تاكى ئەرەبلەر قوزغىلىپ ئۆزلىرىنىڭ شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان رەسمىي تارىخقا يېزىلىپ قالدۇرۇلمىغان رىۋايەتلىرى ۋە بەدۋىلەرنىڭ مۇھەببەت قىسسىلىرى بىلەن يەنە بىر ئېقىمىنى شەكىللەندۈرۈپ ، ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرغۇچە بولغان نەچچە ئون يىل ئىچىدە مەخسۇس بىر بايراق سۈپىتىدە داۋام قىلغان . ئەپسۇسكى ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ مۇندەرىجىسىدىن باشقا قىسمى يوقلىپ كەتكەن .

تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى ۋە ھەدىسنىڭ توپلىنىشى — ئەدەبىيات ئىجادىيىتىدىكى باشقىچە ئىككى مۇھىم نۇقتا ، بۇ چاغدا ئۇ ئىككى ساھە قارىلارچە مۇتەئەسسىپ ئىلىمگە ئايلانمىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ، ئەرەب تىلى ۋە ئىسلام ئەنئەنىسىنى تەتقىق قىلىشتىكى كەڭ دائىرىلىك زېھنىي پائالىيەتنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغاندى .

ئەرەب تىلشۇناسلىقى ، شۇبھىسىزكى « قۇرئان » دىن كەلگەن . لېكىن ، يەنە شۇنىمۇ ئېنىق كۆرىمىزكى ، ئۇ بەسرىدىكى گېنىد سابۇر ماداراچىلار گۇرۇھىنىڭ تەسىرى بىلەن تۇپتىن ئوخشاش بولمىغان ئاساستا راۋاجلانغان ؛ بۇنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق ئامىل ئارىستوتېلنىڭ لوگىكا ئىلمىدىن ئىبارەت . دەسلەپكى ئىجادىيەت مەزگىلىدىكى بەسرە ئىلمىي ئېقىمى نامى چىقمىغان ئېقىم ئىدى . ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكى دەۋرىگە كەلگەندىمۇ بىر ـ ئىككى كىشىنىڭ ئىسمىلا ئاندا ـ ساندا ئاڭلىنىپ تۇرغان . مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ، ئاندىن شەرھىي ئەسەرلەرنى يازغان بەزى تارىخىي ئەربابلارنىڭ بارلىقىنى بىلدۇق . سىستېمىلىق

ئىزاھلىق ئەسەرنى ئەڭ ئاۋۋال ئومانلىق ئەرەب خەلىل (791 ـ يىلى ۋاپات بولغان) يازغان . ئۇ قەدىمكى نەزمىلەرگە ئاساسەن ، تەڭداشسىز بولغان مۇرەككەپ ۋەزىن قائىدىسى نەزەريىسىنى ئىجاد قىلغان ھەم ئالدى بىلەن سىناق تەرىقىسىدە بىر لۇغەت تۈزۈپ چىققان . لۇغەتتە سۆزلۈكلەر كېيىنكى ئەرەب لۇغەتلىرىگە ئوخشاش ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە ئەمەس ، بەلكى تەلەپپۇز قىلىنىش قانۇنىيىتى بويىچە تىزىلغان . بۇ ھىندىلارنىڭ تەسىرىدىن بولغان بولسا كېرەك ، خەلىلنىڭ مۇرىدى پارس سىبەۋىيە (793 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئەرەب تىلشۇناسلىقىغا تېخىمۇ زور تۆھپە قوشقان . سىبەۋىيە ئىلگىرىكىلەرنىڭ تارقاق خام ماتېرىيالىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ، سىستېمىلىق ، لوگىكىلىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان بىر يۈرۈش ئەرەب تىلى گراممماتىكىسىنى رەتلەپ چىققان . قىزىقارلىق يېرى شۇكى ، ئۇ بۇ ئەسەرگە ھېچقانداق ئىسىم قويماي « كىتاب » دەپلا ئاتىغان . كېيىنكىلەر بۇ كىتابقا گەرچە مەلۇم تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزگەن بولسىمۇ ، لېكىن بۇ كىتاب شۇنىڭدىن كېيىنكى ئەرەب تىلى گراممماتىكىسىنىڭ ئاساسىنى قۇرۇپ بەرگەن ، بۇ ئەسەر ھازىرغىچە نوپۇزلۇق ئەسەر بولۇپ كەلمەكتە .

ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇن (كونكرېت ۋاقتى ۋە سەۋەبى مەلۇم ئەمەس) كۈفەدە بەسىرە ئېقىمى بىلەن قارىمۇقارشى بىر تىلشۇناسلىق ئېقىمى پەيدا بولغانلىقى مەلۇم ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى ، ئۇ ئەنئەنىۋى شەكىللەرگە بەسىرە ئېقىمىغا ئوخشاش ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىغان ئەمەس ، شۇڭا ئۇ ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ قالغان . سىبەۋىيىنىڭ نوپۇزلۇق ئەسىرى « كىتاب » سەل كېيىنرەك بەسىرە ئېقىمىنىڭ كۆزقارىشى سۈپىتىدە ئومۇمغا تونۇلغان ، بۇ ئىككى ئېقىمنىڭ

تەلىماتى بىر مەزگىل جاپالىق بەس - مۇنازىرىنى باشتىن كەچۈرگەن . بۇ چاغدا ئىراقنىڭ ئەبجەش بولۇپ كەتكەن شەھەر جەمئىيىتىدە ئەرەب تىلى ئارقىغا چېكىنمەكتە ئىدى . بۇ ئىككى ئېقىم ئوخشاشلا ئاشۇ خاراب ۋەزىيەتنى ئوڭشۇۋېلىش رولىنى ئويناندى . ئۇلار ئەرەب ئەدەبىي تىلىنىڭ توغرا شەكلىنى بەلگىلەپ ، نۇرغۇن سۆزلۈكلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ساپ ئەنئەنىۋى ئىشلىتىلىش ئۇسۇلىنى ساقلاپ قالدى . شۇڭا ، ئۇلار ئەدەبىي شەكىل جەھەتتە بىپەرۋا ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ ئەكسىچە ، ئەرەبلەرنىڭ شەكىلگە ئېتىبار بېرىدىغانلىقىنى يېڭى نۇقتىدىن يەنە بىر قېتىم كۆرسىتىپ بېرىپ ، ئەرەب ئەدەبىي تىلىنى ئۆلچەملىك ، مۇھىم سەنئەت قۇرۇلمىسى سۈپىتىدە ساقلاپ قىلىشقا ياردەم بەردى .

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەقسەتكە يېتىش ۋە ئوردا ۋەزىر - ۋۇزرالىرى ئېقىمىغا ئاڭلىق تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ، تىلشۇناسلار ئېقىمى ئەرەب كلاسسىك ئەسەرلىرى ، نەزمىلەر ، مەسەللەر ۋە ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى قەبىلىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىنى قېزىش ۋە توپلاشقا كىرىشتى ھەم ئۇلارنى (« قۇرئان » ۋە ئىسلامىيەت ھەرىكىتىگە دائىر باشقا ماتېرىياللار بىلەن بىرلىكتە) « ئەرەب ئىجتىمائىي پېنى » نىڭ ئاساسى قىلدى . دەسلەپكى مەزگىللەردىكى بۇ تىلشۇناسلار قانداقتۇ تېتىقسىز كىتاب مەستانىلىرى ئەمەس ، بەلكى ئىسلام ئىختىمائىي پېنىنىڭ ئۆلىمالىرى ئىدى . ئۇلارنىڭ خىزمىتى ئەمەلىي مەقسەتنىڭ ئىلھاملاندۇرۇشىغا بېقىناتتى . ئۇ پادىشاھ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ۋە يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان شەھەر بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مائارىپقا بولغان كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈۋاتقان تەلىپىنى قاندۇرۇشى لازىم ئىدى . شۇ چاغلاردىكى ئەڭ داڭلىق ئالىملار باشقىلارنىڭ ھاۋالىسى بىلەن ياش ئاقسۆڭەك بەگزادىلەرنى

تەربىيىلەشتىن ئىبارەت مۇشەققەتلىك ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغانىدى . ئۇلارنىڭ لېكسىيىلىرى ياش تىلشۇناس ۋە شائىرلارنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىپلا قالماستىن ، بەلكى ھەرخىل ئالىملارنىمۇ تەشنالىق بىلەن تەلمۈرۈتەتتى . مۇرىتلار لېكسىيىسىنى ئەدەبىيات ، تارىخ قاتارلىق مەخسۇس تېمىلار بويىچە ماقالىلار توپلىمى قىلىپ تۈزۈپ چىقاتتى . خەلىلدىن كېيىن ، بەسرىلىك ئاتاقلىق ئىككى ئالىم داڭلىق شېئىرىيەت ئوبزور چىسى ئەسمەئى (تەخمىنەن 831 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ رەقىبى ئاتاقلىق تارىخشۇناس ئەبۇ ئوبەيدە (تەخمىنەن 825 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئۆتكەن . ئوبەيدە تارىختا ئەبۇنۇۋاسنىڭ ⑬ « ناھايىتىمۇ بىلىملىك ئادەم » دەپ ماختىشىغا ئېرىشكەن . ئۇ ساقلىغان ئىسلام دىنى گۈللىنىشتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ھەرقايسى قەبىلەرنىڭ تارىخىغا دائىر تەپسىلىي ماتېرىياللار كېيىنكى تارىخشۇناسلارنىڭ دائىم پايدىلىنىدىغان ۋە نەقىل كەلتۈرىدىغان مۇھىم تارىخىي ماتېرىياللار مەنبەسى بولۇپ قالدى .

ئەمما ، ئوبەيدەنىڭ بىلىم خەزىنىسىدىن ئوزۇقلۇق ئالغانلار يالغۇز تارىخشۇناسلار ئەمەس . ئاقسۆڭەك ئەمەلدارلار ئەرەب ئەنئەنىسىنى قوغدىغۇچىلار سۈپىتىدە تىلشۇناسلار بىلەن رىقابەتلىشىش ئۈچۈن ، مۇشۇ دەۋر ئاخىرلىشىش ئالدىدىلا ئۆز دائىرىسى ئىچىدە ، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك ئەدەبىيات جەھەتتىكى مىللەتچىلىك ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇۋاتقىنىدى . ئەدەبىياتتىكى مىللەتچىلىك ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى « شۇئۇنىيە » ⑭ دەپ ئاتالدى ئۇلار ساسانىلار ئەنئەنىسىنىڭ قوغدىغۇچىلىرى ئىدى . ئىراق ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن قارىغاندا ، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى پارسلار ئىدى . « شۇئۇنىيە » چىلەر ئەرەب ئۆلىمالىرىنىڭ مەنمەنچىلىكىگە

هۇجۇم قىلاتتى . ئۇلارنىڭ تىلىغا زەربە بېرەتتى . شېئىرلىرىنى مەسخىرە قىلاتتى . پارسلار ۋە ئەرەب بولمىغان خەلقلەر ئەرەبلەردىن ھەر جەھەتتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ دەپ داۋراڭ سالاتتى . بۇ توقۇنۇش كېيىنكى ئەسىرگىچە داۋاملاشتى . بۇ ھال ئىراقنىڭ نۇرغۇن ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىلا ئەمەس ، ھەتتا ئىلاھشۇناسلىق ۋە قانۇنشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلەردىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى . پارسلارنىڭ ھەممىسىنى « شۇئۇبىيە » چىلەر دېيىشكە بولمايتتى . چۈنكى ، ئەرەبلەرنىڭ كۆزقارىشىنى ياقلايدىغان پارسلارمۇ كۆپ بولۇپ ، ئۇلار ساڭ جەھەتتە ئۆزلىرىنىڭ رەقىبىدىن ئاز ئەمەس ئىدى . « شۇئۇبىيە » چىلەر ئەرەب ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ بولمىغۇر ، ھەتتا ۋەھشي قىياپىتىنى ئاشكارىلاش ئۈچۈن ، ئوبەيدەنىڭ مەخسۇس ماقالىلىرى توپلىنىدىن نۇرغۇن باب ، مىسرالارنى نەقىل كەلتۈردى . بۇ نەقىللەرنىڭ كۆپلۈكىگە قاراپ كېيىنكىلەر ئوبەيدەنمۇ (ئۇ مېسوپوتامىيلىك يەھۇدىي بولسا كېرەك) « شۇئۇبىيە » نىڭ ئەسەبىي داھىلىرىدىن بىرى ، دەپ قارىدى . ۋەھالەنكى ، « قۇرئان » ھەققىدىكى تۇنجى تەپسىرنى ئوبەيدە تەھرىرلەپ چىققاندى .

ئىلمىي تەتقىقات تارمىقىنىڭ ئىككىنچى ئاساسىي ئېقىمى بولغان ھەدىس تەتقىقاتى ئۇ چاغدا ئەتراپلىق ئەدەبىيات ھەرىكىتى سۈپىتىدە قانات يايمىغانىدى . ئۇنىڭغا پەقەت ئاز ساندىكى ئالاقىدار پەنلەرلا ۋەكىللىك قىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىقى قانۇن ھەققىدىكى تەتقىقات ئىدى . ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ ئەنئەنىۋى كۆزقارىشى قەتئىي ھالدا مۇنداق ئىسپاتلايتتى ؛ ئىمپېرىيىنىڭ باشقۇرۇلۇش تۈزۈمى كۆرۈنۈشتە بولسىمۇ ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكىنىڭ ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ھۆكۈم قىلىۋېتىدىغان

ئەدلىيە تەدبىرلىرىگە ئەگەشمەي ، دىنىي ئۆلىمالار شەرھلىگەن ھەدىس قانۇنى بىلەن ماسلىشىشى كېرەك . ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان قانۇنشۇناسلىقنىڭ ئۇچ مەزھىبى ھارۇن رەشىد ⑮ ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرىلا شەكىللىنىپ بولغانىدى . بۇ ئۇچ مەزھەپ ئۆزىنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرى ۋە تەتقىقات ئۇسۇللىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ، شەرھلەش داۋامىدا (بۇ يەردە كۆپلىگەن قانۇنشۇناسلىق ئەسەرلىرى ئۇستىدە سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق) ھەرقايسى مەزھەپنىڭ بىردىن ئەسىرى ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىبارغا ئىگە بولدى . مەدىنىلىك دوختۇر مالىك ئىبنى ئەنەس ⑯ (795 ـ يىلى ۋاپات بولغان) كونسېرۋاتىپراق ئالىملارنىڭ ئىراق مەزھىبىنىڭ تالاش ـ تارتىش ئۇستىدىكى نەزەرىيە ۋە چەتتىن كەلگەن ئالىملارنى قوبۇل قىلغانلىقىغا بولغانىرازىلىقىنى ئىپادىلىدى . مالىك مۇھىم نۇقتىنى پەيغەمبەرنىڭ ھەدىسىگە قارىتىش بىلەنلا قالماي ، مەدىنە جەمئىيىتىنىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرى ئۇستىدىمۇ جىق كۆچ سەرپ قىلغانىدى ⑰ بۇ جەمئىيەتتىكى ئادەت قانۇنى ـــ پەيغەمبەرنىڭ ئادەت قانۇنى دەپ قارىلاتتى . مالىك قانۇن ئەمەلدارى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەققانى تۇردە ھۆكۈم چىقىرىشقا ئاساس قىلىنغان ھەدىسلەرنى توپلاپ ، مۇسۇلمانلار دۇنياسى بويىچە مەشھۇر ئەسەر « ئەل مۇۋەتتا » (« تۇز يول ») نى تۇزۇپ چىققان ، ئىككىنچى مەشھۇر ئەسەر « كىتابىلخېراج » (« يەر بېجى قانۇنى ») بولۇپ ، ئۇنى ھارۇن رەشىدنىڭ باش سوراقچىسى ئەبۇ يۈسۈپ ھارۇن رەشىدقا تۇزۇپ بەرگەن (ئەبۇ يۈسۈپ ئىراق ياكى ھەنپى مەزھىبىدە ئىدى) . بۇ ئەسەردە سۇ ئىشلىتىش ھوقۇقىدىن تارتىپ تاكتىكىغا ئوخشاش ئەمەلىي ئىشلار سۆزلەنگەن . كىتاب ئۆز تېمىسىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ ئۆتكەن بولۇپ ، مۇسۇلمانلارنىڭ

دەسلەپكى دەۋرلەر تارىخىنى ئۆگىنىشتىكى ئاساسلىق ئوقۇش كىتابى بولۇپ قالغان. ئۇچىنچى ئەسەر «رىسالە» («ماقالىلار توپلىمى») دىن ئىبارەت. ئۇچىنچى مەزھەپنىڭ ئىجادچىسى شاپىئى ⑱ (820 ـ يىلى ۋاپات بولغان). مەدىنە ۋە ئىراق تەرەپنىڭ داھىلىرى بىلەن ئۇزاق ۋاقىت مۇنازىرە ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، بۇ ئەسىردە ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇمىي قانۇن ـ تۈزۈملىرىنى، كەلگۈسىدە ئاساس قىلىنىدىغان پىرىنسىپلىرىنى تۈزۈپ چىققان، شۇنىڭدەك، پەيغەمبەرنىڭ «قۇرئان» بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەدىسلىرىنىڭ دائىرىسى ۋە رولىنى ئالاھىدە بەلگىلەپ بەرگەن. بۇ ئۇچ ئەسەر ئىسلامىيەت مەدەنىيىتى تارىخىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغاندىن سىرت، ئۇلارنىڭ قانۇن توغرىسىدىكى چۈشەندۈرۈشلىرى ۋە مۇنازىرىلىرى مەنتىقە ۋە مۇنازىرىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغان نەسرىي ئەسەرلەرگە ئاساس يارىتىپ بەرگەن. دەل مۇشۇ خىلدىكى نەسرىي ئەسەرلەر كېيىنكى ئەۋلاتلاردىن يۇنانلارنىڭ ئەسلى پەلسەپە ئەسەرلىرى ۋە ئالاقىدار مۇلاھىزىلىرىنى مۇۋاپىقراق بولغان توغرىلىق ۋە جانلىقلىق بىلەن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىنتايىن جاپالىق بىر ۋەزىپە ئورۇنلاندى.

مۇشۇ دەۋردە تارىخ تەتقىقاتىمۇ راۋاجلىنىپ، ھەدىسچىلىك ئىچىدىكى مۇستەقىل بىر پەن بولۇپ قالدى. مۇھەممەد ئىبنى ئىسھاق (768 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئىسلام دىنىغا كىرگەن مىسوپوتامىيىلىك بىر كىشىنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، ئۇ مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىكى يىراقتا يۈرۈش قىلىشىغا دائىر ماقالىلارنى توپلاپ، تۇنجى قېتىم بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان «پەيغەمبەرلەرنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى» («قىسەسۇل ئەنبىيا») نى تۈزۈپ چىققان، بۇ كىتابنىڭ دەسلەپكى

ئورىگىنالىنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ ، باشتا ئەرەبستانىنىڭ جەنۇبىدىكى رىۋايەتلەر ۋە يەھۇدىلەرنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرى ئاساسىدا دەسلەپكى مەزگىللەردىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ تارىخى يېزىلغان ؛ ئاندىن مەركەزلىك ھالدا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ مەككە ۋە مەدىنىدىكى ھاياتى ، ئۆتكەن تارىخىي ۋەزىپىسى بايان قىلىنغان . ھەربىر ۋەقە توغرىسىدىكى ھەدىسلەر كۆپىنچە ئايرىم - ئايرىم ، مۇستەقىل ھالدا بايان قىلىنغان ، جۇملىدىن سۆزلىگۈچىلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىمىغان بايانلىرى قوشۇمچە قىلىنغان ؛ مۇھىم ۋەقەلەر بولسا بىر ھېكايە قىلىنغان ھەمدە ئاڭلىق ھالدا ، قەدىمكى « ئۇرۇش يىللىرى » ⑲ دا ئادەت بولۇپ قالغان ھۇججەت ھەم شۇ ۋەقەگە ئالاقىدار مەزمۇنلۇق داستان ۋە نەزمىلەردىن پايدىلىنىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان . لېكىن ، ئىسھاقنىڭ جىمىكى پىلانلىرى مەدىنىدىكى دىندارلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغانلىقتىن چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ مىسىر ۋە ئىراقتا پاناھلىنىپ يۈرگەن . ئىراق خەلىپىسىنىڭ بىۋاستە ياردىمى ئارقىلىق ئاندىن بۇ خىزمەتنى ئورۇنلىيالىغان . بۇ ئەسەر نەشىر قىلىنغاندىن كېيىن ئاپتور قىممىتى يوق ۋە يالغان ھەدىس داستانلارنى توپلىغان دېيىلىپ ، قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغان ، لېكىن ئۇ ئەسەر يەنىلا كلاسسىك ئەسەر بولۇشقا مۇناسىپ بولۇپ ، مىسرلىق ئىبنى ھىشام (833 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ⑳ نىڭ تەھرىرلەپ سىلىشتۇرۇشى ئارقىلىق بۇ ئەسەر مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تۇرمۇش تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى نوپۇزلۇق مۇھىم ئەسەر بولۇپ قالدى .

كېيىنكى ئەۋلادلاردىن مەدىنە مەزھىبىدىكى يەنە بىر ئالىم ۋاقىدى (823 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ㉑ تارىخىي ئەسەرلەرنى يېزىش دائىرىسىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتكەن . ئۇ پەيغەمبەرنىڭ

يىراققا يۈرۈش قىلغانلىقىغا دائىر ماقالىلار توپلىمىدىن ئىبارەت يىرىك ئەسەرنى يېزىپ چىققاندىن باشقا ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى ئىككى ئەسىرىدە ئۆتكەن نۇرغۇنلىغان مەشھۇر كىشىلەر ھەم ۋەقەلەر ھەققىدىكى ئاغزاكى ياكى يازما ماتېرىياللارنى توپلاپ چىققان . ۋاقىدىمۇ ئوخشاشلا ھەرقايسى مەزھەپلەرنىڭ تەنقىدىگە ئۇچرىغان ، ئىشەنچسىز ياكى بىر تەرەپلىمە رىۋايەتلەرنى توپلىدى ، دەپ ئەيىبلەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ توپلىغان ماتېرىياللار (كۆپ قىسمىنى ئۇنىڭ ۋارىسلىرى رىسالە سۈپىتىدە رەتلەپ چىققان) يەنىلا دەسلەپكى دەۋرلەردىكى خەلىپىلەرنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان ماتېرىيالدۇر .

شۇ مەزگىللەردە ئىراقتىكى بەزى ماتېرىيال يىققۇچىلار كۈفە بىلەن بەسرە بويىۇندۇرۇلغاندىن كېيىن شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ رىۋايەتلىرىنى رەتلەشكە كىرىشكەن . بۇ ئەسەرلەردە ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن . ئۇنىڭدا نۇقتىلىق ھالدا ئايرىم ۋەقەلىكلەرنى يېپىدىن ـ يېڭىسىغىچە تەپسىلىي تەسۋىرلەش ۋە نەزمىلەردىن نەقىل كەلتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلغان . شۇنىڭ بىلەن بىللە شۇ چاغدىكى سىياسىي كۈرەشنىڭ جىددىي ئەھۋالى ئۆتكۈرلۈك بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن . گەرچە ماتېرىياللاردا بىر تەرەپلىمىلىك ، ئۇششاق ـ چۈششەك ھالقىلاردا ۋە يىل كۆرسەتكۈچلىرىدە مۇجمەللىك بولسىمۇ ، لېكىن بايان قىلىنغان ھەر بىر ۋەقەگە بايان قىلغۇچى ياكى تارقاتقۇچىنىڭ ئىسمى تەپسىلىي ئەسكەرتىلگەنلىكى ئۈلارنىڭ توپلاش ئۇسۇلى جەھەتتە مەدىنە مەزھەبىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ . ئۇنىڭ تارىخىي قىممىتىگە سەل قاراشقا بولمايدۇ . چۈنكى ، ئۇنىڭدا ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى

بىرىنچى ئەسىرنىڭ تارىخىغا دائىر ئىچكى ئاسىللار جانلىق تەھلىل قىلىنغان ، تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى ، ئۇنىڭغا بۇيۇك تەمىم قەبىلىسىنىڭ رىۋايەتلىرى كىرگۈزۈلگەن . بۇ رىۋايەتلەرنى سەيپ ئىبنى ئۇمەر (796 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ⊛ قەدىمكى دەۋردىكى « ئۇرۇش يىللىرى » غا مەنسۇپ نەزمە ماتېرىياللارغا ئاساسەن ، يىراقتا يۈرۈش مەزگىلىدىكى تارىخىي رىۋايەت شەكلىدە يېزىپ چىققان . سەيپ ئىبنى ئۇمەر ئەسەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى تەبەرىنىڭ توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن بولغاچقا ، ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن . ئۇنىڭ تەبەرى توپلىمىغا كىرگۈزۈلۈشىگە دىنشۇناس تەبەرىنىڭ ئۇمەرنى تارقاتقۇچى سۈپىتىدە ۋاقىدىنمۇ مەشھۇر دەپ قارىغانلىقى سەۋەب بولغان .

تارىخ تەتقىقاتىغا ئەستايىدىل پوزىتسىيە تۇتىدىغان كىشىلەرنىڭ ھەنىۋاسى تەنقىد ئۇسۇلى ئارقىلىق ، توپلىغان ماتېرىياللىرىنىڭ ساختىسىنى شاللىۋېتىپ ، چىنىنى ساقلاپ قىلىش لازىملىقىنى چۈشىنىدۇ . بۇنداق تەنقىدىي پوزىتسىيە ھەدىس تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان ئۆلىمالاردىن باشلاپلا راۋاجلانغان . بەسرىلىك ئۆلىما مەدائىنى (840 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ⊛ بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلىغان . ئۇ ئىلگىرىكىلەر توپلىغان ماتېرىياللارنى ، جۈملىدىن ئوبېيدە ۋە ۋاقىدىلارنىڭ ئەسەرلىرىنمۇ 230 پارچە مەخسۇس ماقالا قىلىپ رەتلەپ چىققان . مەدائىنىڭ ئەسەرلىرى تولۇق ئىشەنچىكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ، كېيىنكى دەۋرلەردىكى مۇھىم توپلاملارنىڭ ئاساسىي مەنبەسى بولۇپ قالغان (بۇ ئەسەر مۇشۇ توپلاملار ئىچىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن) جۈملىدىن بۇ ئەسەرلەر ھازىرقى دەۋرنىڭ تەنقىدى ۋە سىنتېزىدىن خېلى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئۆتتى .

بىز ئەمدى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان تۆۋەندىكى

پاکىتنى كۆرۈپ باقايلى ؛ ئىسلام دىنى دۇنياغا كەلگەندىن كېيىنكى ئىككى يۈز يىل ئىچىدە مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىدە ئەڕەب يېرىم ئارىلىنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى تارىخى ، پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا دائىر نۇرغۇن ماتېرىياللارتوپلانغان . تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى شۇكى ، بۇ ماتېرىياللارنى توپلاشتا ئۇلار تامامەن ئۆز كۈچىگە تايانغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا ۋىزانتىيە ۋە پارسلارنىڭ تەسىرىدىن ھېچقانداق ئەسەر يوق ، دەرۋەقە ، ئەڕەب قەبىلىرىنىڭ تەڕەپ ـ تەڕەپكە قىلغان يۈرۈشى ۋە ئۆزئارا رىقابىتى تۈپەيلىدىن پەيدا بولغان تەبىئىي غۇرۇر بۇ خىل تارىخىي ئويغىنىشقا مەدەت بەرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى يەنىلا دىن ئىدى . ئىلاھىيەت نۇقتىسىنەزەرىگە ئاساسلانغاندا ، تارىخ ئىلاھنىڭ سىنى ـ سىناقىمىز مەخلۇقلارنى ئىمتىھان قىلىش ئۈچۈن ئورۇنلاشتۇرغان سەھنىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس . سۇئالنى مەزمۇنى بىلەن شەكىل مەزمۇنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى بۆلۈنۈشى بىلەن مۇسۇلمانلار جەمئىيىتى بۇ قېتىمقى بۆلۈنۈشنى پەيدا قىلغان سەۋەبلەرگە دائىر بەزى ۋەقەلەرنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى تونۇۋالدى . شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى ، تاكى مۇشۇ دەۋرنىڭ ئاخىرىقى يىللىرىغىچە سىياسىي بىلەن دىننىڭ تالاش ـ تارتىشى يەنىلا ئۆزئارا چىرمىشىپ كەتتى . بۇ نۇقتىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ، چۈنكى ھەر قايسى مەزھەپنىڭ ئەزالىرى مەزھەپچىلىكنى مەڭگۈلۈك يۇقتۇرۇۋالغان بولسىمۇ ، تارىخ تەتقىقاتى ساھەسىدىكى ئاتالمىش ئاساسلىق زاتلار ھەدىسشۇناسلىقتىن تەنقىدىي تەھلىلنىڭ ئامىللىرىنى ئۆگىنىۋالدى . بۇنداق تەنقىدىي تەھلىل ئارقىلىق ئەڕەبلەرنىڭ كاللىسىغا ئورنىشىپ كەتكەن ئاسانلا ئۆشنىپ كېتىش ، رومانتىزملىقتەك ئالاھىدىلىكلەر تەجرىبىچىلىكنىڭ چەكلىمىسىگە مەلۇم دەرىجىدە ئۇچرىدى ، شۇنىڭدەك تەنقىدنىڭ

ئۆلچىمىگە ئاز - تولا ئېتىبار بېرىلمىدىغان بولدى. كېيىنكى چاغلاردىكى ئەرەب ۋە ئىسلامىيەت تارىخشۇناسلىقىنىڭ ئاساسى مانا شۇ، شۇنىڭدىن باشلاپ تارىخشۇناسلىقنىڭ دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيدى. يولى تېخىمۇ كۆپەيدى. ئۇ ھەرقايسى رايونلاردىكى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولۇپ قالدى.

ۋەزىر - ۋوزراً ۋە ئۆلىمالار ئەرەب نەسرىي ئەسەرلىرىنىڭ يېڭى قۇرۇلمىسى ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ ئىشلەۋاتقان چاغدا، شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئېقىمى ۋە ئۆزگىرىشى يەنىلا ئۆزلۈكسىز تۇردە شېئىرىيەتتە بەدىئىي ئىپادىسىنى تاپتى، ئىسلام جەمئىيىتى پارس مەدەنىيىتى ۋە ئارامىي مەدەنىيىتىگە دۇچ كەلگەنلىكتىن، مۇھەببەت ۋە نەپرەتتىن ئىبارەت ھېسسىيات ۋە ئىنكاس كەڭ تۇردە قوزغالدى. بۇخىل ھېسسىيات شېئىرىيەت ئارقىلىق ئەركىن ھالدا ئەكس ئەتتۇرۇلدى. مەسىلەن، مۇشۇ دەۋرنىڭ باشلىرىدا (روشەنكى، ئۇ ۋەلىد II نىڭ ئىلھاملاندۇرۇشى بىلەن بولغان) بەسرىدە ئىككىنچى ئورۇندىكى شائىرلار ئېقىمى پەيدا بولدى. ئۇلارنىڭ كىنايىلىك ئەسەرلىرى، ھەتتا قوپال نەزمىلىرى ئىراقتىن ئىبارەت يېڭى گۈللىنىۋاتقان، سۆلەتۋاز جەمئىيەتنىڭ ماختىشىغا ئېرىشتى، ئۇ ھەتتا خان ساريىغا ئېلىپ كىرىلدى. نوتىغا ئېلىنىپ، شەخسلەرنىڭ خۇپىيانە ئۆيلەردىكى كۆڭۈل ئېچىش ئېھتىياجى قامدالدى. بۇ چاغدا ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكى دەۋرىدىكى باشقا شېئىرىيەت مەزمۇنلىرىنى يەنە داۋاملاشتۇرۇش مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا پەيدىنپەي بەزى يېڭى ئامىللار سىڭگەنىدى. بۇ چاغدىكى ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك سىناق ئابباس ئىبنى ئەھنەف (تەخمىنەن 807 - يىلى ۋاپات بولغان) ﷺ ئىجاد قىلغان ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ مۇھەببىتى ئىزھار قىلىنغان ئېسىل غەزەل ئىدى. بۇ ئۆزگىرىش ئاساسلىق شائىرلار

ئارىسىدا مەلۇم دەرىجىدە « قەسىدە » شەكلى خاھىشىنى ئۇزلۇكسىز تەتقىق قىلىش نامى بىلەن يوشۇرۇنغان بولسىمۇ ، لېكىن بۇنداق شېئىرىيەت شەكلى ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكى زامانىسىدىكىگە قارىغاندا قائىدە ـ يوسۇن رولىنى بەكرەك ئويناندى . بولۇپمۇ شائىرلارنىڭ ئىش ھەققى « قەسىدە » نىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقىغا قاراپ ھېسابلىنىدىغان چاغدا تېخىمۇ شۇنداق بولدى . لېكىن ، « قەسىدە » مۇ تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تەرەپنىڭ تەسىرىدىن خالىي بولالمىدى . (1) پايدىلىق تەرەپ شۇكى ، يېزىقنىڭ راۋان ، ئىخچام بولۇشى تەلەپ قىلىنغانلىقى تۈپەيلى ئەرەب ئورتاق تىلىنىڭ توغرىلىقى ۋە كۆپ خىللىقىغا زىيان يەتمىدى . شۇڭلاشقا « قەسىدە » ۋە « ساتىرا» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى خىلمۇخىل ، ئۆزىگە خاس ئىجادىي روھقا ئىگە ئىدى . (2) يەنە بىر تەرەپتىن ، بۇ ئەسەر ئىچىدىكى شېئىرلار ھەققىي شېئىرىيەت سەنئىتىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ ، سۈنئىي ماھارەتنىڭ پەيدىنپەي باش كۆتۈرۈۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى . مەسىلەن ، سۆز گۈزەللىكىنى قوغلىشىش نەتىجىسىدە ، يوشۇرۇن ۋە ئوچۇق ئوخشىتىش شەكلى بارلىققا كەلدى . بۇ ، تەمسىل ۋە گۈزەللەشتۈرۈلگەن قارىمۇقارشى مىسرالار ئىشلىتىلىدىغان « يېڭى شەكىل » بولغاچقا ، ئەرەب تىلى مورفولوگىيىسىنىڭ قوللىنىش دائىرىسىنى ئۇستىلىق بىلەن كۆرسىتىپ بەردى ؛ لېكىن ، تىلشۇناسلار بۇنى ناتوغرا ھالدا « بەدئىيلىك » ، يەنى « يېڭىلىق ۋە غەلىتىلىك » ۞ دەپ ئاتىدى . ئەمما شائىر بەششار ئىبنى بۇردى (784 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ۞ نىڭ ئەسەرلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە مۇشۇ تېپقا كىرگۈزۈش مۇمكىن . بۇرد ئىراندا تۇغۇلغان بولۇپ ، چەت ئەل تەۋەلىكىدىكى تۇنجى ئاساسلىق ئەرەب شائىرى ھېسابلىنىدۇ . تۆۋەندىكى ئۇنىڭ ئاشكارا ئوخشىتىش

خاراكتېرىدىكى مەشھۇر شېئىرلىرىدىن بىرى :

باشلىرىغا جەڭ - جېدەللەردىن توزان قونسۇن تامام ،
سانجىلار كوك قەھرىگە تىغلار ئاقار يولتۇزسىمان .

كىشىلەر ئادەتتە مىڭ بىر جاپا بىلەن ئىشلەنگەن ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ئوخشىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان بۇنداق « قەسىدە » نىڭ مەنىۋاسىنى كېيىنكى ئەۋلاد شائىر مۇسلىم ئىبنى ۋەلىد ⑰ كە مەنسۇپ قىلىدۇ . بەزى ئوبزورچىلار ۋەلىدكە بەكمۇ چوقۇنىدۇ . بەزىلىرى بولسا ئۇنى « شېئىرىيەتنى ئەڭ بۇرۇن بۇزغان ئادەم » دەپ ھاقارەتلەيدۇ . لېكىن ، ئوردىدىكى قوغدىغۇچىلار تىلشۇناسلارنىڭ بۇنداق ئەيىبلىشىگە پىسەنت قىلماي ، كەڭ ۋە كۆچلۈك مەدەت بېرىپ ، بۇ يېڭى شەكىلنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنىشىغا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن .

يۇقىرىقىلارنىڭ مەنىۋاسى كېيىنكى ۋاقىتلاردا بولغان ئەھۋال ، شۇ دەۋر شېئىرىيەت مۇنبىرىدىكى ئاتاقلىق شائىر ئەبۇ نۇۋاسنىڭ ئەسەرلىرىدىن بۇ خىل « ماھارەتنىڭ ساقىندىسى » نىمۇ تاپقىلى بولمايدۇ . يېرىم پارس قاباداشلىقىدىكى ئەبۇنۇۋاس ئۆسمۈر ۋاقتىدىلا بەسرە مەزھىبىدىكى شائىرلارنى ئۇستاز تۇتقان . ئەرەب شېئىرىيىتىدە ماھارەت جەھەتتە ئۇنىڭدەك تالانتلىق كىشى ناھايىتى ئاز تېپىلىدۇ . ئۇنىڭ نەزمىلىرى نەپىس بولۇپ ، سۆز تاللاشقا بەكمۇ كۆچ سەرپ قىلغان . مەشھۇر قەدەھ كۆيىدە ئۇنىڭ ئاجايىپ ماھارىتى نامايان بولغان . ئۇنىڭ نەزمىلىرىگە غەلىتە ، قىزىقارلىق ، شاللاقلىق ، كىنايىلىك ، ھەتتا تېتىقسىز جۈملىلەرمۇ ئارىلاشقان بولۇپ ، بۇ كىشىگە خۇددى تۆت تەرەپكە تەڭ ئېتىلىۋاتقان ئوقيانى ئەسلىتىدۇ . بولۇپمۇ ئۇ ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ شىمالىدىكى

قەبىلىلەرگە شددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ (ئۇ ئۆزىنىڭ يەمەنلىكلەر بىلەن ئىچقۇيۇن ـ تاشقۇيۇن بولۇپ كەتكەنلىكىدىن پەخىرلىنىدۇ) . ئۇلارنىڭ نىقابىنى يېرتىپ تاشلايدۇ ، نوۋاسىنىڭ ئۆتكۈر قەسىدىلىرى ، ئىمكانىيەت قالدۇرۇلمىغان ساتىرالىرى ، قوپال لىرىكىلىرى ، سۆزلىرى جايىدا ئىشلىتىلگەن بەدۇىلەر ئۇسلۇبىدىكى ئوۋ ناخشىلىرى (ئۇ ئەدەبىياتنىڭ بۇ خىل ژانىرىنى تىرىلدۇرگەن) ئۇنى ئەرەب ئەنئەنىسىگە مەنسۇپ ئەڭ ئاخىرقى ناتۇرالىزم مەزھىپىدىكى نەزمىچى شائىرغا ئايلاندۇرۇپ قويغان . ئۇنى ئەڭ ئاخىرقى بىرى دېيىشىمىزنىڭ سەۋەبى شۇكى ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرى ئەرەبلەرنىڭ ئۆلچەملىك شېئىرىيىتىگە دەرھال تەسىر كۆرسەتكەن يېڭى تەرەققىياتقا ۋەكىللىك قىلالىغان . شۇنىڭدىن كېيىن شائىرلار شېئىرىيەت سەنئىتىنى پەقەت پېشقەدەملەردىنلا ئۆگىنىدىغان بولغان . تىلشۇناسلار مەزھىپى راۋاجلانغاندىن كېيىن ، بولۇپمۇ بەسرىدە شائىرلار تىلشۇناسلاردىن سىستېمىلىق تەربىيە ئېلىپ ، ئۆز كەسپىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە باشلىغان . بۇنداق قىلىشنىڭ سەۋەبى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ ، شائىرلار ۋە تىلشۇناسلار ، شېئىرىيەت ئەرەب تىل سەنئىتىدىكى پاكلىق ئەنئەنىسىنىڭ ئىشەنچىلىك كاپالىتى بولسا ، « قەسىدە » شائىرلارنىڭ بۇنداق بەدىئىي ماھارەتىنى ئىگىلىشىنىڭ ئەڭ ئالىي گوۋاھچىسى ئىكەنلىكىگە چوڭقۇر ئىشەنگەن . بىراق ، بۇنداق تەشەببۇسنىڭ نەتىجىسىدە شائىرلار ئۆزىنىڭ سەنئىتىگە ئازدۇر ـ كۆپتۇر تىلشۇناسلىق نۇقتىسىنەزەردىن مۇئامىلە قىلىدىغان بولغان ، شېئىرنىڭ ياخشى ـ يامانلىقىغا باھا بېرىشنىڭ تىلشۇناسلىق جەھەتتىكى ئۆلچىمىنى قوبۇل قىلغان ، بولۇپمۇ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى شېئىرىيەتنىڭ ئۆلچەمگە چۈشمەيدىغان

ئارتۇقچىلىقىنى باھالاشتا ئېھتىمال مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەرەب شېئىرىيىتىدە كېيىنكى بىرقانچە ئەسىر داۋام قىلغان ئەندىزچىلىك كېلىپ چىققان بولۇشىمۇ مۇمكىن . ۋەھالەنكى ، يېڭى شەكىلدىكى ماھارەت بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا ، بۇ خىل ئەندىزچىلىك سەۋەبىدىن شېئىرىيەت بەزى كالتە پەم شائىرلارنىڭ قولىدا ئاجىزلىشىپ قانداقتۇر بىر خىل كونىراپ كەتكەن تېمىلارنى ئۆلۈك ھالدا تەقلىد قىلىپ ئىشلەشكىلا ئايلىنىپ قالغان ، پەقەت كۆرۈنۈشتە بەزى ئوخشىتىشلا ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ .

ئەلۋەتتە شائىرلارنىڭ ھەممىسىلا بۇ خىل ئامىلنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان . ئەبۇنۇۋاس بىلەن زامانداش بولغان ئەبۇل ئەتاھىيە (826 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ﴿ ئەخلاقىغا دائىر تەرىبىيىۋى شېئىر يېزىپ ئەنئەنىدىن ئۈزۈل ـ كېسىل ئادا ـ جۈدا بولۇشقا جۈرئەت قىلغان . ئۇ تېخىمۇ كۆپ ئاگلىنۇچىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ، ۋەزىن جەھەتتىكى بارلىق كونا قائىدە ـ يوسۇنلارنى چۆرۈپ تاشلاپ ، ئاددىي ، ئىخچام خەلق تىلىنى قوللانغان ، ھەتتا يېڭى ۋەزىن قائىدىسىنى سىناق تەرىقىسىدە قوللانغان . ئەتاھىيەنىڭ قابىلىيىتى ۋە ماھارىتى نوۋاسقا يەتمىسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئېرىشكەن شۆھرىتى ئوردىلاردا كىشىلەر ياقتۇرۇپ قالغان بەزى تېتىقسىز ئەسەرلەرنىڭكىدەك ئۇزاققا سوزۇلدى . ئۇ بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا « ئەرەب دىنىي داستانلىرىنىڭ ئاتىسى » دەپ نام ئالدى . شېئىرىيەت مۇنبىرىدە ئەتاھىيەنىڭ ۋەزىن جەھەتتىكى قالاق ئادەتتىن ئادا ـ جۈدا بولغانلىقىنى دوريالىغان بىرمۇ كىشى چىقمىغان بولسىمۇ ، لېكىن بەسىرە كوچىلىرىدىكى دىن تارقاتقۇچىلار ۋە خەلق ناخشىلىرى ئىچىدىن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى تېپىلاتتى . ئۇلار ھەددىدىن زىيادە كۆرەڭلەپ ھال تارتقانلىقى ئۈچۈن ، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى تېپىك

ئەرەب ئەنئەنىسىدىن تېخىمۇ يىراقلىشىپ كەتتى.

2 ـ باسقۇچ

(مىلادى 813 ـ ، 945 ـ يىللار)

تۆت يىللىق جاپالىق ئۇرۇشتىن كېيىن ، ھارۇن رەشىدنىڭ ئوغلى مەئمۇن @ باغدادنى ئىگىلىدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئەرەب ئەدەبىياتىدا يېڭى بىر بەت ئېچىلدى . مەئمۇننىڭ ئانىسى پارس بولۇپ ، مەئمۇن بالىلىق دەۋرىنى پېرسىيىدە ئۆتكۈزگەن ؛ كېيىن ئۇ ئاساسەن پارس قوشۇنلىرىغا تايىنىپ تەختكە چىققان . زېھنى جەھەتتە مەئمۇننىڭ بىلىمى گېنىد سابۇر مەزھىپى ۋەكىللىك قىلغان مادارا‌چىلار ئېقىمىغا مايىل ئىدى . ئۇ يۇنان پەلسەپىسى ۋە ئىلمىي ئەسەرلىرىنى تەرجىمە ـ تەتقىق قىلىش ئىشىغا ئىلھام بېرىش يۈزىسىدىن باغدادتا « ھېكمەت ماكانى » (« بەيتۇلھېكمەت ») ناملىق بىر مەدرىس قۇرغان ، جۇملىدىن ئۇ يەردىكى مەزھەپ ۋە پەلسەپىۋى مۇزاكىرىلەرگە قىزغىن قاتناشقان ، كېيىن مەئمۇننىڭ ئىككى ۋارىسىمۇ ئۇنىڭ ئۇسۇلىنى دوراغان . شۇڭا ، كېيىنكى چارەك ئەسىردە ، يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى پۈتۈن ئىسلام دۇنياسىغا تولۇق ۋە ئەركىن تارقالغان . كەسكىنرەك ئېيتقاندا ، شۇ چاغدىكى ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ كۆپچىلىكى باشقا دىندىن ئىسلام دىنىغا كىرگەنلەر بولۇپ ، بۇلار ئىچىدە ئەرەبلەر ئازراق ئىدى . ئۇلار شەرق دۇنياسىنىڭ پەلسەپە ھەقىقىتىنى شۇبھىسىز قوبۇل قىلىش پوزىتسىيىسىنى ۋە پەلسەپە ھەقىقىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان يېرىم دىنىي خاراكتېرلىك شۆھرەتنى ئىسلامىيەت ئىلمىي ساھەسىگە ئېلىپ كىرگەندى . ئالاقىنىڭ ئۈزلۈكسىز كۆچىيىشى ، ماددىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ

ئۇزلۇكسىز كېڭىيىشى بىلەن غەربىي ئاسىيا زىيالىيلىرى ئارىسىغا تارقالغان يۇنانلىقلار مەدەنىيىتى ساھەسىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىدە دېگۈدەك ئەرەب ۋە ئىسلام ئەنئەنىسىگە مۇسابىقە ئېلان قىلغان. كېيىنكى ئىككى يېرىم ئەسىر ئىچىدە، مەيلى دىنىي ياكى غەيرىي دىنىي ئەرەب ئەدەبىياتى بولسۇن، ھەممىسى يۇقىرىقى زىددىيەت تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان جەلپ قىلىش كۈچى ياكى چەتكە قېقىش كۈچىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان.

بىز بۇ يەردە ئىسلام - پەن ۋە پەلسەپە جەھەتلەردىكى تېخنىكىلىق ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلىدىغان بولساق، تېمىدىن يىراقلىشىپ كېتىشىمىز مۇمكىن. ئەمما، ئەگەر بۇ جەھەتتىكى ئاساسلىق كىشىلەر ئۇستىدە توختالمايدىغان بولساق، يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تارقىلىشىنىڭ مۇھىملىقى ۋە ئۇلار تونۇشتۇرغان مەخسۇس ئىلىم - پەن دائىرىسىنىمۇ چۈشىنەلمەي قالىمىز. نۇرغۇن ئەسەرلەرنى ھەممىدىن ئاۋۋال تەرجىمە قىلغان تەرجىمان بائالپېكىلىق قۇستى ئىبنى لۇقا ⑩ بولۇپ، ئۇ ئارىستوتېل ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى يازغۇچىلارنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلغان. ئۆزىمۇ ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە ۋە باشقا پەنلەر ساھەسىدە نۇرغۇن ئەسەر يازغان يازغۇچى. لېكىن، لۇقا ھۇنەين ئىبنى ئىسھاق (873 - يىلى ۋاپات بولغان) ⑪ قا يەتمەيدۇ. ئىسھاق ئەپلاتون ۋە جالىنۇس ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلغان بولۇپ، ئاناتولىيە ⑫ دە يۇنان تىلىنى ئۆگەنگەن، يۇنان پىراۋىسلاۋىيە مەزھىپىنىڭ تەسىرىدە خرىستىئان دىنىدىكى بەختىياشۇ ⑬ قەۋمىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ خەلىپىگە مەخسۇس دوختۇر بولغان (بەختىياشۇ قەۋمىدىكىلەر بۇ ۋەزىپىنى بىر نەچچە ئەۋلادقىچە ئىگىلەپ تۇرغانىدى). تەرجىمانلارنىڭ قىزغىنلىقى بەزىدە ئېھتىياتلىق دائىرىسىدىن ھالقىپ كېتىپ، نۇرغۇن خاتالىقلارمۇ كۆرۈلگەن.

مەسىلەن ، پىلۇتىن ⑭ نىك « توققۇز پارچە ئەسىرى » نىك بىر نەچچە پارچىسى « ئارىستوتېل ئىلاھىيەت توغرىسىدا » دېگەن تېمىدا ئوتتۇرىغا چىققان ؛ ئۇنىك بۆكسىنى بۇنىڭغا كىيگۈزۈشتەك بۇنداق ئەھۋال ھېچ كىشىنىك گۇمانسىنى قوزغىمىغان . بۇ ئەسەر مۇسۇلمانلار كېلىشتۇرمەكچى بولۇۋاتقان پەلسەپە قالايمىقانچىلىقى ئىچىدە باشتىن ـ ئاخىر تېخىمۇ قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىدىغان ئامىل بولۇپ قالغان . ئەرەب پەيلاسوپلىرى ئارىسىدا كىندى (850 ـ يىلى ۋاپات بولغان) يۇنان مەسىلىسىنى بىرىنچى بولۇپ تەتقىق قىلىپ داڭق چىقارغان ئالىم . كىندى ساپ ئەرەب قان سىستېمىسىدىن بولغاچقا ، « ئەرەب پەيلاسوپى » دېگەن چىرايلىق نامغا ئېرىشەلىگەن . ئۇ يۇنانىنىك ھەممە پەنلىرىنى تەتقىق قىلىپ ، مۇزىكا ، ئاستىرونومىيە ، تىبابەتچىلىك ۋە ئەدەب ـ ئەخلاق تەلىماتى ، لوگىكا ،متافىزىكا ⑮ جەھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 265 پارچە ئەسەر يازغان . ئۇنىڭ ئەدەب ـ ئەخلاق تەلىماتى توغرىسىدىكى ئەسىرىدە ، كېيىنكى دەۋرلەردىكى يۇنان مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىرىنىك ئەپلاتون ئىلمىي ئېقىمى ، ئۆزى بەگ ـــ ئۆزى خانلار ئىلمىي ئېقىمى ۋە سىدوگې ئىلمىي ئېقىمىنى بىرلەشتۇرۇپ بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغانلىقى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن . كىندىنىك ساقلىنىپ قالغان متافىزىكىلىق ئەسەرلىرىدە ، ئۇ بارلىق مۇسۇلمان پەيلاسوپلارغا ئوخشاش ، ئىسلام دىنىنىك دۇنياغا كېلىشىگە دائىر تەلىماتلارنى ئارىستوتېل بىلەن بىرلەشتۇرمەكچى بولغان . ئۇ بۇ ئەسىرىدە نوقۇل ئەقلىي بىلىش خاراكتېرلىك تەتقىقات ھوقۇقىغا ئىگە بولۇش لازىملىقىدىن ئىبارەت مەشھۇر بىر تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇنداق دەيدۇ . « بىز ھەقىقەتنى ، مەيلى ئۇنىك قايىقتىن كېلىشىدىن ، ھەتتا يات ، يىراق ئىرق مىللەتلەردىن كېلىشىدىن قەتئىينەزەر ، قىلچە تارتىنماي قەدىرلىشىمىز ۋە قوبۇل قىلىشىمىز

لازىم . »

دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ماتېماتىكا تارىخىدا ئەبۇبەكرى خارەزمى ⑯ (تەخمىنەن 844 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئەڭ مەشھۇر ھېسابلىنىدۇ . مەئمۇننىڭ ئىلھاملاندۇرۇشى بىلەن ئۇ يۇنانلىقلار ماتېماتىكا ۋە ئاسترونومىيىگە دائىر ئەسەرلىرىنى ئوقۇپلا قالماي ، بىر نەچچە يىل بۇرۇن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ھىندىستان رەقەم تۈزۈمىنى تەتقىق قىلغان . ئۇ ھىندى رەقەملىرى ئارقىلىق رەقەملەرنى ساناش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلغان . ئۇنىڭ ئالگېبرا ۋە ئاسترونومىيىگە دائىر ئەسەرلىرى لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن ، ئون خانىلىق رەقەم (ئەرەب رەقىمى) ياۋروپاغا تارقالغان . پۈتكۈل ئوتتۇرا ئەسىردە ئۇنىڭ نامى بىلەن ئون خانىلىق سانىغا ئەرەب رەقىمى دەپ نام بېرىلگەن . ئەبۇبەكرى خارەزمى كىندىنىڭ بەتلىموس جۇغراپىيىسىنى تۈزۈپ بەرگەن . ئوتتۇرا قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ ئاسترونومىيە ئەسەرلىرى بىلەن نام چىقارغانلار ئىچىدە ئەبۇبەكرى خارەزمىنىڭ زامانداشى پەرغانى ⑰ كىندىنىڭ شاگىرتلىرى ئەبۇ مەئشەر ⑱ (886 ـ يىلى ۋاپات بولغان) بىلەن بەتتانى ⑲ (929 ـ يىلى ۋاپات بولغان) بار ، تېبابەتچىلىك جەھەتتە جالىنۇس قالدۇرۇپ كەتكەن تېبابەتچىلىك ئەسەرلىرىنى ئىبنى ماشاۋىخ (859 ـ يىلى ۋاپات بولغان) راۋاجلاندۇرغان . ئوتتۇرا ئەسىردىكى تېبابەتچىلىكنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ ئۇستىسى رازى ⑳ (تەخمىنەن 930 ـ يىلى ۋاپات بولغان) بولۇپ ، ياۋروپالىقلار ئۇنى ئادەتتىكى بويىچە رازىس دەيدۇ . رازىنىڭ ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمى پېرسىيىدە ئۆتكەن . ئۇ باغداد دوختۇرخانىسىدا باش دوختۇر بولغان . رازىنىڭ ئەرەب تىلىدىكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلىرى ھازىرغىچە تارقىلىپ كەلمەكتە ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرى « تېبابەتچىلىك

قوللانمسی » (« ئەلھاۋی ») ، بىر نەچچە پارچە تىزىسى ۋە بىرمۇنچە مەخسۇس ماقالىلىرى ، جۇملىدىن چېچەك توغرىسىدىكى مەشھۇر ماقالىسى بار . ئۇنىڭ كېلىنكىلىق دىئاگنوزغا دائىر پاكىتلىق دوكلاتى كىشىنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ . ئۇ كېيىنكى رەسمى تارىختا يېزىپ قالدۇرۇلمىغان ۋەقەلەرنى توپلىغۇچىلارنىڭ ماتېرىيال مەنبەسى بولۇپ قالغان . ئۇ پەلسەپە جەھەتتىمۇ تولۇپ تاشقان ئىجادىي روھقا ئىگە كىشى بولۇش سۈپىتى بىلەن بارلىق دىنىغا گۇمانىي پوزىتسىيە تۇتقانلىقى ئۈچۈن ، ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ۋە زەربىسىگە ئۇچرىغان ، شۇڭا ئۇنىڭ پەلسەپە ئەسەرلىرىدىن ھازىرغىچە ناھايىتى ئاز بىر قىسىملا ساقلىنىپ قالغان .

يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشى ئالدى بىلەن دىنىي ساھەدە ئىنكاس قوزغىدى . بۇنداق بولۇشى چۈشىنىشلىك بولۇپ ، ئۇ چاغدا تارقالغان يۇنان پەلسەپىسى يېڭى ئەپلاتون ئېقىمى ئىدى . شۇڭا ، نوقۇل ئەپلاتون ئېقىمىنىڭ پان ئىلاھىچىلىق پەلسەپە كۆزقارىشى بىلەن « قۇرئان » دىكى مۇقەددەس بىر خۇدالىق نەزەرىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بولۇپ قالغانىدى . ئىسلامىيەتنىڭ بىرىنچى ئەسىرىدىلا ئەرەبلەر ئارىسىدا بۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە ئاز - تولا ئىزدىنىش بولغان . بەلكىم بۇ خرىستىئانلارنىڭ سۇرىيەدىكى بەس - مۇنازىرىسىنىڭ نەتىجىسى بولۇشى مۇمكىن . بەس - مۇنازىرىنىڭ تۈگۈنى ئالدى بىلەن ، ئىنسانىيەتتە ئەنئەنىچىلەرنىڭ « تەقدىرچىلىك » ئەقىدىسىگە نىسبەتەن ھەقىقىي ئەركىنلىك بارمۇ - يوق دېگەن نۇقتىغا مەركەزلەشكەنىدى . چەتنىڭ تەسىرى بارغانسېرى كۈچىيىۋاتاتتى . ھەرىكەتنىڭ بېرىپ تاقالىدىغان دائىرىسى كۈنسايىن

كېڭىيىۋاتاتتى . بۇ چاغدا مۇئتەزىللەر ⑪ دەپ ئاتىلىدىغان مادارا‌چىلار ئوتتۇرىغا چىقتى . ئۇلار ئايرىلىغۇچىلار ياكى بىر تەرەپلەر دەپمۇ ئاتىلاتتى . « مۇئتەزىللەر » « تەقدىرچىلەر » نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى . ھەدىسشۇناسلار بۇنى سەزگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى توسۇشقا ياكى ئۇنى تىزگىنلەشكە تېخى كۈچى يەتمەيتتى . ئارىستوتېلنىڭ لوگىكا ئىلمىي بىلەن يېتىشتۇرۇلگەن ۋە يۇنانىنىڭ ئىلمىي مۆجىزىلىرىگە ئوتتەك قىزىقىۋاتقان ، تەرىبىيە كۆرگەن جەمئىيەت بۇ مۆجىزىلىرىنىڭ ئالدىنقى شەرتىنى مۇقەررەر ھالدا قوبۇل قىلدى . شۇنىڭ بىلەن قاندۇرۇپ بولمايدىغان ئىلىم تەشنالىقى قوزغالدى . بۇنىڭدىن باشقا دەسلەپكى « مۇئتەزىللەر » ئۆزىنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ « دۇئالىزم » لىق غەيرىي تەلىماتلىرىغا قارشى تۇرغۇچى قىزغىن جەڭچىلەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ قويغانىدى بۇ خىل دۇئالىزم تەلىماتلىرى شۇ زامانلاردا ئىراقتا بىر مەھەل كەڭ ئەۋج ئالغان . ئۇلار پەقەت دىن تارقاتقۇچىلىق رولى بىلەنلا قانائەتلەنگىنى ئۈچۈن ، دىنىي مۇلاھىزىلەرنى تار مەدرىس دائىرىسىدىلا چەكلەپ قويماتتى . ئۇنداق بولمىغان ھالەتتىمۇ پەلسەپە ساھەسىدىكى بۇ بەس ـ مۇنازىرە ھېچقانچە قورقۇنچلۇق ئەمەس ئىدى .

لېكىن ، خەلىپە مەئمۇن ئاشكارا ھالدا « مۇئتەزىللەر » تەرەپتە تۇرۇپ ، يۇنان ئەنئەنىۋى مەزھىپىنى باستۇرغاندىن كېيىن ، ئەھۋالدا تۈپتىن ئۆزگىرىش بولدى . دۆلەت ئىچىدىكى كۈچلەرنىڭ قوللىشى بىلەن « مۇئتەزىللەر » بارغانسېرى بىسىپ‌رۇالىشىپ كەتتى . ئۇلارنىڭ يولباشچىلىرى تۇرلۇك ئىسلاھات تەرتىپلىرى ئۈستىدە ئاغزىغا كەلگىنىنى سۆزلەشكە باشلىدى . بۇ سۆزلەر بىر ـ بىرىدىن كەسكىن بولدى .

« مۇئتەزىللەر » يۇنان دىئالېكتىكىسىنى كۆچلۈك ئېرىتكۈچى سۈپىتىدە « قۇرئان » ئەقىدىلىرىگە ئىشلىتكەنىدى . بۇنىڭ نەتىجىسى تولىمۇ غەلىتە بولدى . ئۇلار يۇنان ئىدىيىسىدىن ئىبارەت بايانسىز ئوكيان ۋە مۇتلاق ئېركىنلىك ئىچىگە غەرق بولۇپ كېتىپ ، مۇۋاپىق ئېھتىماللىقنا ئىگە كۈندىلىك تۇرمۇش بارلىدىن مەھرۇم بولدى . ئېنېر ۋە مۇھاكىمە ئۇسۇلىدىن ئىبارەت قورالنى ئويىنتىپ ، مۇتلاق ھەقىقەتنى ئىزدەش يولىدا ئىشلەتكەن ئىدى » ㊷

بۇ كىشىلەرنىڭ ئىسمى ۋە ئەسەرلىرى ئۇستىدە توختالمايمىز . ئەنئەنىچىلەر بۇنداق نەرسىلەرنىڭ تارقىلىشىغا يول قويمايتتى . « مۇئتەزىللەر » نىڭ ئەرەب ئەدەبىياتىدىكى مۇھىملىقى ئۇلار پەيدا قىلغان تەسىر ۋە كەلتۈرۈپ چىقارغان قارىمۇقارشىلىقتىن ئىبارەت . ئۇلار ئەنئەنىۋى مەزھەپكە تېخىمۇ دادىللىق بىلەن ھۇجۇم قوزغىغان چاغدا ، مۇداپىئەلەنگۈچىلەر تېخىمۇ ئېھتىيات بىلەن جەڭگە كىرىشتى . ئۇلار ھەر قانداق قاباھەتلىك غەيرىي ھەرىكەتلەرنى رەت قىلدى . ھەتتا مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىشنىمۇ رەت قىلدى ، ئۇلار « قۇرئان » ۋە ھەدىستىن ئىبارەت ئەڭ ئاخىرقى مۇداپىئە لىنىيىسىگىچە چېكىندى . ئوتتۇرىغا قويۇلغان بارلىق مەسىلەرگە « نېمە ئۈچۈن دەپ سورىمائىلار » دېگەن جاۋابنى بەردى . ئۇلارنىڭ جەڭچىسى باغداد ئاممىسىنىڭ مەبۇتى ئەخمەت ئىبنى ھەنبەل ㊸ (855 ـ يىلى ۋاپات بولغان) شۇ چاغلاردا ئالدىنقى قاتاردىكى ھەدىسشۇناسلاردىن ئىدى .

خەلىپە مۇتەۋەككىل (861 ـــ 847) ㊹ خەلىپىلىككە ئولتۇرغاندىن كېيىن ، ئېقىم « مۇئتەزىللەر » گە قارشى تەرەپكە بۇرۇلۇشقا باشلىدى . ئابباسلار جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تېخى بىر ئەسىرگە توشماي تۇرۇپلا ، ئوردا سىياسىتى پەيدىنپەي چۈشكۈنلەشتى . ئۇلار ئىچكى ، تاشقى ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە

يالللۇبلىنغان ياكى بەلگىلەپ بېرىلگەن قوغدىغۇچىلارغا تاپىنىپ ، ئۆزىنىڭ سەكراتقا چۈشۈپ قالغان جېنىنى ساقلىماقتا ئىدى . بارلىق مۇسۇلمان خانلىرى ئاببباسلار خەلىپىلىكى گۈللەنگەن دەۋردە ئىسلام - پەن ، ئەدەبىياتنى تەتقىق قىلدىغان ئالىملارنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوغدىغانىدى ؛ زاۋاللىقتا يۈزلىنىش دەۋرىگە كەلگەندە ، ئىلاھشۇناسلارنىڭ كۈچلۈك تەسىرى بىلەن مۇرەسسەلىشىش لازىملىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى . گەرچە مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش يولىدىكى ئىزدىنىش ۋە يوشۇرۇن تالانت ئىگىلىرىنىڭ تەسىر كۈچى يەنىلا ئوڭايلىقچە يىمىرىپ تاشلىغۇسىز دەرىجىدە كۈچلۈك بولسىمۇ ، ئىلاھىشۇناسلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن بەدەل بېرىشكە توغرا كېلەتتى . مۇتەۋەككىل كۈچىنىڭ باريجە مەمۇرىي كۈچىگە تايىنىپ ئەنئەنىچىلەرنى قوللاپ ، باغدادتىكى سوپى مەزھىپىنىڭ داڭلىق ئۇستازى مۇھاسسىبنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىنى چەكلىدى ؛ شىئە مەزھىپىنى قانۇنسىز دەپ جاكارلىدى ؛ خرىستىئانلار ۋە يەھۇدىلارنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىك ئىسراپچىلىقىنى قاتتىق قانۇننى يولغا قويۇش ئارقىلىق چەكلىدى . خەلق ئاممىسى ئۇنىڭ ئۇسۇلىنى قوللىدى . باشقۇرۇشقا بويسۇنمىغان يازغۇچى ياكى شائىرلار « مۇئتەزىلچى » ئۇنسۇر دېيىلىپ قانۇنىي جازاغا تارتىلدى .

مەيلى قانداقلا بولمىسۇن ، ئەنئەنىچىلەر قائىدە سۆزلەش ئۇسۇلىنى رەت قىلىدىغانلا بولسا ، « مۇئتەزىللەر » مەزھىپىنىڭ نەزەرىيىسى ئۇلارغا ھامان تەھدىت بولۇپ قالاتتى . ئىلاھشۇناسلار قارشى تەرەپتىن ئۆگىنىپ ، ئۇلارنىڭ دىئالېكتىكا قورالىنى ئىشلىتىدىغان بولسا ، ئاندىن غەلبىگە ئېرىشەلەيتتى . شۇ سەۋەبتىن يۇنان فىزىكىسى بىلەن « قۇرئان » ۋە ھەدىس ماتېرىياللىرى بىرلەشتۈرۈلگەن « چاكىنا ئىلاھشۇناسلىق » بىرلا ۋاقىتتا باغداد ،

مىسىر ، سەمەرقەنت قاتارلىق جايلاردا شەكىللەنىدى ۋە ئۇلار « مۇئتەزىللەر » نىڭ كۆزقارىشىنى پەيدىنپەي تەنقىد بىلەن ئاغدۇردى . بۇ ئاساسەن ئىلگىرى « مۇئتەزىللەر » ئىچىدە تەربىيە كۆرگەن ، باغدادتىكى ھەربىر كەتتىكى يولباشچىسى بولغان ئەشئەرى ⑮ (935 ـ يىلى ۋاپات بولغان) گە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك . كېيىنچە « مۇئتەزىللەر » نىڭ مۆتىدىللىرى چاكىنا ئىلاھشۇناسلىقنىڭ سول قانىتى بولۇپ قالدى ؛ رادىكاللىرى بولسا ، شىئە مەزھىپى ئىچىدە پائالىيەت ئىلىپ بېرىشنىڭ يېڭى زېمىنىنى تېپىۋالدى . ئەشئەرى مەزھىپىدىكىلەر ئۆز سىناقلىرىدىن ئۆتتى ؛ ھەنبەل مەزھىپىدىكىلەر بولسا ، يەنىلا ھەرقانداق مۇھاكىمىگە قارشى ئىدى . شۇڭا ، ئەشئەرى تەلىماتى بىر يېرىم ئەسىرنى بېشىدىن كەچۈرگەندىن كېيىن ، سۈننى مەزھىپى (ئەنئەنىۋى مەزھەپ) ئىچىدىكى چاكىنا ئىلاھشۇناشلىق بولۇپ شەكىللەندى .

ئەنئەنىچىلەر « مۇئتەزىللەر » بىلەن بولغان كۈرەشتە ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، شۇ چاققىچە ئۆزى بىلەن زىچ ئىتتىپاق ئورنىتىپ كېلىۋاتقان بىر تەشكىلنىڭ يېڭى تەھدىتىنى سەزدى . ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن باشلاپلا مۇخلىسلارنىڭ ھەممىسى ئاتاغلىق تەركىدۇنياچىلار ئىدى . دەسلەپكى مەزگىللەردىكى بۇ مۇخلىسلارنىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرى « قۇرئان » نى تاكى ھەربىر سۆزىنىڭ مەزمۇنىنى رېئال تۇرمۇشتا ئەكس ئەتتۈرگەنگە قەدەر تەكرار ـ تەكرار يادلاشتىنلا ئىبارەت ئىدى . بەسرىلىك ھەسەن (728 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئىسلامىيەتنىڭ بىرىنچى ئەسرىدىكى تەركىدۇنياچىلارنىڭ ئەڭ مەشھۇر تىپى ئىدى . ئۇلار ھازىرغىچە ساقلاپ كېلىۋاتقان مەددالىق ھېكايىلىرىدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى ، ھەسەن چەكسىز ئىخلاسمەن ۋە قەيسەر بولغاندىن باشقا مۇكەممەل ئەقىل ـ پاراسەت ۋە تەبىئىي

ناتىقلىق تالانتىغا ئىگە ئىدى . كېيىنكى دەۋرلەردە قەغەز يۈزىدىكى چۈشەندۈرۈشكە يېپىشۇالىدىغان ئىلاھىشۇناسلار ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ گۈزەل نامى ئىسلام دىنىدا ھازىرغىچە تارقىلىپ يۈرمەكتە . ئىككىنچى ئەسىردە بۇ خىل تەركىدۇنيالىق تېخىمۇ ئەۋج ئالدى . گۈرۈھلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىلا ئۇنىڭ ئوخشاش بولمىغان ھەرخىل ئۇسۇللىرى بار ئىدى . بىز بەسىرە ۋە باشقا جايلاردا « مازار ـ خانىقالارغا يوشۇرۇنۇپ يۈرىدىغانلار » ۋە كوچا ـ رەستىلەردە « مەددالىق قىلىدىغانلار » نىڭ بارلىقىنى ئاڭلىدۇق . بۇنداق تەركىدۇنياچىلارنى ⑩ (بۇ چاغدا ئۇلار سوپى دېيىلىدىغان بولغان) تەقدىر چىلەر ، شىئەلەر ۋە ئەنئەنىچىلەر ئارىسىدىنمۇ تاپقىلى بولاتتى . ئىپتىدائىي ئىسلام دىنىنىڭ سىرلىقلىقى ، مۇقەررەر يوسۇندا ، غەربىي ئاسىيادا ئومۇميۈزلۈك تارقالغان قەدىمكى دىنىي ئېقىملارنىڭ تەسىرىگە ، بولۇپمۇ تۇرلۇك شەكىلدىكى نوستى دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى . 3 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ، ئەقىدىلەرنى ئۆز ئالدىغا قوشۇۋېلىش ئۇسۇلىنىڭ كۆپچىلىكى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . قاتتىقراق ئېيتقاندا « قۇرئان » ئەقىدىلىرىگە ئانچە ماس كەلمىسىمۇ ، ھەر ھالدا ئۇنىڭغا ئاز ـ تولا مۇناسىۋەتلىك بولغان نەرسىلەرلا قالدى . سوپى مەزھىپىنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك مىسالى شۇكى ، تەركىدۇنياچىلار « ئاللادىن قورقۇش » تىن ئىخلاسمەنلىككە ۋە سىرلىق ھالدا « ئاللاغا سېغىنىش » قا كۆچتى . بۇ بەسىرلىك شائىرە رابىئە (801 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ نەزمىلىرىدە مۇكەممەل ئەكس ئەتتۇرۇلگەن . ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن سۇرىيىچە سىرلىقلاشتۇرۇشنىڭ تەسىرىنى تېپىش قىيىن ئەمەس .

ئۇچ ئەسىرنىڭ ئالدىدا سوپى مەزھىپىنىڭ نىشانىسى ۋە ئۇسۇلى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ ئادەتتىكى ئەقىدىلىرى ئوتتۇرىسىدا

هېچقانداق زىددىيەت يوق ئىدى . لېكىن ، 3 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ⑰ سىرلىق ھالدا ئاللاغا سېغىنىش ئۇسۇلى ئەسەبىيلەرچە مەبۇتقا چوقۇنۇش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتتى . « قۇرئان » نى چۈشەندۈرۈش جەھەتتىكى پان ئىسلامىيەت سىرلىقلىقى ئاممانى قوبۇل قىلالايدىغان تاشقى ئىدىيىۋى كۆزقاراشلاردىن تېخىمۇ يىراقلىشىپ كەتتى ؛ سوپىلار مۇسۇلمانلارغا قارىتىلغان بارلىق دىنىي جەھەتتىكى چەكلىمىلەردىن قۇتۇلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى ؛ ئىسلام دىنىغا كىرمىگەنلەر سوپىلارنىڭ خۇدانى بىرىنچى شەخس بويىچە ئاتىشىنى ئاڭلىغاندا ئىنتايىن قورقۇپ كېتەتتى . . . ئىلاھشۇناسلار يەنە بىر قېتىم قوراللىنىپ كۈرەش قىلىش زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىشتى . لېكىن ، كۈرەش قىلىش ئويى پەقەت ئاز ساندىكى ئىلغار مۇتەپەككۇرلاردىلا بار ئىدى . 4 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ، بەزى تەشكىلاتلار قۇرئاننى يادلىۋېلىپ زىكرى قىلىشتەك كونىچە يىغىلىشنى گىپنوزلۇق بىلەن كىشىلەرنى جەلپ قىلىش قورالىغا ئايلاندۇرۇشقا باشلىدى . كۆپ ساندىكى سوپىلارنىڭ ئېتىقادى ۋە ئۇسۇلى يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى ؛ سوپىلارنىڭ ئىچىدىمۇ « مۇئتەزىللەر » نىڭ نۇقتىسىنەزىرى ئەڭ ئاۋۋال ئۇلارنىڭ ئۆز قورالى ئارقىلىق رەت قىلىندى . لېكىن ، تەركىدۇنياچىلار ئىلاھىيەتشۇناسلار بىلەن سىرلىقلاشتۇرغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى چاكىنى كۇندىن ـ كۈنگە كېڭەيتتى . ئۇلارنىڭ كۆزقارىشى رەسمى بىرلىككە كەلگەن . مۇرەككەپ ، دۇشمەنلەرچە دىنىي ئەقىدىگە ئايلانغاندا ، ئىلاھشۇناسلار كۈرەش پەيتىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ھېس قىلدى . بۇ كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلغان ئاساسلىق كىشى دەسلەپكى سىرلىقلاشتۇرغۇچىلار ھەرىكىتىنىڭ يۇقىرى دولقۇنىغا

كۆتۈرۈلگەن ۋاقتىدىكى ۋەكىلى ، پارس ھەللاج بولدى . پروفېسسور ماسلون ⑱ بىرمۇنچە مەخسۇس ماقالىلارنى يېزىپ ، ھەللاجنىڭ ھاياتى ، تەلىماتى ۋە ھازىر ساقلىنىۋاتقان ئەسەرلىرىنى تەپسىلىي تەتقىق قىلدى . پروفېسسور ماسلون ھەللاجنىڭ ئاساسلىق كۆزقارىشى ئەنئەنىچىلىك ئىكەنلىكىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ، كىشىلەرنىڭ ئىلگىرىكى ئۇنىڭ كۆزقارىشى پان ئىلاھىيىلىق دېگەن گۇمانى كۆزقارىشىغا قوشۇلمىدى . ھەللاجنىڭ نامى باغدادتىكى زەئىپ ھاكىمىيەتنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەنىدى . ئۇ بەزى جايلاردا سۆزدە دىققەت قىلمىغاچقا، شەرىئەت تەرىپىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ ، 1921 ـ يىلى پاجىئەلىك ھالدا ئۆلتۈرۈلدى . ئۇ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، تەركىدۇنيالىق داۋاملىق ھالدا ئىككى يولنى بويلاپ راۋاجلاندى : بىرى ، سىرلىقلاشتۇرغۇچىلارنىڭ ھاياتىنى ئەنئەنىچىلەر (ئەشئەرى مەزھىپى) نىڭ ئىلاھشۇناسلىقى بىلەن كېلىشتۈرۈشكە ئىنتىلىش . بۇ جەھەتتىكى ئەسەرلەرنىڭ ۋەكىلى داڭلىق غەززالىدىن ئىلگىرى قۇشەيرى (1074 ـ يىلى ۋاپات بولغان) بولۇپ ، ئۇ « رىسالە » ناملىق ماقالىنىڭ ئاپتورى ؛ يەنە بىرى ، پان ئىلاھىچىلىق ۋە نوقۇل ئېتىقاد نەزەرىيىسى (antinomianism) يولىغا تېخىمۇ مېڭىش . كېيىنكىسى ئەرەبستانغا قارىغاندا پېرسىيىدە كىشىلەر قەلبىگە بەكرەك ياققان بولسىمۇ ، لېكىن كېيىنكى دەۋردىكى ئەرەب ئەدەبىياتىدا يەنىلا دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ .

نېمە ئۈچۈن دىنىي جەھەتتىكى بۇ ئىختىلاپلارنى تولۇق شەرھىلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ ؟ بۇنىڭدا مۇناداق ئىككى سەۋەب بار . بىرى ، ئەگەر ئىلاھشۇناسلىققا دائىر ھۆججەتلەرگە ئالاقىدار بولغان پايدىلىنىش ماتېرىياللىرىنى چۆرۈۋەتكەندە ، مۇقەررەر ھالدا ، ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ دىنىي كاتېگورىيىگە مەنسۇپ بولغان

ناھايىتى زور بىر قىسمى بۇرمىلىنىپ كېتىدۇ . يەنە بىرى ، ئىلاھشۇناسلىق مۇشۇ دەۋردىكى پۈتكۈل ئەدەبىياتنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى بولۇپ ، شۇ چاغدىكى ئاپتورلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بۇ ياكى ئۇ نۇقتىدىن بۇ تالاش ـ تارتىشقا چېتىلىپ قالىدۇ . ئۇلار تالاش ـ تارتىشقا تۇتقان پوزىتسىيىسىنى ئۆز ئەسەرلىرى ئارقىلىقمۇ ئەكس ئەتتۈرگەن . لېكىن ، كېيىنكى دەۋردە ئەدەبىيات ۋە ئىلاھشۇناسلىق ساھەسىدە ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلىگەن يازغۇچىلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا دىنىي ھەربىكەتنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شەرھلىشىمىزنىڭ ھاجىتى يوق .

ئەنئەنىچىلەرنىڭ ئىنكاسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەڭ مۇھىم ئەدەبىيات ھەربىكىتى ھەددىس توپلاش پائالىيىتىدۇر . مالىك ئىبنى ئەنەس ۋە ئەنئەنىچىلەرگە مەنسۇپ باشقا ئىلاھشۇناسلار گەرچە « قانۇن ھەددىنى ئاساس قىلىشى لازىم » دېگەن پىرىنسىپنى پەيدا قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ھەددىشۇناسلارنىڭ كۆپچىلىكى مەۋقەسىنى قانۇن تەرەپكە ئەمەس ، بەلكى ئىلاھشۇناسلىق تەرەپكە يۆتكىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەددىشۇناسلارنىڭ بىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ قانۇنشۇناسلىقى ئوقۇغىنىغا قارىماي قانۇنچىلارنىڭ خىزمىتىگە ئىشەنمەيتتى . ئۇلار بۇ بوشلۇقنى تولدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ھەددىنى يېڭى ئۇسۇل بويىچە يېزىشقا باشلىدى . ھەنبەلىنىڭ « يۆلىنىش » (« مۇسنەد ») دېگەن ئەسىرىنى ئاساس قىلغان كونىچە ئۇسلۇبتىكى بۇ توپلام ، ئەسلىدە « مۇئتەزىللەر » نىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ، ئەنئەنىۋى ئىسلام دىنىنى ئازراق بولسىمۇ قوللاشنى ئارزۇ قىلاتتى . بۇ توپلامدا ھەددىس مەسىلە بويىچە تۇرگە ئايرىلماي ، مۇھەممەد پەيغەمبەر بىلەن بىر دەۋردە ياشىغانلار ئېيتقانلىرى نوپۇزلۇقلار تەرىپىدىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ ، شۇ بويىچە تۇرگە ئايرىلغان . يېڭىچە يېزىش

ئۇسۇلىدا بولسا مەسىلە بويىچە رەتلەنگەنىدى . بۇنداق قىلىشتىن مەقسەت ھەدىسىنى تەتقىق قىلىش ، ئەمەلىيەتتە بولسا قانۇننى ئۆزگىنىشنى ئوقتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى .

بۇ جەھەتتىكى تۇنجى يېڭى توپلامنى بۇخارى ﴿ 870 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تۈزگەن . ئۇ رىۋايەت ، ئەخلاق ، تىببابەتچىلىك ، نوقۇل قانۇن ۋەھاكازاغا دائىر ھەدىسلەرنى توپلىغان . بۇنى ئۇ ئەدلىيە ئىشلىرى دەستۇرى سۈپىتىدە ئىشلىتىشنى مەقسەت قىلغانىدى . ئەسەرنىڭ ھەربىر بابىغا ئىزاھات بېرىلگەن بولۇپ ، شۇ بابتىكى مەزمۇنلارنىڭ قانۇن ساھەسىدە قانداق تەتبىقلىنىدىغانلىقى چۈشەندۈرۈلگەن . مەلۇم ھاللاردا بەزى بابلارغا ماۋزۇلا قويۇلۇپ ، ھەدىسنىڭ ئۆزى قوشۇمچە قىلىنمىغان ، شۇڭا ئۇ سۈبىيېكتىپ ئورۇنلاشتۇرۇشقا خىلاپ بولۇپ قالغانىدى . يەنە بىرى بۇخارى بىلەن زامانداش ئالىم مۇسلىم (875 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەھرىرلىگەن توپلام بولۇپ ، بۇ توپلامغا ئىشەنچىلىك دەپىلگەن ھەدىسلەرنىڭ ھەممىسى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تولۇق كىرگۈزۈلگەن . ئۇنى قانداق تەتبىقلاش كىتابخانلارنىڭ ئۆزلىرىگە قالدۇرۇلغان .

ھەدىس توپلاملىرىنى قايتا تۈزۈش توغرۇلۇق نۇرغۇن ئۇرۇنۇشلار بولغان ، ئىسلام دىنىي ھەدىسلىرىنىڭ تەرەققىياتى تولىمۇ قىزىقارلىق . دەسلەپكى مەزگىللەردە ، ئىجتىمائىي مەسىلە ناھايىتىمۇ مۇرەككەپ چاغدا ، دىنىي گۇرۇھتىكى كىشىلەر پەيغەمبەرنىڭ ھەربىر يېڭى ئەھۋال ئاستىدىكى بۇيرۇقلىرىنى خۇلاسىلاپ ، كېيىن ئۇنى پەيغەمبەردىن بىۋاستە كەلگەن ھەدىس (بايان) دەپ ھۆكۈم چىقىرىپ ئاممىغا تارقاتقان ، ھەر قايسى مەزھەپلەرنىڭ نۇقتىئىنەزىرى ئوخشىمىغاچقا ، بۇ ھۆكۈملەردە مۇقەررەر ھالدا ، روشەن زىددىيەتلەر كىرگۈزۈلگەن . شۇڭا ،

ھەدىس تەتقىق قىلغۇچى ئۆلىمالار ئۇچۇن ھەدىسنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى ئايرىش زۆرۈر بولۇپ قالغان . ئۇلارغا ئالدى بىلەن ھەدىسنى قوللايدىغان نوپۇزلۇق يىپ ئۇچى (ئىسنەد) نىڭ راستلىقىنى بېكىتىۋېلىشقا توغرا كەلگەن . بۇنىڭ ئۇچۇن ھەر بىر ھەقىقى ھەدىسكە ئىشەنچلىك كىشىدىن بىرى كاپالەتلىك قىلىپ ، ئۆزىنىڭ بۇنى دەسلەپكى مەزگىللەردىكى مەلۇم ھەدىسشۇناستىن ئاڭلىغانلىقىنى ئىسپاتلىشى لازىم ئىدى . شۇنداق قىلىپ بۇ ئەينى زاماندا پەيغەمبەرنىڭ سۆز ۋە ھەرىكىتىنى ئاڭلىغان ياكى كۆرگەن كىشىلەر ئىسپاتلىغىچە سۈرۈشتۈرۈلەتتى . لېكىن ، « نوپۇزلۇق » ـ لار دېگەن سۆزلەرمۇ ئوگايلا يالغاندىن ھەدىس قىلىنىپ قويۇلغان . ئۆز مەقسىتىنى كۆچلۈك قوللاشقا ئېرىشتۈرۈش ئۇچۇن ، ئىككى ئەسىردىن بۇيان ھەر قېتىمقى ئىسلامىيەت ھەرىكىتى پەيغەمبەر ئۆزى ئېيتقان ياكى ئىسلامىيەت كۆزقارىشىنى قوللايدىغان مۇشۇنداق سۆزلەرنى تىرىشىپ ئوتتۇرىغا چىقاردى . مەسىلەن ، شىئە مەزھىپىدىكىلەر ئەلىنى خەلىپىلىككە كۆرسەتكەندە ⑩ ئەنئەنىچىلەر : « پەيغەمبەرنىڭ ۋارىسى بولمايدۇ » دېگەن ھەدىسنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، شىئە مەزھىپىگە قارشى تۇرغان ، تەركىدۇنياچىلار مۇھەممەدنىڭ ئاغزىدىن : « دۇنيادىكى ئىشلار بىلەن كارىڭلار بولمىسۇن » دېگەن يولىۇرۇقنى تارقاتقاندا ، پاپىپېتەك بولۇپ يۈرىدىغان قانۇن ئەمەلدارلىرى ۋە خوجىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچىلار دۇنيانىڭ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈش كېرەك ، دېگەن ھەدىسنى ئوتتۇرىغا قويغان ، بۇ جەدەل ھەتتا تارىخشۇناسلارغا بېرىپ تارقالغان . بۇ ساھەدە شۇنداق گۇمانلىنىشقا تامامەن ھەقلىقمىزكى ، مۇھىم ئەھۋاللارنى بايان قىلىشتىلا ئەمەس ، بەلكى ئانچە مۇھىم بولمىغان ئۇششاق ـ چۈششەك ئەھۋاللارنى بايان قىلىشتىمۇ گۈزەل جۈملىلەرگە مۇنازىرە ياكى پىراگماتىزم (ئۆز

مۇددىئاسى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش) لىق مەقسەت يوشۇرۇنغان . بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ، ھەقىقى ئىشەنچىلىك ھەدىس توپلىمىنى يېزىپ چىقىش ھەقىقەتەنمۇ زۆرۈر بولۇپ قالغان . ھەدىسشۇناسلار « نوپۇزلۇق يىپ ئۇچى » دېگەن ئۆلچەمدە يەنىلا چىلك تۇرۇۋالغان (شەكلەن بولسىمۇ) ، ئاخىر بېرىپ مەلۇم بىرنەچچە ماددىلىق يىپ ئۇچىنىڭلا نوپۇزغا ئىگە ئىكەنلىكىگە بىردەك قوشۇلغان . بۇخارى بىلەن مۇسلىم ئەنە شۇ پىرىنسىپلارغا ئاساسەن پەيغەمبەرنىڭ سۆز ـ ھەرىكىتىگە دائىر يۇزمىڭ ئابزاسلىق ماتېرىيال ئىچىدىن ھەدىس توپلىمىنى تۇزۇپ چىقىپ ، ئۇنىڭغا « ھەقىقىي خاتىرە » (« سەھىھ ») دەپ نام بەرگەن . ئۇلارنىڭ باھاسىنى ئاساسا ئېتىراپ قىلغان ، بۇ ئىككى پارچە « سەھىھ » كىتابنىڭ ئىسلامىيەت تارىخىدا « قۇرئان » دىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇنىنى ئىگىلىگەن . ئۇ ئىككىيلەن بارلىق ھەدىسلەرنىڭ راست ـ يالغانلىقىغا ئۆزلىرى ئەجىر سىڭدۇرۇپ ھۆكۈم قىلغان ئەمەس ، بەلكى ئەنئەنىچىلەر تەرىپىدىن ئاللىقاچانلا ھەقىقىي دەپ قارالغان ھەدىسلەرنىڭ ھەممىسىنى توپلاپ چىققان . كېيىنچە بىرلا ۋاقىتتا تۇزۇلگەن يەنە تۆت توپلام ئۇ ئىككى توپلام بىلەن قوشۇلۇپ ئىسلامىيەت ھەدىسشۇناسلىقىنىڭ ئالتە « كلاسسىك » ئەسىرى بولۇپ قالغان . ھەدىس توپلاش ئىشى بىرنەچچە ئەسىرگە سوزۇلغان بولسىمۇ ، لېكىن كېيىنكى توپلاملارنىڭ ئەرەب ئەدەبىياتى تارىخىدا ھېچقانداق ئالاھىدە قىممىتى يوق ، يەنە بىر تەرەپتىن ، بۇ ھەدىس توپلاملىرى ، بولۇپمۇ بۇخارى تۇزگەن توپلامدا ، پەيغەمبەرگە ئىخلاسمەنلىك ۋە چوقۇنۇش مۇراجىئەت قىلىنغاچقا ، ئۇ مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنىڭ مەنىۋى خسلىتى ۋە بىرلىك ـ ئىتتىپاقلىقىنىڭ ئۇنۇملۇك كۈچ ـ قۇدرىتى دەپ قارالغان ، مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن ، شىئە مەزھىپىدىكىلەر

بۇ ئىككى « سەھە » نى قىسمەن قوبۇل قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن يەنىلا ئۆز مەزھىبىنىڭ ئۆلچىمى بويىچە ئەلى ئىمامدىن قالغان ھەدىسلەرنى تۇزۇپ چىقىش زۆرۈر ، دەپ قارايدۇ ، بۇ ئىشنى ئەڭ ئاۋۋال كۆلىنى ⑪ (939 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئىشلىگەن .

ئەمدى غەيرى دىنىي ئەدەبىيات ۋە نوقۇل ئەدەبىيات ئۈستىدە يەنە توختىلايلى . 9 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە ئەرەبلەرنىڭ ئەدەبىيات ئىلمىنى قانداق قىلىپ قارىيلىق ئىستىلى ياكى يەككە ـ يېگانە ھالدىكى ماھارەت قوغلىشىشتىن قۇتۇلدۇرۇپ ، ئەينى زامانداشلىرىنىڭ مەنپەئىتى ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەر بىلەن ھەقىقىي بىرلەشتۈرۈپ ، ئوردا ۋەزىر ـ ۋۇزرا تەرەپدارلىرى بىلەن تېخىمۇ ئۇنۇملۇك جەڭ قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى . بۇ مەسىلىنى ئەمىر ئىبنى باھار ⑫ ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ ، لېكىن ھەل قىلالمىغانىدى . باھارنىڭ تەخەللۇسى « جاھىز » (« ئالتۇن بېلىق كۆزى ») بولۇپ ، قارا قۇلنىڭ نەۋرىسى ئىدى . ئۇ گەرچە پۈتكۈل ئەرەب ئەدەبىياتى مۇنبىرىنىڭ ئۇلۇغ ئەربابى بولمىسىمۇ ، شۇ چاغنىڭ ئەڭ تالانتلىق يازغۇچىسى ئىدى . ئۇ توقسان نەچچە يىل ياشاپ ، 869 ـ يىلى ۋاپات بولغان ، جاھىز يوقسۇل تەبىقىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، ئالاھىدە قوبۇل قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىدى . ئۇ جاپالىق تىرىشچانلىقلار ئارقىلىق باش كۆتۈرۈپ چىققان . ئۇ كىچىك چاغلىرىدا بەسرىدىكى مەكتەپلەردە تىلشۇناسلىقنى ئوقۇغان ۋە « مۇئتەزىلە » نىڭ داڭلىق ئۆلىماسى نەززامدىن ئىلاھىيەت ئىلمىنى ئۆگەنگەن . ئۇ يۇنان پەلسەپىسى ۋە ئىلمىنى تولىمۇ ياخشى كۆرەتتى . بۇنداق ئالىملار مۇقەررەر ھالدا ، كىشىلەرگە بېقىنمايدىغان مۇستەقىللىككە ئىگە بولىدۇ . ئۇ مەنسەپكە قويۇلۇپ ئۈچ كۈن بولمايلا مەنسىپىدىن ئىستىپا بەرگەن . ئۇ قانۇنشۇناسلىق

جەھەتتىمۇ ئۆز مەزھەپىنى شەكىللەندۈرگەن . جاھىز « مۇئتەزىللەر » گە مەنسۇپ بولسىمۇ ، ئۆزىگە خاس مۇستەقىل كۆزقاراشقا ئىگە ئىدى . كىشىلەر ، « كۆزى ئادەم تونۇيالايدىغان ۋە ھەق ـ ناھەققە ھۆكۈم قىلالايدىغان ئۆلىمالار ـــ مۇئتەزىللەر ياكى باشقىلار بولسۇن ـــ جاھىزنىڭ بىلىمىنى بىردەك قەدىرلەيتتى » دېيىشىدۇ . ھەتتاكى ھېلىقى تەلۆە مۇتەۋەككىلمۇ ئۇنى ئوغلىنىڭ ئائىلە ئوقۇتقۇچىلىقىغا تەكلىپ قىلغان . جاھىزنىڭ ئەسەرلىرى قىزىقارلىق ، جانلىق ، جۇشقۇن بولۇپ ، ئەرەب ئىلىم خەزىنىسىدىن خۇددى ئۇرغۇپ تۇرغان بۇلاق سۈيىدەك ئېقىپ تۇرىدۇ ؛ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان كىشى ئەستايىدىللىق ، جىددىيلىك ، يېنىكلىك ۋە خۇشاللىق ھېس قىلىدۇ . شۇنىڭدەك غەيرەت ـ جاسارەت ۋە قىزغىنلىققا تولىدۇ . ئۇ چېچەن ، ئۆتكۈر بولۇپ ، بەزىدە جانغا تەككۈزۈپ سۆزلەيتتى ، پىكىر قىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ ئىدى . ئۇ كىشىنى ھەيران قىلارلىق دەرىجىدە زېھنىي كۈچكە ئىگە بولۇپ ، كىتاب ئوقۇغاندا ھېرىش ـ چارچاشنى بىلمەيتتى . ئاڭلاشلارغا قارىغاندا دائىم كىتاب دۇكانلىرىغا ئىجارە تۆلەپ تاڭ ئاتقۇچە كىتاب كۆرىدىكەن .

جاھىزنىڭ ئىلاھىيەتكە دائىر ئەسەرلىرى ۋە ستىلىستىكىغا دائىر بىر يېرىك ئەسىرىدىن باشقا ، يەنە تەخمىنەن ئوتتۇز ـ قىرىق پارچە مەخسۇس ماقالىسى ۋە « ھايۋانات توغرىسىدا » ناملىق قىسقا ماقالىلار توپلىمى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن . مەخسۇس ماقالىلار توپلىمىنىڭ تېمىلىرىدا ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئىجادكارلىقى چىقىپ تۇرىدۇ . مەسىلەن ، « نېگىرلار ئۆزلىرىنى ئاق تەنلىكلەردىن ئۈستۈن چاغلايدۇ » ، « تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ تۆھپىلىرى » ، « سودىگەرلەرنى ھۆرمەتلەش ، ئەمەلدارلارنى كەمسىتىش ھەققىدە » ، « مۇنازىرە سۆكۈتتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ »

ۋەھاكازا. جاھىزنىڭ «ھايۋانات توغرىسىدا» ناملىق ئەسىرى يەتتە قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ھايۋانات ئىلمى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇزۇن مۇقەددىمىسىنىڭ بىر ئابزاسىدا مەخسۇس كىتابلار مەدھىيىلەنگەن ۋە كىتابچىلىق ئىشلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى بايان قىلىنغان. بىرىنچى، ئىككىنچى قىسىملىرىدا ئۇ خىلمۇ خىل ئىشلار ئۇستىدە توختالغان، ئانچە پۇختا بولمىغان بىر خىل مۇنازىرە شەكلىدىكى ئەدەبىي ماقالىسىدا «قۇش باققۇچى» بىلەن «ئىت ئىگىسى» ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىش تەسۋىرلەنگەن. ئۇ يەنە ھەدىس، غەزەل، تەمسىل، رەسمىي تارىخقا يېزىلمىغان ۋەقەلەر، ھەتتا «قۇرئان» دىن نۇرغۇن ئالاقىدار سۆزلەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ، تۈرلۈك ساپ نەسىللىك ئىتلار ۋە يامان ئىتلارنى تەسۋىرلىگەن. ئۇنىڭ ماقالىلىرىغا يەنە ئاممىباب خۇراپاتلىقمۇ سىڭدۈرۈلگەن. مەسىلەن، بىر ئىتنىڭ قانداق قىلىپ ئېسىل ئىسىم شەرىپىگە ئىگە بولغانلىقى، ئۇنىڭ پالچىلىقتا تۇتقان ئورنى، ئەگەر ئۇ چىشلىۋالمىغان بولسا، چىشلەنگۈچى كىشىنىڭ غالجىرلىشىپ كېتىدىغانلىقى، ئۇنى پادىشاھ ـ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قېنى بىلەن داۋالاش لازىملىقى تەسۋىرلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا توپلاملىرىدا قەدىمكى زاماندا ئەرەبلەرگە مەلۇم بولغان ھايۋانات ۋە ھاشاراتلار ئىخچام ۋە يېنىك ئۇسلۇبتا تەسۋىرلەپ بېرىلگەن، كېيىنكى دەۋرلەردە بىرمۇنچە كۆچۈرمىچىلەر ئۇنىڭ يېزىقچىلىق ئۇسلۇبىنى كۆچۈرۈۋالغان. بىزنىڭ قولىمىزدا جاھىزنىڭ يۇقىرىقىغا ئوخشاش تېپىتكى بىر پارچە يالغان ئەسىرى «ئېسىل جۇملە، دىئالوگ جۇملىلەر» بار، ئۇنىڭدا تەن بىلەن روھنىڭ خسلىتى بايان قىلىنغان.

جاھىزنىڭ ئەسەرلىرى يارقىن، ئۆزىگە خاس بىر خىل ئۇسلۇبتا بولۇپ، ئۇنى ئادەتتىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەمۇنىلىرى

قاتارىغا قويۇشقا بولمايدۇ . بۇ مەسىلە كېيىنچە زامانداش شائىرلار تەرىپىدىن ھەل قىلىندى . يەنى ئۇلار روشەن ئوردا شەكلى ھەم ئەنئەنىۋى بەدىئىي تىلىنى تىلشۇناسلار ۋە قانۇنشۇناسلارنىڭ بەس ـ مۇنازىرە تىپىدىكى نەسرىي شەكلى بىلەن بىرلەشتۇردى . بۇنىڭ بىلەن تۇرلۇك شەكىللەرنى ، خىيالىي ياكى ئابستراكت تېمىلارنى تەپسىلىي ۋە توغرا بايان قىلالىدى . ئۇلار بەزى تىلشۇناسلار قەدىرلەپ كەلگەن جۇشقۇن ۋە زوراۋانىيەتتى يوق قەدىمكى تەمسىللەرنى چىقىرىپ تاشلاپ ، ئاخىر يېڭى ئەرەب ئەدەبىي تىلىنى ، يەنى كېيىنكى مىڭ يىللىق نۇسخىنى شەكىللەندۇردى . بۇ يېڭى ژانىرنىڭ ئىجادچىسى مۇپتى ئىبنى قۇتەيبە (889 ـ يىلى ۋاپات بولغان) . ئۇ ئوزۇنىنىڭ بىر قاتار ئەسەرلىرىدە ۋەزىرلەر ، ئامبالىلار ۋە كىتابخانىلارنى ئەرەب ئىلىم ـ پەنىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىگە دائىر ئۇزۇندە ۋە تاللانمىلار بىلەن تەمىنلىدى . بۇ ئەسەرلەرگە ئۇ ئەرەبلەر ۋە ئىسلام دىنىدىكىلەرنىڭ ئىجتىمائىي پېنى بىلەن ھەمجەھەت بولغان پارسلارنىڭ تارىخىي يادىكارلىقلىرى ۋە ئوردا يادىكارلىقلىرىنىمۇ كىرگۈزدى .

قۇتەيبەنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئەسىرى ئون چوڭ دەستۇردىن تەركىب تاپقان قەدىمكى ئەسەرلەر توپلىمى « قىسسىلەر بۇلىقى » بولۇپ ، كېيىنكى نۇرغۇن ئەسەرلەر ئاشۇ ئۇسلۇب بويىچە يېزىلغان . شۇڭا ، بۇ كىتاب ئەرەب ئەدەبىياتىدا قىسقا ماقالىلارنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ھۇججىتى دەپ قارىلىدۇ . « قىسسىلەر بۇلىقى » نىڭ ھەربىر دەستۇرى مەخسۇس تېمىدا يېزىلغان . مەسىلەن ، ئىگىلىك ھوقۇقى ، ئۇرۇش ، دوستلۇق ، تەركىدۇنيالىق قاتارلىقلار . ھەربىر ماۋزۇ ياكى قوشۇمچە ماۋزۇلاردا ھەدىس ۋە شائىرلارنىڭ نەزمىلىرىدىن نەقىل كەلتۇرۇلگەن . ئەدەبىي ياكى تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئىستاتا ئېلىنغان . ئاپتور ماتېرىياللارغا

تولىمۇ خالىغانچە مۇئامىلە قىلغان بولۇپ ، ئۆزى خالىغانچە قىسقارتىپ ۋە ئۆزگەرتىپ ، ئەسەرنىڭ ئۇنۇمىنى ئۆستۈرگەن . ئۇستىلارنىڭ قەلىمى بىلەن ھېكايىدىكى ۋەقەلىكلەر جانلىق قىزىقارلىق بايان قىلىنغان . لېكىن ، بۇ خىل قىزىقارلىقلىقنىڭ تەرىشچانلىق بەدىلىگە كەلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش كېرەك ، قۇتەيبەنىڭ كىچىكرەك ھەجمىدىكى « بىلىم دەستۇرى » ، « شېئىر ۋە شائىر » قاتارلىق ئەسەرلىرى بار . ئالدىنقىسىدا ئەرەبلەر بىلەن پارسلارنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىكى ئۆرپ ـ ئادەتلىرى قىسقىچە بايان قىلىنغان . ئىسلام دىنىدىكى مۇھىم ئەرىبلارنىڭ ئاددىي تەرجىمھالى يېزىلغان . « شېئىر ۋە شائىر » دا ئىسلام دىنى دۇنياغا كېلىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى بارلىق شائىرلارنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى بايان قىلىنغان ۋە ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدىن مىسالار ئېلىنىپ قوشۇمچە قىلىنغان ئاپتور مۇقەددىمىسىدە (ئەرەب تىلى جەھەتتىمۇ تۇنجى قېتىم) ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى شائىرلارنى پەۋقۇلئاددە تەكىداشسىز دەپ قارايدىغان دوگماتىزملىق پوزىتسىيىگە قەتئىي قارشى تۇرغان :

مەن قەدىمكى زامان شائىرلىرىنى قەدىمكى بولغانلىقى ئۈچۈنلا قەدىرلىمەيمەن ، ھازىرقى زامان شائىرلىرىنىمۇ يېڭى بولغانلىقى ئۈچۈنلا مەسخىرە قىلمايمەن . مەن ھەممىگە بىراۋەرلىك نۇقتىئىنەزىرى بىلەن قارايمەن ، ھەر ئىككىگە مۇناسىپ ھالدا مۇئامىلە قىلىمەن ... خۇدا ئۆگىنىش ، يېزىش ، سۆزلەشلىكنى مەلۇم دەۋردىكى كىشىلەرگىلا ئاتا قىلغان ئەمەس ، كىشىلەرنى ئېسىلزادە ياكى بەس دەپ ئايرىغانمۇ ئەمەس . بەلكى ئۇ (خۇدا) ئەزەلنى ھەرقايسى دەۋرلەردىكى « چاكار » لىرىنىڭ ئورتاق مىراسى ، دەپ قارايدۇ . كونا شېئىرلارنىڭ ھەممىسى بىر مەھەل يېڭى بولغان ، تۇرلۇك شان ـ شەرەپلەرنى باشتا تاماشىبىي تۇيۇلغان قىلدۇ .

قۇتەيبە يەنە مەرزىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن بىر ئەدەبىي رىسالە ۋە ئوخشىمىغان ھەدىسلەرنى كېلىشتۇرۇش يۈزىسىدىن بىر

ئەسەر ۋە يەنە قىسقا ، ئىخچام قىلىپ مەلۇم ساندا مەخسۇس تېممىدىكى ماقالىلارنى يازغان ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ قىزىقارلىقى ئەرەبلەرنىڭ « سوپىلار » غا قارشى ئۆزىنى ئاقلىشى بولۇپ ، بۇ ئاقلاش پارسلارنىڭ تەلەپپۇزىدىن بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن تولىمۇ ئېسىل چىققان .

شۇنىڭدىن باشلاپ « ئەدەب » ﴿ دېگەن سۆزنىڭ ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئەھمىيىتى مىرزىلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلار رىسالىسى بىلەنلا چەكلەنمەستىن ، بەلكى پارس ۋە يۇنان ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن ئۆزگەرتىلگەن ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان هالدا ، كېڭەيتىۋېتىلگەن ئەرەب ـ ئىسلامىيەت ھەدىسلىرىگە ئاساسەن يېزىلغان ماقالىلارنىڭ ھەممىسىدە قوللىنىلغان . ئىبنى قۇتەيبەدىن ئېتىبارەن ئەرەب نوقۇل ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ئەرەب نەزمىلىرى ، تارىخ ، سىياسەت ، ستىلىستىكا ، مەشھۇر شېئىرلار توپلىمى ، رەسمىي تارىخقا يېزىلغان ۋەقەلەر توپلىمى ۋە ئاممىباب لوگىكا قاتارلىق خىلمۇ خىل ئېقىملارنى ئۆزىنىڭ ماتېرىيال مەنبەسى قىلىپ ، ئالغا قاراپ راۋاجلانغان . بەزى كەسپىي تىلشۇناسلار « يىغىن » (« مەجلىس ») بىلەن « ئەرەب قەسىدىلىرى » (« ئامالى ») دىن ئىبارەت ئىككى توپلامنى « ئەدەب » كە قوشۇمچە قىلغان . بىر قەدەر پۇختا بولغان يۇنان ئىلىم ـ پەن ، پەلسەپە ئەسەرلىرى (كېيىنكى مەزگىللەردىكى بىرنەچچە ئەسەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا) يەنىلا « ئەدەب » دائىرىسىدە چەكلەنگەن . بۇ ئەھۋالنى ھازىر بىزگە تونۇش بولغان ئەھۋاللار بىلەن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن ، يەنى پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى ئۆز تەرەققىياتى داۋامىدا كونكرېت مەقسەتكە ئىنتايىن دەل كەلگەن هالەتتىمۇ ، ئىلىم ـ پەن ئەھلى بولمىغان كىشىلەر ئۈچۈن غەلىتە ، چۈشىنىكسىز تۇيۇلغىنىدەك ،

جۇملىدىن بۇ پەنلەرنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى ئۆزىنى ھامان ئادەتتىكى مەدەنىيەت ، ئىلىم ـ پەن كاتېگورىيىسىنىڭ سىرتىغا قويۇشى مۇمكىنمەك چۈشەندۈرۈش مۇمكىن .

تارىخشۇناسلىق جەھەتتىن ئېيتقاندا ، ئەھۋال تامامەن باشقىچە ، تارىخشۇناسلىق نوقۇل ئەدەبىياتقا خاراكتېر جەھەتتە تامامەن ئوخشىمىسىمۇ ، لېكىن مەلۇم جەھەتتىن ئېيتقاندا ، ئوخشاشلا تەسىرگە ئۇچراپ ، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنىڭ ھەننۇاسى بىلىشكە تېگىشلىك ئاساسىي بىلىم بولۇپ قالىدۇ . مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تارىخشۇناسلىقنىڭ ئاساسلىق ئىشى دىنىنى تەتقىق قىلىشنى ئاساس قىلىش بولۇپ ، بۇنىڭ ئەك مۇھىم يېكى تەرەققىياتى ۋاقىدى ، مەدائىنى ۞ ۋە باشقا توپلىغۇچىلار توپلاپ چىققان ماتېرىياللارنى مۇكەممەل ئەسەر قىلىپ رەتلەپ چىقىش بولدى . بۇ مەزگىلدىكى تارىخشۇناسلىق ئىجادىيىتى تەزكىرە ۋە يىلنامىدىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم تارماققا ئايرىلغان . ۋاقىدىنىڭ كاتىپى مۇھەممەد ئىبنى سەئىدى (845 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئادەملەر ئىسىملىكى توغرىسىدا چوڭ لۇغەت ئىجاد قىلىپ ، ئۇنىڭغا مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنىڭ دەسلەپكى ئىككى ئەۋلاد كىشىلىرىنىڭ ئىسىملىكىنى كىرگۈزگەن . لۇغەتنىڭ ئىككى قىسمىدا پەيغەمبەرنىڭ تەزكىرىسى مۇقەددىمە قىلىنغان ، ئاندىن ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەرنىڭ تەزكىرە خاراكتېرلىك تارىخى بايان قىلىنغان بولۇپ ، ئۆلىمالار ۋە قانۇن ئەمەلدارلىرى ئاساسىي ئوبيېكت قىلىنغان . بۇ دەۋردىكى داڭلىق تارىخشۇناسلاردىن بەلا زۇرى ۞ ئاساس قىلىنغان ، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى « ئېسىلزادىلەرنىڭ ئائىلە شەجەرىسى » تەزكىرە شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ ، قەبىلە ، ئائىلە ئاساس قىلىنغان ھالدا ئىسلامىيەتنىڭ بىرىنچى ئەسىرىدىكى تارىخى تونۇشتۇرۇلغان . بەلا زۇرنىڭ

قىسقىراق ئەسىرى بولغان « يىراقتا يۇرۇش قىلىش تارىخى » يىلنامە بولۇپ ، ئۇنىڭدا يىراقتا يۇرۇش قىلىشقا دائىر ھېكايىلەر ئۇزۇلدۇرمەي بايان قىلىنغان . شۇ ئاساستا ئىسلام ئىمپېرىيىسىدىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ تارىخى سۆزلەنگەن . ئەمما ، تۇرلۇك ئەنئەنىۋى ئۆرپ ـ ئادەتلەر قىسقارتىۋېتىلگەن . تەخمىنەن شۇ دەۋردە يەقۇبى ۞ (891 ـ يىلى ۋاپات بولغان) مۇ ئوخشاش يىپ ئۇچىغا ئاساسەن شىئە مەزھىپى كۆزقارىشىدا تۇرۇپ ، قىسقىچە دۇنيا تارىخىنى ھەم ئەرەب ئەدەبىي ئەسەرلىرى بويىچە ئەڭ بالدۇرقى تارىخ ـ جۇغراپىيىنى يېزىپ چىققان .

بۇ ئىككى ئەسەر ئىنتايىن قىممەتلىك بولسىمۇ ، لېكىن تەبەرنىڭ (923 ـ يىلى ۋاپات بولغان) يىرىك تارىخىي ئەسىرىگە يەتمەيدۇ . تەبەرنىڭ ئەسەرلىرى توپلىمى يېقىنقى بىرنەچچە ئەسىردىن بۇيانقى مۇسۇلمانلار ئىلىم ـ پەننىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ . ئوتتۇرا ئەسىردىكى شەرق كۇتۇپخانىلىرىدا بۇ ئەسەردىن يىگىرمە پارچىسى ساقلىنىپ كەلگەن . 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بىر تۈركۈم ياۋروپا ئالىملىرى تەبەرنىڭ پارچە ـ پۈرات ئەسەرلىرىنى توپلاپ ئەرەب ئەدەبىياتى خەزىنىسىنى تولۇقلىدى . تەبەرى ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئېسىل ئالىملىرىدىن ئىدى . ئۇ مىلادى 839 ـ يىلى تەبەرىستانىنىڭ ئامۇر شەھىرىدە تۇغۇلغان بولۇپ ، رائى ۞ دا ئوقۇغان . ئۇ باغدادتىكى ۋاقتىدا پۈرسەتنى قولدىن بېرىپ قويۇپ ھەنبەل بىلەن كۆرۈشەلمىگەن ، كېيىن باغدادتا ماكانلىشىشتىن ئىلگىرى بەسرە ، كۇفە ۋە سۇرىيىنىڭ بەزى شەھەرلىرىدە ، فۇستان (قەدىمكى قاھىرە شەھىرى) قاتارلىق جايلاردا سایاھەت قىلىپ يۇرۇپ دەرس ئاڭلىغان . ئۇ توپتوغرا قىرىق يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ دەسلەپكى دەۋردىكى ئىسلام دىنىنىڭ ئىلاھىيەت ، تىلشۇناسلىق ، تارىخشۇناسلىقىغا دائىر

ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلغان . ئۇ تەتقىق قىلغان ئەسەرلەر كۆپلۈكى جەھەتتە تارىختا بۇرۇن كۆرۈلۈپ باقمىغان ۋە كىشىنمۇ كۆرۈنمەيدىغان دەرىجىگە يەتكەن . ئۇ قىرىق نەچچە يىل لېكسىيە ئوقۇش ۋە يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان . تەبەرى ئاساسەن مۇستەقىل ھەدىسشۇناس بولۇپ ، ئۆز ئالدىغا قانۇنشۇناسلىق ئىلمىي ئېقىمىنى ياراتقان (ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن بۇ ئېقىممۇ تۈگەشكەن) ۋە ئىككى ئۇلۇغۋار ئەدەبىي ئىجادىيەت پىلانىنى تۈزۈپ چىققان .

ئۇ ياشتىن - ئاخىر بىر تەتقىقاتى ئېلىپ بېرىشنىڭ ئۈچ ئىلمىي دەرسلىكى « ۋەھى » دەپ قارىدى . بىراق ئۇ ، « ۋەھى » گە ئىككى تەرەپتىن قارايتتى ؛ بىرىنجى ، ئۇ خۇدانىڭ « قۇرئان »دىكى يازما تىلى . ئىككىنجى ، ئۇ ئالالا ئىرادىسىنىڭ تارىخىتكى نامايەندىسى ، شۇ - ئۈچۈن ئۇ ئارقىلىقا « تەبەرى » ۋە « تارىخ تەبەرى » ⑯ نى يېزىپ چىققان ، كېيىنكىسىنى ئالاھىدە بىر سىستېمىلىرى بويىچە يېزىلغان . كېيىنكى ئەدەبىيات دەۋرلىرىدە بۇ ئىككى ئەسەر « قۇرئان »نى ئۆگىنىشنىڭ ئۆتتە تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغان . تارىخشۇناسلىق شۇبھىسزكى ، بۇ ئىككى بىر ئىجادىكى ناچارراقى بولۇپ ، يېزىلىش جەھەتتىمۇ نۇرغۇن كەمچىلىكلەردىن خالي ئەمەس (يازغۇچى ياشىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن بۇنى چۈشىنىشكە بولىدۇ) ئىدى . ئەمما ، ئۇ ئالدىنقىغا قارىغاندا ئاخىرقى تېزلا نويۇزلۇق ئورۇنغا ئىگە بولدى . بۇنىڭ مۇھىم سەۋەبى ، شۇ جەھەتتە رىقابەتچى يوق دېيەرلىك ئىدى . چۈنكى ، بۇ ساھە « قۇرئان » شەرھلىرىدىكى ھەرقايسى تەرەپ بىرى - مۇناسىرە قىلىدىغان سورۇنىدۇ ئەمەس ئىدى . ئادەتكىشىلەرنىڭ ھەممىسى بىردەكلا ، تەبرىدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ئەسەرلەرنىڭ ھەر قانىدىقى ماتېرىيال تۇيۇلاش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ، ئەمەلىي بىلىم ئىقتىدارى ، مۇستەقىل بىكىر يارىگۇزۇش جەھەتلەردە تەبەرىنىڭ « تەبىرى »گە يېتەلمەيدۇ . دەپ قارىدى . كېيىنچە شەرق مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى ئەنئەنچىلەرنىڭ « قۇرئان » شۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئۇنىڭ نويۇزىنى بېرىدىغىي ئېتىراپ قىلدى . ⑰

ئۇنىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىدە زۆرۈر ۋەقەلەر بەلا زۇرىنىڭ

تاللاش ئۇسۇلىغا ئوخشىمىغان هالدا ، يىللار بويىچە رەتلەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن بىر ـ بىرىگە ئۇلاپ بايان قىلىنماي ، ئوخشىمىغان نوپۇزلۇق قەدىمكى كىتابلاردىن ئېلىنىپ خاتىرىلەنگەن . بۇنىڭدا ئۇ ئىلگىرى « قۇرئان » مەققەدىكى رىۋايەتلەرنى توپلىغانغا ئوخشاش دەسلەپكى مەزگىللەردىكى قەبىلە تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار ، جۈملىدىن مەدائىنىنىڭ بىر قەدەر تەنقىدىي كۆز قاراشقا ئىگە ئەسىرلىرىدىكى ئەرەب تارىخىغا دائىر بارلىق رىۋايەتلەرنى بىر كىتاب قىلىپ توپلاپ چىقىشنى مەقسەت قىلغان . مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ، ئۇ ئۆز باھاسى ۋە كۆزقارىشىنى ناھايىتى ئاز بايان قىلغان . شۇڭا ، كىتاب بىر ـ بىرىگە باغلىنىپ كېتەلمىگەن . بەزى جايلىرى مەلۇم كەمتۈكلۈك (مەسىلەن ، ئىسپانىيىنى بويسۇندۇرۇش توغرىسىدا ئاپتور ئىشىنى ئالتە قۇر بىلەنلا تۈگەتكەن) دىن خالىي بولالمىغان . لېكىن ، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى ، تەبەرنىڭ تارىخىي ئەسىرى دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن ، بىز ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىگە دائىر تارىخنى ئوچۇق ۋە ئىشەنچىلىك هالدا كۆرەلىدۇق . ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋردىكى تارىخقا كەلگەندە ، ئۇ ئەرەب ۋە پارس تارىخشۇناسلىقىغا دائىر ئادەتتىكى نوپۇزلۇق ئەسەرلەرنى ئاساس قىلغان .

يېزىش ئۇسلۇبى جەھەتتە تەبەرى بىلەن جانلىق سېلىشتۇرما بولۇپ قالغىنى ئۇنىڭ ۋاقىسى مەسئۇدى (856 ـ يىلى ۋاپات بولغان) [60] . مەسئۇدى دەسلەپتە پەن ۋە پەلسەپىنى بېرىلىپ ئۆگەنگەن ، ئىلاهىيەت ئۇستىدە تەتقىق قىلمىغان ،ئۇ ئۇزۇن يىل دېگىز ۋە قۇرۇقلۇق ئارقىلىق شەرقنى سایاهەت قىلىپ ، هەرقايسى ساهەلەردىكى زاتلار بىلەن ئۇچرىشىش ، جۈملىدىن ، دەسلەپكى تەتقىقات نەتىجىسى ۋە ئالەمدىكى شەيئىلەرگە بولغان يۇنانچە

قىزىقىشى بىلەن ئىنتايىن مول بىلىم ۋە تەجرىبىگە ئىگە بولغان. ئۇلارنى پۈتۈن زېھنى بىلەن ئىجاد قىلغان قامۇسى ئۇچۇن ماتېرىيال قىلغان، بۇ قامۇس تارىخ، جۇغراپىيە، پەلسەپە، مۇسۇلمانلارنىڭ دىنى، مۇسۇلمانلارنىڭ قوشنىلىرى ۋە ئەجدادلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەپسۇسكى، ئوتتۇز تومۇق بۇ چوڭ ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىدىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغىنى قىسمىتى ناھايىتى تۆۋەن بولغان بىر تۇم ۋە بىرىنچى قىسمىنىڭ مۇھىم نۇقتىلار يېزىلغان بىر تومىدىنلا ئىبارەت. « ئالتۇن يايلاق » ناملىق ئىككىنچى قىسمىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى 600 بەتتىن كۆپ بولۇپ، بۇنىڭدىن، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ يوقلىپ كېتىشىنىڭ نەقەدەر ئېغىر ئىكەنلىكىنى چۇشىنەلەيمىز. بىز كىشىنى مۇشۇ قىسمىدىن بەك جەلپ قىلالايدىغان ئەرەب ئەسەرلىرىنى ئۇچرىتالمايمىز. مەسئۇدى بىر - بىرىگە ئۇلانمايدىغان شەكىلدە تەبىئەت تارىخى، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىرقشۇناسلىق، دىنشۇناسلىق، تىبابەتچىلىك جەھەتلەردىكى ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ شۇنچە چوڭقۇر نۇقتىئىنەزەرلىرى، ئىلگىرى يېزىپ قالدۇرۇلمىغان ئاجايىپ ۋەقەلەر ھەققىدىكى تۇگىمەس خاتىرىلىرى كىتابخانلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى قولدىن چۇشۇرمەيدىغان دەرىجىگە يەتكۇزگەن. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىگە قىزىقىدىغان كىتابخانلاردىن ئۆزىنىڭ يىرىك ئەسەرلىرىدىكى تەپسىلىي ۋەقەلىكلەرنى سېلىشتۇرۇپ ئوقۇپ چىقىشىنى ئۇمىد قىلمىسمۇ، بىراق مۇھىم نۇقتىلاردىمۇ ئەمەلىيەتتە نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار ساقلاپ قېلىنغانىدى. ئۇ ۋاپات بولۇشتىن بىر نەچچە يىل ئىلگىرى، قاھىرىدە ئۆزىنىڭ ئومۇمىي ئەسەرلىرىگە بىر پارچە قىسقىچە تۇرگە ئايرىش ئىندىكسى ۋە قوشۇمچە تولۇقلىما يېزىپ، كىتابنىڭ نامىنى « كىتاب ئوقۇشتىكى

قىبلىنامە ۋە تۇزىتىش » دېگەن.

يەقۇبى ۋە مەسئۇدىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن شۇنى ئوچۇق كۆرەلەيمىزكى، تارىختىن ئىبارەت بۇ ئۇقۇم 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە دىن دائىرىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل بىر پەن دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. دۇنيا تارىخي دېگەنگە كەلسەك، توغرىسىنى ئېيتقاندا، بۇ چاغدا « دۇنيا » دېگەن سۆز پەقەت چەكلىنىپ مەنىگىلا ئىگە ئىدى؛ « ئەسەر مەيدانغا كەلگەن » دىن بۇيان سۆزلىنىپ كەلگەن دۇنيا تارىخىنىڭ ئومۇمي ئەھۋالىدىن قارىغاندا، دائىرىسىنىڭ كەڭ ياكى تار بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ تارىخىنى تونۇشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. ئىسلام دىنى دۇنياغا كەلگەندىن كېيىنكى بۇ ئەسەرلەردە باشقا جەمئىيەتلەرنىڭ تارىخىغا قارىتا كۆپ قىزىقىش بولمىغان ياكى قىلچە قىزىقىش بولمىغان. تارىخ ئۇچۇن تارىخ يېزىشقا قىزىقىشنىڭ ئۇزلۇكسىز ئۆسۈۋاتقانلىقىنى تۆۋەندىكى مۇھىم ئەسەرلەردىن ئىسپاتلاش مۇمكىن؛ تەيپۇر (893 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ « باغداد تارىخى » (بىرىنچى تومى ساقلىنىپ قالغان) ؛ جەھشىيارى (942 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ « باش ۋەزىر تارىخى » ھەم سۇلى (946 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ باشقىچىرەك ئەدەبىي خاراكتېرىدىكى تارىخي ئەسلىمىلىرى ② ۋەھاكازالار بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى كېيىنكى ئەسىردىكى يېڭى تەرەققىياتنىڭ مۇقەددىمىسى ھېسابلىنىدۇ.

تەخمىنەن مۇشۇ مەزگىللەردە، مول مەزمۇنغا ئىگە جۇغراپىيە خاراكتېرلىك ئەسەر مەيدانغا كەلگەن. مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنىڭ ئېھتىياجى دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىقىدا رول ئوينىغان. قەدىمكى يۇنانىنىڭ رىم دەۋرىدىكىگە ئوخشاش، مۇسۇلمانلار ئىمپېرىيىسىنىڭ

پوچتىچىلىق كەسپى ھۆكۈمەتكە تەۋە ئورگان بولۇپ قالغان. گەرچە ئۇلار ئەسلىدىكى مەخسۇس ئاتالغۇلارنى داۋاملىق قوللانغان، ھەتتا ساقلاپ قالغان. ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ ھوقۇقىنى مەركەزگە بىرلەشتۈرۈش يۈزلىنىشى ئۇلارنى ئالاقىلىشىش قوراللىرىنى ئاسراشقا تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىدىغان قىلغان بولسىمۇ، ئەرەبلەر رىم ۋە پارس تۈزۈمىنى ئاساسەن قوبۇل قىلغان، ئىبنى خۇردەدبىھ ⑬ يېڭى پايتەخت سامارانىڭ پوچتا باشلىقى بولغان. 844 ـ يىلى بىر پارچە پوچتا يولى سخېمىسىنى تۈزۈپ چىققان. ئۇ ئۆلكىلەر بويىچە ھەر قايسى پوچتا ئىدارىلىرىگە قاراشلىق بېكەتلەرنىڭ ئىسمى ۋە ھەر قايسى بېكەتلەرنىڭ ئارىلىقىنى تۈزۈپ چىققان، جۈملىدىن ھەرقايسى رايونلارنىڭ پوچتا ھەققى جەدۋىلىنىمۇ تۈزۈپ چىققان.

جۇغراپىيە ئىلمىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىغا تەسىر كۆرسەتكەن باشقا ئامىللارمۇ بار. مەسىلەن، ئەبۇبەكرى خارەزمى ۋە مەسئۇدىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن يۇنانلارنىڭ ئىنتىلىش كۈچى؛ ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى جاي ئىسىملىرىغا كونىچە تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن قىزىقىش؛ جۈملىدىن پارس ۋە ھىندىلاردىن كەلگەن تۈرلۈك كۆزقاراش ۋە ماتېرىيال قاتارلىقلار. تۈرلۈك ئەسەرلەر ئىچىدە ـ مەيلى ئۇ گۈزەل يازما بولسۇن ــ شۇ دەۋردىكى ئىدىيەۋى قىزىقىشنى جۇغراپىيەدىنمۇ بەك مول دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بىرەر ساھە يوق ئىدى. مەسىلەن، خۇردەدبىھنىڭ پوچتا يولىنىڭ مۇساپە قوللانمىسى؛ ماتېماتىكا ـ جۇغراپىيىگە دائىر ئىلمىي ئەسەرلەر؛ يەر ۋە دېڭىز خەرىتىسى؛ كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق ھادىسىلەر، ئەتىۋار گۆھەر ـ مەرۋايىتلار توغرىسىدىكى تەسۋىرلەر ۋە سايياھەت قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ساناقلىقلا ئەسەرلەر. گەرچە ئۇلار

ناھايىتى قىممەتلىك ۋە قىزىتارلىق بولسىمۇ ، لېكىن بىز تەسۋىرگە ماھىر جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ تەسەللىرىنى تولىمۇ ياخشى كۆرىمىز . يۇقىرىدا ، يەقۇبىنىڭ شۇلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتتۇق . 10 ـ ئەسىردە نۇرغۇنلىغان چارچىماس سايامەتچىلەر ئۇنىڭ مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا قىلغان سايياھىتىنى دوراپ ، ھەرقايسى بۇلۇڭ ـ پۇشقاقلارغىچە يېرىپ ، بىزگە ئۆلكىلەر ئەھۋالى ھەققىدە ئۆز كۆزىتىشلىرىنى بايان قىلغان . تەپسىلىي خاتىرىلىرى قالدۇرغان . بۇ سايامەتچىلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغلىرى ئىبنى ھەۋقەل ⊛ مۇقەددەسى ⊛ ئىدى . ھەۋقەل 977 ـ يىلى ئىستەخرى تەرىپىدىن 951 ـ يىلى يېزىلغان باشلاپقى ئەسەرنى تولۇقلىغان . مەقدەسىنىڭ ئەسىرى 985 ـ يىلى تۇنجى قېتىم نەشر قىلىنغان . ئۇچ يىلدىن كېيىن تۇزىتىلگەن ئۇسخىسى نەشر قىلىنغان . ئۇ ئىككىسى يېزىقچىلىق جەھەتتە ۋەقەلىكلەرنىڭ توغرا بولۇشىغا تىرىشقان . مەقدەسى يالغۇز يېزىش ماھارىتى جەھەتتىلا قالمىدە ـ يوسۇن ، ئۆرپ ـ ئادەت ، ئېتىقاد ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى تەپسىلىي كۆزەتكەنلىكتىن ، مەلۇم دەرىجىدە بىزنىڭ ھازىرقى زامان قۇرۇلمىلىق جۇغراپىيەمىزنىمۇ ئالدىن كۆرەلىگەن .

بىزدە يەنە چەت ئەللەردە تۇرۇشلۇق ئەلچىلەرنىڭ ناھايىتى قىزىقارلىق خاتىرىلىرىمۇ ساقلانمىغانا . مەسىلەن ، 1921 ـ يىلى روسىيىدە تۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن فەزلان بىلەن ئوتتۇ I ⊛ نىڭ ئوردىسىدا تۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن . ئىسپانىيىلىك يەھۇدى ئىبنى يەقۇب يازغان سايامەت ئەدەبىياتىنىڭ كىتابخانلىرى ناھايىتى كۆپ ، ئەرەبلەر سايامەت قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ . بۇنداق تەبىئىي قىزىقىش ئۇستىگە مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىش مەجبۇرىيىتى قۇشۇلغاچقا ، بۇ ھال ئۇلاردا غەيرىي ئەل ۋە غەيرىي خەلقلەرگە

بولغان ئىنتىلىشنى ئىلگىرى سۈرگەن . ھازىر بىزدە ساقلىنىۋاتقان « زەنجىرسىمان تارىخ » (سەلسەتۈلتارىخ) دېگەن ئەسەر دەسلەپكى مەزگىللەردىكى سايياھەتچىلەرنىڭ ھىندىستان ، ئافرىقا ، جۇڭگو قاتارلىق جايلار ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەن ھېكايىلىرى بولۇپ ، بۇ توپلام 851 ـ يىلى شىراپخان تەرىپىدىن نۇرغۇن جەھەتلىرىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسەن كۆڭۈل قويۇپ تۈزۈپ چىقىلغان ھەمدە 910 ـ يىلدىن باشلاپ كۆپەيتىپ تولۇقلانغان . بۇ كىتاب ئەدىمكى شەرقتە قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشكەن . كېيىنچە بۇنىڭغا غەرىبتىمۇ بەزى ئىنكاسلار بولغان . چۈنكى ، ئۇ ياۋروپا تىلىغا ئەڭ بالدۇر تەرجىمە قىلىنغان غەيرىي ئىلمىي ئەسەر ئىدى . تەخمىنەن 950 ـ يىلى رام خورمۇستىن كەلگەن پېرسىيلىك كىشى باشلىقى تەرىپىدىن يېزىلغان « ھىندى ئاجايىپلىرى » دېگەن ئەسەر « زەنجىرسىمان تارىخ » دىن قالسا بىر قەدەر زور تەسىرگە ئىگە ئەسەر ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئەسەر « ئەقىلار تۆھپىسى » (« تۆھبەتۈل ئەلباپ ») مىسرنىڭ جۇغراپىيەسى ۋە تارىخىغا دائىر رىۋايەتلەرنى بايان قىلىدىغان قىسقىچە توپلام بولۇپ ، بۇ كىتابتىكى ماتېرىياللارنىڭ كۆپ قىسمى مەسئۇدىنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئېلىنغان .

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ كەڭ تۈردە راۋاجلىنىشى شېئىرىيەتنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ خاراكتېرىغا ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى . نەسرىي ئەسەرلەر ئۆزىنىڭ جانلىقلىقى ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرگە ئوڭاي ماسلىشالايدىغانلىقى بىلەن يېڭى يېزىقچىلىق قورالى سۈپىتىدە شېئىرىيەتنى جەمئىيەتتە ئويناۋاتقان رولىدىن مەھرۇم قىلدى ۋە ئۇنى گۈزەل سەنئەت دائىرىسىدىلا چەكلەپ قويدى . بۇنىڭغا ماس ھالدا زىيالىيلارنىڭ ھەۋەس دائىرىسى كېڭەيدى .

گەرچە بۇ ئەمرى - مەرۇپلار ئىسلامىيەتنىڭ ئالدىنقى ئىككى ئەسىرىدە ئۇزلۇكسىز كېڭەيگەن ۋە ئۆزگەرگەن بولسىمۇ ، شائىرلار بۇ جەھەتتە ئېقىمغا ماسلىشىشقا ئامالسىز قېلىپ ، ئۆزى پەيدا قىلغان ئەمرى - مەرۇپلارنىڭ مەھبۇسى بولۇپ قالدى . شۇنىڭدەك شائىرلار مەلۇم جەھەتتە ئۆز جەمئىيىتىنىڭمۇ مەھبۇسى ئىدى . شەخسلەرنىڭ نەزمىلىرى ۋە ئولتۇرۇش سورۇنلىرىدىكى نەزمىلەردە شائىرلار شۇبھىسىزكى ئۆز ھەۋىسى بويىچە ئەركىن بايان قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن ئاخىرىدا ھەممىنى ئىدارە قىلىدىغان ئەقىدىچىلىك ئۇلارنىڭ ئاساسلىق يولى « قەسىدە » ئارقىلىق ئۆز قوغدىغۇچىسىنى « ئىلاھىي ئىشتۇرۇش » ئىكەنلىكىنى بەلگىلەيتتى . بۇنىڭ بىلەن روشەنكى ، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىكىدەك شائىرلارنىڭ قەبىلە ئىچىدىكى رولى يەنە ئەسلىگە كەلگەنىدى .

شۇڭا قاتمۇقات ئەمرى - مەرۇپلارنى بۇزۇپ تاشلاشقا جۇرئەت قىلغان شائىرلار مۇشۇ ئەسىردىكى ئەڭ قىزغىن شائىر بولۇپ قالغان . ئەبۇتەممام (846 - يىلى ۋاپات بولغان) ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىپ كامالەتكە يەتكەن سۇرىيىلىك شائىر . ئۇ بەدۋىلەر نەزمىلىرىدىكى ياگراق قاپىيىلەرنى ئەسلىگە كەلتۇرۇش ۋە ئۇنى ئىراق شائىرلىرىنىڭ يوشۇرۇن ياكى ئوچۇق كىنايىلىك ستىلىستىكىسى بىلەن بىرلەشتۇرۇشكە ئالاھىدە تىرىشقان ؛ شۇنىڭدەك مۇرەككەپ پىكىرنى نەزمە ئارقىلىق ئىپادىلەشكە ئىنتىلگەن . شۇڭا ، ئۇنىڭ نەزمە ئەسەرلىرى ئوتتۇرا ئەسىردە ۋە ھازىر قىزغىن تەرىپلەنسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن زورمۇ - زور قۇراشتۇرۇش ، مۇجمەللىك ، ئۇقۇمسىزلىق ۋە چېچىلاڭغۇلۇق چىقىپ تۇرىدۇ . ئۇنىڭ يۇرتداشى ۋە مۇرىدى بوھتەرى (897 - يىلى ۋاپات بولغان) ئىنتايىن تالانتلىق شائىر ئىدى .

تۇنىڭ نەزىلىرى گۈزەل ۋە راۋان بولۇپ ، ئىراق ئۇسلۇبى ساقلاپ قېلىنغان . ئىراقلىق ئىبنى رۇمى ⊛ (896 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئۆز ـ ئۆزىنى كۆزىتىش ۋە تەھلىل يۈرگۈزۈش خاراكتېرىدىكى يېڭى بىر خىل نەزمە ئىجاد قىلغان . نەزمىنىڭ ھەر بىر كۆپلېتىدا بىر ھەزمۇن بايان قىلىنغان ، شېئىرنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى ئورگانىك ھالدا بىر پۈتۈن گەۋدە قىلغان . ئەسەرنىڭ بەزى جايلىرىدىن ئاپتورنىڭ يۇنانغا بولغان ھېسسىياتى ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ . بۇنداق مۇستەقىل ئىجادىي نەزمە شەكلى (گەرچە ھەسسىدىن زىيادە مۇكەممەل ھېسسىيات بىلەن نابۇت قىلىنغان بولسىمۇ) ، كىشىلەرنى خېلىلا زوقلاندۇرسىمۇ ، لېكىن ئۇنى تەقلىد قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئىراق يېڭى مەزھەپكە مەنسۇپ كىشىلەر ئارىسىدا ئەڭ تېپىك ، تەسىرى ئەڭ چوڭ بولغان ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە كىشى ئابباسلار ئەلپىلىكىنىڭ بەختسىز شاھزادىسى ئىبنى موئتەز ⊛ (ئىبنى مەقەففە) بولۇپ ، ئۇ 908 ـ يىلى قەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن . شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ خەلىپىلىك خانلىقىمۇ گۈ ران بولغان . ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى سېپتىش بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان شائىرلار ئۆزى بەگ ، ئۆزى خان بولالمايتتى . ئەما ، موئتەز بولسا ، ئەنئەنىۋى تېما بىلەن ۋەزىن قائىدىسىنى ئەركىن ھالدا يېڭىچە خەت ـ چەك شەكلى ۋە خاتىرە شەكىلىدىكى نەزمىدە قوللانغان . ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبتىكى ئىجادىي يېڭى ئەسىرى بىر نەۋرە ئاكىسى خەلىپە موھتەدىنى تەبرىكلەپ يازغان ئۇزۇن ـ قىسقا 450 قاتارلىق قارشى جۇملىدىن تۇزۇلگەن كىچىك داستانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . موئتەز بۇ يېڭى نەزمىدىكى گۈزەل سۆزلەرنى بىر نەچچە تېپقا ئايرىپ ، نەزمىشۇناسلىق ئىجادىيىتى بويىچە (بىردىنبىر) ئەرەب شائىرى بولۇپ قالغان . بىراق ، ئۇ ئەرەب شائىرلىرى ئەمەل قىلىپ

كىيىنكى ۋاقتقان ئەمر - مەرۇپلارنى ئۆزگەرتىپلا قويغانكى ، ھېچقانداق ئىسلاھ قىلىمغان .

3 ـ باسقۇچ

(ميلادى 945 ـ ، 1055 ـ يىللار)

ميلادى 10 ـ ئەسىردە باغداد ۋە ئىراقتىكى ئەرەب ئەدىبلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنى ئارقىمۇ ئارقا دۇنياغا كەلگەن ئىسلام مەركەزلىرىنىڭ مۇسابىقىسىگە دۇچ كەلدى . ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ كونترۇللۇقى بارا ـ بارا زەئىپلىشىپ ، ئىلگىرىكى دۆلەت زېمىنىدىن يېڭى گۇللەنگەن بەزى كۈچلۈك دۆلەتلەر بۆلۈنۈپ چىقتى . بۇ يېڭى خانلىقلار بەزى يازغۇچى ۋە شائىرلارنى سېتىۋېلىش يولى بىلەن ئۆزىگە تارتىپ ، ئۆز شۆھرىتىنى ئۆستۈرۈش بىلەن بولۇپ كەتتى . 945 ـ يىلى پېرسىيىلىك بۇۋەھىيە قەۋمى باغدادنى بېسىۋېلىپ ، ئۆزىنىڭ ئۆلكە مەركىزىي قىلىۋالدى . بۇ ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىيەت تۈرمۇشىدىكى بىر قېتىملىق زور بۇرۇلۇش ئىدى . بۇۋەھىيە قەۋمى شىئە مەزھىپىگە تەۋە بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئابباسلارنىڭ خەلىپىلىكى ساقلاپ قېلىنغان ھەم ئۇلارنىڭ قارا زېمىنلىرىدا ھوقۇق لەيلى ، فارىس ، ئىراقلاردىكى پادىشاھ جەمەتلىرى ئەتراپىغا مەركەزلەشتۈرۈلگەنىدى . بۇنىڭ بىلەن ئەنئەنىچىلەرنىڭ بېسىمىغا ئۇچراش ۋەزىيىتى ئۆزگەردى . مۇشۇ ئەسىر ئىچىدە شىئە مەزھىپىنىڭ تەلىماتى بىرمەھەل شىمالىي ئافرىقىدىن پېرسىيىنىڭ شەرقىغە قەدەر ھۆكۈم سۈردى . ئۇنىڭ قوغدىشى ئاستىدا يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ بىلىنەر ـ بىلىنمەس تەسىرى بارا ـ بارا شانلىق مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى .

ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ تارقاق ھالەتتىكى تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ھالدا ، مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ ھەرقايسى چوڭ شەھەرلىرىدە كۇتۇپخانىلار ۋە مەدرىسىلەر قۇرۇلدى . خان ، ۋەزىر - ۋۇزرالار تۇرلۇك قىممەتلىك كىتابلارنىڭ تۇنجى نۇسخىسى ياكى قولىيازمىسىنى بەس - بەس بىلەن توپلاشقا كىرىشتى . بەزى ئىلىم مەركەزلىرى مەخسۇس پەنلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە ئۆلىمالىرىغا يارەم بېرىش توغرىسىدا تۇرلۇك بەلگىلىمىلەرنى تۇزۇپ چىققان بولۇپ ، بۇ بەلگىلىمىلەرنىڭ تەپسىلىي ماددىلىرى كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى . 990 - يىلى باغدادتا كىچىكرەك بىر مەدرىس قۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭدا ئون مىڭ تۆت يۈز پارچە كىتاپ ساقلانغان : قاھىرىدىكى فاتىمە سۇلالىسىنىڭ ئازىز ناملىق چوڭ كۇتۇبخانىسىدا ساقلانغان كىتاب 120 مىڭ پارچىدىن كەم ئەمەس ئىدى . كوردوۋادىكى ھاكىم كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان كىتاب ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئىدى . بەزىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىچە (گەرچە گۇمانلىق بولسىمۇ) باغدادلىق نادىم 988 - يىلى تۇزگەن « مۇندەرىجە » ئىبھتىمال بەزى كۇتۇپخانىلاردا ساقلىنىۋاتقان كىتابلارنىڭ مۇندەرىجىسى بولسا كېرەك . بۇ داڭلىق ئۇلۇغ ئەسەرنىڭ باش تەرىپىگىلا تۇرلۇك تىل - يېزىقلار ھەم مۇسۇلمانلار ئىبتىراپ قىلغان ھەدىسلەر كىرگۈزۈلگەن . ئاندىن ئەرەب ئەدەبىياتىدىكى ئوخشىمىغان يەتتە پەن — تىلشۇناسلىق ، تارىخ ، شېئىرىيەت ، ئىلاھىيەت ، قانۇن ، پەلسەپە ، رىۋايەت ۋە سەھەرگەرلىككە دائىر تۇرلۇك ماقالىلار ، دىنىي مەزھەپ ، چەت ئەل دىنى ۋە ئالتۇن تاۋلاش تېخنىكىسىغا دائىر ئىككى خىل ماقالە كىرگۈزۈلگەن . ئاپتور ھەرقايسى قىسىملاردا مۇشۇ مەزمۇنلارغا دائىر مەشھۇر كىتابلارنى ، كىتاب ئاپتورلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى ۋە يېقىن شەرقنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا دائىر باشقا قىممەتلىك

ماتېرىياللارنى كىرگۈزگەن . « مۇندەرىجە » بىزگە شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى ، ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى ئۇچ ئەسىرىدە ئەرەب ئەدەبىياتىغا دائىر ئەسەرلەر ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ ، لېكىن ھازىرغىچە يېتىپ كەلگىنى ئىنتايىن ئاز ، بىزدە بىرمۇنچە ئاپتورلارنىڭ پەقەت ئازغىنا ، پارچە ـ پۈرات ئۇزۇندىلىرىلا بار . ئەگەر بۇ « مۇندەرىجە » بولمىغان بولسا ، بىزگە نۇرغۇن ئاپتورلارنىڭ ئىسمىمۇ مەلۇم بولمىغان بولاتتى .

تىلشۇناسلار ئىلمىي ئېقىمنىڭ پائال تۈردە پائالىيەت ئېلىپ بېرىشى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەت زور دەرىجىدە راۋاجلاندى . بىرمۇنچە مەخسۇس ئەدەبىي تەنقىد ـــ ئالدى بىلەن شېئىرىيەتكە قارىتىلغان تەنقىد مەيدانغا كەلدى . دەسلەپكى مەزگىللەردىكى تىلشۇناسلار مەلۇم شائىر ياكى مەلۇم ئەسەرنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى توغرىسىدا ئۆز پىكرىنى ئەركىن ئوتتۇرىغا قويسىمۇ . لېكىن ، مۇتلەق كۆپ قىسمى سۇبېيېكتىپ ھۆكۈم قىلىش بىلەن ئوتتۇرىغا چىقاتتى . ھەممىدىن ئاۋۋال « ئالتۇن بېلىق كۆزى » ـــ جاھىز بىلەن مۇئتەزىلا سىستېمىلىق ئوبزور يازدى . ستىلىستىكىشۇناس قۇدامە ئىبنى جەئپەر (922 ـ يىلى ۋاپات بولغان) مۇ نەزمە ئەسەرلەردىكى « گۈزەللىك » بىلەن « سەپسەتە » نى پەرقلەندۇرۇشنىڭ ئۇسۇلىنى تونۇشتۇرغانىدى . 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئەبۇسلال ئەسكەرى (1005 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نەزمە ئەسەرلەر ۋە نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ، جۈملە تۈزۈلۈش ، سۆز ماھارىتى قاتارلىقلار ئۈستىدە ئەتراپلىق تەنقىدىي تەھلىلنى ئوتتۇرىغا قويغان . بۇنداق مۇنازىرىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكى شۇ ئىدىكى ، ئۇنىڭدا شەكىلگە ئەھمىيەت بېرىلىپ ، مەزمۇنغا سەل قارىلاتتى . شەكىل نەزمىنىڭ ياخشى ياكى ناچارلىقىنىڭ ئۆلچىمى قىلىناتتى . بەزىلەر ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق نەزمە جەھەتتە يېڭىلىق

يارىتىشتىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ، ئەگەر ئاز ـ تولا يېڭىلىق يارىتىش مۇمكىن دېيىلگەن ھالەتتىمۇ ، ئۇ ھېچنېمىگە دال بولمايدۇ : شائىرلارنىڭ ئۆزئارا پەرقى ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا ، دەپ قارايتتى . ئابدۇل قادىرا جۇرجانى (1078 ـ يىلى ۋاپات بولغان) بۇ خىل خاھىشنى مەلۇم دەرىجىدە تۇزەتتى . ئۇ مەنتىقلىق ۋە پىسخولوگىيىلىك تەھلىل ئارقىلىق ئىلگىرىكىلەرنىڭ ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتكەن شەكلەن تەھلىلنى تولۇقلىدى . ئىپادىلىمەكچى بولغان ئىدىيىنى ئوخشاشلا ئويلاشنى ، بىرىگە ئېنىق ، بىرىنى تاشلاپ قويماسلىقنى تەلەپ قىلدى . ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئېستېتىكىلىق مۇنازىرە بىر نۇقتىنى ، يەنى بەس ـ مۇنازىرە قىلىنغان ئادەتتىكى ئەسەرلەرنى « قۇرئان » بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويماسلىق پىرىنسىپىنى مۇھىم ئورۇنغا قويدى . شۇ چاغدا ئەۋج ئالغان نۇقتىلىق ھالدا شەكلەن تەنقىد ئېلىپ بېرىش پىكىر ئېقىمى دېنىي ساھەدىكىلەر ۋە جۇرجانىنىڭ قارشى تۇرۇشىغا قارىماي ، مۇقەررەر يوسۇندا كەڭ تارقالغان نەسرىي ژانىر نەزەرىيىسى بويىچە سۆز ئىشلىتىشتە ئالىيجاناب بولۇشتەك ئالاھىدىلىكنى نامۇۋاپىق ھالدا تەكتىلەشكە ئېلىپ باردى .

بۇ قائىدىلەر « نەزمە » شەكلىدىكى نەسرىي ئەدەبىيات ژانىرىغا تېخىمۇ تەسىر كۆرسىتىپ ، ئۇنىڭغىمۇ ئوخشاشلا تەلەپنى ، يەنى سۆز ئىشلىتىشتە تەكرار ـ تەكرار مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ، پىششىق ئىشلەش تەلىپىنى قويدى . ئەدىپنىڭ ئاجايىپ سەنئىتى مەنزىرە تەسۋىرى ، كىشىلەر ئوستىدىكى ئاددىي تەسۋىر ، ئىدىيىۋى ھېسسىيات ، ئىجتىمائىي ۋەقە ، ئوبيېكتىپ شەيئىگە دائىر پارچىلار (فۇسۇل) دېمۇ ، شۇنداقلا ، تۇرلۇك ھېيت ـ ئايەملەردە دوست ـ يارەنلىرى ياكى خىزمەتداشلىرىغا بېغىشلىغان خەت ـ چەك شەكلىدىكى نەزمىلىرىدىمۇ (راسائىل) ئىپادىلىنىدۇ . مۇئەللىپ بۇ

خىل سەنئەتنىڭ ئىجادچىسى بولالمىغان ھالەتتىمۇ ، ھېچ بولمىغاندا تارقاتقۇچىسى بولالايدۇ . 10 ـ ئەسىردە بۇ خىل سەنئەت ئەرەبىستاننىڭ شەرقىدىكى ئۆلكىلەرنىڭ ئىلىم ـ پەن ساھەسىدىكىلەر ئارىسىغا ئىنتايىن كەڭ تارقالدى . ۋەزىر ـ مىرزىلار قاتلىمى ھەممىدىن بۇرۇن ئۆزىنى پىدا قىلىپ ، ئۇنىڭ قۇربانى بولۇشقا تاس قالدى . ۋەزىرلەر ئەمەلدارلار سورۇنلىرىدا مەنسەپكە ئېرىشىش ئۈچۈن ، كامالەتكە يەتكەن ئەسەرلەرنىڭ ھەممىنى تەقلىد قىلىپ قوللىنىشقا تىرىشاتتى . ئۇلار كۆپچىلىك ھەۋەس بىلەن ئوقۇيدىغان گۈزەل ، ھەجۋىي ، مازاق قىلىش شەكلىدىكى ئەسەرلەرنى ئۇلگە قىلىپ ، يېزىش قابلىيىتىنى ئۇزلۇكسىز ئۆستۈرىدىغان بولدى . شۇنىڭ بىلەن ئاخىر بىر خىل « ئوردا ۋەزىرلىرى شەكلى » (ئىنشاھ) بارلىققا كەلدى . ئۇزاققا قالماي نەزمىلىك نەسرىي ئەسەرلەرمۇ مەيدانغا كەلدى . دەسلەپكى مەزگىللەردە نەزمە نەسرىي ئۇسلۇب (ساج) ئىنتايىن ئەتىۋارلىناتتى . چۈنكى « قۇرئان » ئاشۇ شەكىلدە يېزىلغان . شۇنىڭدىن كېيىنكى يۈز ، ئىككى يۈز يىل ئىچىدە ئىسلام دىنىنىڭ چوڭ مەسچىتلىرىدە جۈمە نامىزىدا ئوقۇلىدىغان قۇتبىلىرىدا بۇ شەكىل پەيدىنپەي قوللىنىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئىلاھقا ھۇرمەتسىزلىك بولۇپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىش تۈپەيلىدىن ئومۇملاشمىغانىدى . سەيف دەۋلە خانلىقىنىڭ ئوردا مەدداسى ئىبنى ناباتا (984 ـ يىلى ۋاپات بولغان) مۇشۇنداق نەزمە نەسرىي شەكلىدىكى ئەسەرلەرنى يازغان . ئۇنىڭ ئوغلى بۇ ئەسەرنى ساقلىغان بولۇپ ، كېيىنكى كىشىلەر ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ ئۇسلۇبى ۋە مەزمۇنىغا يۇقىرى باھا بەرگەن . 10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەبۇ ئىلفادى ئىبنى ئالمىد (969 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نەزمە نەسرىي ئۇسلۇبتا ئالاقە يازغان . ئۇ ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى ،

ۋارىسى ئىبنى ئىبات (يەنە بىر ئىسمى ساھىب ، 995 ـ يىلى ۋاپات بولغان) بۇ خىل ئەدەبىي شەكىلنى تولىمۇ ياقتۇرغان ھەم خەت ـ ئالاقە شەكلى قىلىش ئۈچۈن تىرىشقان ، بىراق ئالدىنقى قاتاردىكى ئەدىبلەر بۇنداق شەكلنى تاساداپىي بىزەشتە ياكى مۇقەددىمدە قوللانغاندىن سىرت ، ئادەتتە قوللانمغان . جۇغراپىيە ئالىمى مەقدىسى 985 ـ يىلى ، ئۇنىڭ زامانىسىدا بىلىملىك زاتلارنىڭ نەسرىي شەكلگە قىزىقىپ ، نەزمە شەكلنى ياقتۇرمايدىغانلىقىنى ، پەقەت چاكىنىلارنىڭلا نەزمە شەكل ۋە نەزمىلىك نەسرىي شەكلنى ياقتۇرغانلىقىنى يازغان .

شۇنداقتىمۇ ئوردا يېزىقچىلىق سەنئىتى دۇنياغا كېلىش بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە شۇنچە جەلپ قىلغان ئەرەب تىلى ستىلىستىكىسىنى ئۇزاققىچە ئەدەبىيات ساھەسىنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . بولۇپمۇ تىلشۇناسلار ئارىسىدا تېخىمۇ شۇنداق ئىدى . بۇ خىل ستىلستىكىلىق ۋاسىتە نوقۇل ئەدەبىيات تارماقلىرىغا ناھايىتى تېزلىك بىلەن سىڭىپ كىردى ۋە ئەسىرلەرگە تولىمۇ گۈزەللىك ، ئەقىل ـ پاراسەت ، راۋانلىق بەخش ئەتتى . بۇنى ئەرەب پروزىسىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئىنتايىن مۇھىم قەدەم دېيىشكە بولىدۇ . بىراق ، بىز ناھايىتى تېزلا شۇنى سېزىۋالالايمىزكى ، پەم ـ پاراسەت ، چەبدەسلىك جەھەتتىكى مۇنداق يۇكسىلىش بۇ جەھەتتە تالانتى بار يازغۇچىلارغا بەدىئىيلىك جەھەتتە بىرمۇنچە يېڭىلىق يارىتقان ئەسەرلەرنى يېزىش ئىمكانىيىتىنى بەردى . لېكىن ، ئۇلارنىڭ بۇنىڭغا بەرگەن بەدىلى زور بولدى . نەزمىلىك نەسرىي ئۇسلۇبقا چوقۇنۇش مۇئەررىغا ئوخشاش تالانتلىق ، مۇلايىم ۋە جىمغۇر كىشىلەرنىڭ ئىستىلىنى بۇزۇش بىلەن قالمىدى . ھاكاۋۇرلۇق تۇپەيلىدىن ئەرەب يازغۇچىلىرى رېئال تۇرمۇشتىن تېخىمۇ يىراقلىشىپ كەتتى . ئەرەب

ئەدەبىياتى تېخىمۇ يېراقلىشىپ كەتتى . ئەرەب ئەدەبىياتى تېخىمۇ سولىشىپ قالدى . تۆۋەندە ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى رايونلاردىكى تەرەققىيات ئەھۋالىنى كۆرۈپ باقايلى :

(٨) سەيىق دەۋلە تەشكىلاتى : سۇرىيەنىڭ شىمالىدىكى ئەرەب ھەمەدانى كىچىك پادىشاھلىقى ئىلگىرى بىرنەچچە يىللىق شانلىق دەۋرنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولۇپ ، ئۇرغۇپ تۇرغان شېئىرىيەت تالانتى بىلەن پادىشاھلىققا تۆگمەس شان ـ شەرەپ كەلتۈرگەنىدى . پالۋان سەيف دەۋلە ⑰ (944 ـ يىلدىن 967 ـ يىلغىچە تەختتە بولتۇرغان) ئۆزىنىڭ مەردانىلىكى ، سېخىيلىقى بىلەن داڭق چىقارغانىدى ۋە ھەلەب شېئىرىيەت مۇنبىرىدىكى يەتتە باتۇرنىڭ ھۇرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى . ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئالاھىدىلىكلىرى بولسىمۇ ، لېكىن ھەممىسى دەۋلەنىڭ گېپىنى ئىلاتتى . يەتتە كىشى ئىچىدىكى ئەبۇپىراس ⑱ (967 ـ يىلى ۋاپات بولغان) دەۋلەنىڭ ئوغۇل جىيەنى بولۇپ ، مەلۇم ئىقتىدارغا ئىگە ئىدى . ئۇنىڭ كونستانتىنوپولدا قاماقتا ياتقاندا يازغان شېئىرلىرى تەبىئىي ، راۋان ، ھېسسىياتلىق ئىدى . يەتتە باتۇرنىڭ بىرى بولغان مۇتەنەببى ⑲ (965 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ئوبرازى ئەڭ ئۇلۇغ بولۇپ ، بۇ تەشكىلات پەقەت ئۇنىڭ نامى بىلەن ئەرەب ئەدەبىياتى مۇنبىرىدە ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە بولالىغانىدى . يەرلىك ئوبزورچىلار ئۇنى ئەرەبلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ شائىرى ، ھېچ بولمىغاندىمۇ ئەرەبلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كاتتا شائىرى دەيىتتى . مۇتەنەببى ئۆزىنىڭ ئەركىن ، جۇشقۇن خاراكتېرى بىلەن « كەلگۈسىدىكى پەيغەمبەر » دېگەن نامغا ئىگە بولغان . ئۇ كۈفەدە تۇغۇلغان ، شېئىرىيەتنى ئۆگىنىش كەچۈرمىشلىرىدىن قارىغاندا ، سۇرىيىلىك بولسا كېرەك . ئۇ ئەبۇ تەممامنىڭ ئەرەب ئەنئەنىسىنى راۋان ، يۇقىرى ماھارەتلىك ئىراق ئىلمىي ئېقىمى

بىلەن مۇۋەپپەقىيەتسىزلىك ھالىدا بىرلەشتۈرگەن . ئۇنىڭ ماختانچاقلىقى ۋە مەغرۇرلۇقى شېئىرلىرىدا ئوچۇق ئىپادىلىنەتتى . بۇ نۇقتا ئۇ ھايات ۋاقتىدا ھەم ۋاپات بولغاندىن كېيىنكى دەۋرلەردە نۇرغۇن قېتىم رەقىبلىرىنىڭ ھۇجۇمى ۋە تەنقىدىگە ئۇچرىغان . لېكىن ، ئادەتتىكى مۇتەئەببى ئەسەرلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى رەتلىك ، سۆزلىرى جايىدا بولۇپ ، ئۇنى كېيىنكى « قەسىدە » شائىرلىرى بىلەن تەڭلەشتۈرگىلى بولىمايدۇ .

مۇتەئەببىنىڭ قەسىدىلىرى دەسلەپكى مەزگىللەردىكى « قەسىدە » لەردىن پەرقلىنىدۇ . ئۇنىڭ قەسىدىلىرى ئورگانىك بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ ، تەبىئىي ۋە تەرتىپلىك ھالدا بىر مەزمۇندىن يەنە بىر مەزمۇنغا يۆتكىلىدۇ . ئەجەللىنەرلىكى شۈكى ، بۇ خىل بەدىئىي ماھارەت ئەرەب ئوبزورچىلىرىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشەلمىدى . ئۇلار دائىم شېئىرنىڭ باش ـ ئايىغىنى قايرىپ قويۇپ (كونا ئادىتى بويىچە) ، بىرنەچچە مىسرانى تاللۇۋېلىپلا شېئىرنى كەم سۇندۇراتتى . لېكىن ، قانداقلا بولمىسۇن ، بىز شۇنى كۆرۈۋالالايمىز كى ، ھېچقانداق شائىر ئەرەب ئەدەبىياتىغا خەزىنىسىگە ئۇنىڭدەك كۆپ جاراڭلىق نەزمە تەقدىم قىلالمىغان ئەمەس .

كىشىنىڭ قەلبىگە سىزان مەردۇ ـ مەردانىلىك ھامان ،
مەردلەرنىڭ يۈكسەكلىكى بولغاي مۇشەققەتتە ئايان .
ۋىجدانلىقنى ئىززەتلە ۋاپا قىلغاي ئۇل ساڭا ،
ماختىسالاق پەسكەشنى بولغاي ئۇ تەكەببۇر شول زامان .

گەر قۇياش مەۋجۇتلۇقىغا قىلىنسا شاھىد تەلەپ ،
ئۇ شېئىرى ئالەمنى ئەقىل مۇتلەق بىلەلمەس ھېچقاچان .
ئەزدىگەن سۇلتانى كافۇر ⑰ بۆلەكنى ئىزدىمەس ،

دېگىزغا تەلپۈنگىنىڭ مالڭ ئېقىنىنى تاشلايان .
ئۆزگىگە گۆر كولىغانلار ئاخىر ئۆزى چۈشەر ،
پىشۋالار ئىزىدىن ئەۋلادىمىز ماڭغاي راۋان .

بۇ شانلىق تەشكىلاتنى گەۋدىلەندۈرگەن ، بىراق ، هازىرغىچە كىشىلەرنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر بولمىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى فارابى (950 ـ يىلى ۋاپات بولغان) دېگەن يەنە بىر كىشىمۇ بار . فارابى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرىنىڭ ئەۋلادى . ئۇنىڭ تىبابەتچىلىك ۋە مۇزىكا ساھەسىدىكى ئەسەرلىرى كلاسسىك ئەسەر بولۇپ قالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ نامىنىڭ هازىرغىچە يېتىپ كېلىشى ـــ ئۇنىڭ ئەرەب پەلسەپىسىگە قوشقان تۆھپىسىدىن بولغان . فارابى (يېڭى ئەپلاتونچىلارنىڭ ئېيتىشىچە) ئارىستوتېلچىلار بىلەن ئەپلاتونچىلارنىڭ تەلىماتىنى كېلىشتۈرۈشكە تىرىشقان . بىراق ، ئۇ بىر تەۋادار ئىسلام ئېتىقادچىسى سۈپىتىدە ، پۈتۈن زېھنى بىلەن پۈتكۈل يۇنانلىقلار پەلسەپە قائىدىلىرىنى ئىسلامىيەت ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈشكە تىرىشقان . ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئىچىدە بىزنى ئەڭ قىزىقتۇرىدىغىنى « پەزىلەتلىك شەھەر» (« ئەلمەدىنە فازىلە ») بولۇپ ، سىياسەت بىلەن دىنىنىڭ بىرلىكىنى شەرھلەيدىغان بۇ رىسالىنى « غايىۋى دۆلەت » ⑭ دېگەن كىتابنىڭ مۇسۇلمانچە نۇسخىسى دېيىشكە بولىدۇ .

سەيىد دەۋلە ۋاپات بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، شىمالىي سۇرىيە ئىلمىي ئېقىمىدىكىلەرمۇ تۈگەشتى . بۇ يەردە قېپقالغان يەنە بىر كىشى ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ . ئەبۇلئەلا مۇئەررى (937 ـ 1057) ئەرەب ئەدەبىياتى ساھەسىدە جۇپتى ـ جورىسى يوق ، ئويلىمىغان يەردىن چىققان بىر كىشى ،

كىچىگىدىنلا ئۇنىڭ ئىككى كۆزى ئەما بولۇپ قالغان بولسىمۇ ، ئۇ يەنە ھەلەبگە بېرىپ بىلىم ئالغان ۋە باغدادتا چىقىش يولى ئىزدەپ يۈرگەن . ئاخىر ئۆز يۈرتى مۇئەررىگە قايتىپ كەتكەن . شېئىرلىرى (شېئىرلار توپلىمىنىڭ نامى « سەقتى زەندى ») دىن قارىغاندا ، ئۇ ئىلگىرى مۇتەئەببىنىڭ مۇرىدى بولغان بولسا كېرەك . لېكىن ، كېيىنكى شېئىرلىرىدا ، گەرچە ئۇنىڭ شېئىرلىرى قاپىيە ۋە سۆزلۈك جەھەتتە ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ ، « لۇزۇمىيات » دېگەن مەخسۇس ئىسىم بىلەن يوشۇرۇن ئىپادىلىنىدىغان بولسىمۇ ، مۇئەررى كونىنى بۇزۇپ ، يېڭىنى تىكلەشكە جۇرئەت قىلغان ، ئۇ ئۇلۇغ ئىنسانپەرۋەر ، كۆزى ئۆتكۈر ، ئەما پەرىشان مۇتەپەككۇر ئىدى .

نەچچۇن يىللاپ بېرىپ مۇناپىق دەيدۇ ، ئۇ ئىدراكىنى ئۆزىگە يول بېتىلاجى
قىلىپ ، دۇنيادىكى كىشىلەرگە ئىركىن ھالدا باھا بېرگەن . بۇ ئېنى زامانىدىكى ھۆكۈمرانلار ۋە ئىمتىيازلىق تەبىقە ئۈچۈن ئىنتايىن ياتلىق ئىدى . ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئىرادىسى ئاستىدە ئويلانغىدا ، ئادالەتسىزلىك ، ھىيلىگەرلىك ، خورايىتىلىققا چىدىمىز نېيرەت يىلدۇرگەن . ئۇ شالاق ، قەبىھلىكنى باش قىلىپ ، ئەسىل يېزىلىت ۋە ئەقىل - يارامىتنى يوقاتقۇچى بەرگەن . يەنە ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن شۇ دەۋرنى دادىل ، ئادىللىق بىلەن تەسۋىرلىگەنلىكىنى كۆرەلەيمىز . بولۇپمۇ كىشىنى تەسىرلەندۇرىدىغىنى شۇكى ، بۇ سەنئەتچى قورقۇنچاقلىققا قارشى كۈرەش قىلغان . ئۇ ئۆز زېھنى قۇۋۋىتى بىلەن تۇرلۇك جېنىملارنى يېشا سىيىمالىققا ئىشەنگەن . ئۇ ئۆزى ئېرىشكەن ئارزۇ تەسىراتىنمۇ تۇنجى قاتاللغان . لېكىن ، ئۇنىڭ « لۇزۇم » ⑯ لىرىنىڭ كۆپچىلىكى بەدىئى ۋە تېتىقسىز . نۇرغۇن شېئىرلىرى چېچىلاڭغۇ ، مۇتەئەسسىپ ، يېزىنىڭ زوق ئېلىشىمىزدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئۇنىڭ زېھنىگلىكى كىشى چىدىغۇسىز دەرىجىدە ئىدى . كىشىلەر ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى ماختايدۇ ھەم كەمسىتىدۇ . ئۇنىڭ شېئىرلىرى كىشىنى ھاياجانلاندۇرىدۇ ھەم چارچىتىپ قويىدۇ . كىشىنى خاراكۇش ۋە بىزار قىلىدۇ . بىراق ، قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بۇ كىتاب ئالىيجانابلىق خىسلىتىنى ئىپادىلىگەنلىكى بىلەن يەنىلا دۇنيادا تەڭداشسىز شېئىر

كېلىدىغۇ .

مۇسۇلمانغۇ ، خرىستىئانغۇ ، جوھۇنلارغۇ خاتا قىلدى ،
تۈركى خەلقى ئادەم مەزھەپ تۈزۈپ ئالەمگە جاكار قىلدى .
بىرىدۇركىم ئەقىللىكلەر ، بىراق يوق ئېتىقاد ، ئىمان ،
بىرىدۇركىم ئەقلى تەقۋادار ، نادانلىقنى ئاشنا قىلدى .

توپ ـ توپ بولۇپ ئاكلىشىلى كەلگەن مۇسۇلمان زائىناشلىرى ئۇنى قانداق چۈشەنگەنلىكىنى بىلەلمىگەن . ئۇنىڭ ژارسلىرى « ئۈزۈمىيات » نىڭ نۇرغۇن جايلىرىنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويغانلىقىنى سەزگەن ، مەسىلەن ، دۇئەررىنىڭ كۇمانخورلۇق پەلسەپىۋى كۆز قارىشى ، شەكسىلگە ئېتىبار بېرىدىغان بارلىق دىنغا غەيرىي پوزىتسىيە تۇتقۇشى ، ستېلىستىكىلىق كۆز قارىشى ، ئەرەب شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىسىۋى مىزانىنى پەسەنت قىلماسلىقى . . . ۋە باشقىلار . لېكىن ، ئادەتتە ئۇنىڭ « سەقتى زەندى » ى ئەرەب شېئىرىيىتىدىكى ئەڭ ئېسىل ئەسەر ، دەپ قارىلاتتى . ھازىرقى زامانىدىكى بەزى ئوبزورچىلار يەنە بىر قۇتۇپقا مېڭىپ ، ئۇنى ئىلغار پەلسەپىۋى كۆز قاراشقا ئىگە ئىدى ، دەيدۇ . ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئۆزىمۇ بۇنداق كۆز قاراشلاردىن يىرگەنگەن بولاتتى . مۇئەررىنىڭ « كەچۈرۈم سوراش » (« رىسالەتۇلغوفران ») دېگەن ئەسىرى ناھايىتى داڭلىق . تەخمىنەن 1025 ـ يىلى ئىسپانىيەنىڭ ئەرەب قان سىستېمىسىنا مەنسۇپ يازغۇچى ئىبنى شۇھەيد « ئالۋاستىلارنى زىيارەت » ناملىق خىيالىي ئەسەرنى يازىدۇ (قەدىمكى ئەرەبلەرنىڭ ئېتىقادى بويىچە ، ئۆتكەنكى ئۇلۇغ شائىرلارنىڭ ھەممىسى ئالۋاستىلار تەرىپىدىن ئىلھاملاندۇرۇلغانمىكەن) . مۇئەررىنىڭ بۇ ئەسەرنى بىلمەيدىغانلىقىدىن ھەۋەرمىز يوق .

سەككىز يىلدىن كېيىن مۇئەررى « كەچۈرۈم سوراش » دېگەن كىتابىدا تېخىمۇ دادىللىق بىلەن ئاسمانغا چىقىپ ۋە يەرگە كىرىپ ، بۇ شائىرلار بىلەن كۆرۈشۈشنى تەسەۋۋۇر قىلىدۇ . بۇ ئەپسانە ۋە مەسخىرە شەكلىدىكى ئەسەر ئەپتورنىڭ تىل جەھەتتە ھەددىدىن زىيادە مۇبالىغىلاشتۇرۇشى بىلەن بەكمۇ چېنىپ قالغان . بۇنىڭدىن باشقا ، ئاپتورنىڭ خەت ـ چەكلەر توپلىمىنىڭ چۈشىنىكسىز ، چىگىش بولغان قاپىيىلىك جۈملىلەردىن تەركىب تاپقانلىقى ، يوشۇرۇن كىنايە ۋە ئەدەبىي « سېھرىي كۈچ » بىلەن تولغانلىقىمۇ بىزنى ئەنە شۇنداق تۈيغۇغا كەلتۈرىدۇ . ئەڭ قورقۇنچلۇق بولغىنى ، بەس ـ مۇنازىرە قوزغىغان بىر ئەسەردە تىلشۇناسنىڭ بىلىمى كۆز ـ كۆز قىلىنغان . بۇ ئەسەرنىڭ يېقىندا بىر قىسمى تېپىلدى . « پارچە ۋە مەقسەت » تېمىلىق بۇ ئەسەر كۆڭۈل قويۇپ ئىشلەنگەن نەزمە نەسرىي ئەسەر بولۇپ ، ئۇ ناھايىتىمۇ مۇرەككەپ ۋە مۇجمەل بولغانلىقتىن ، ئېيتىشلىرىچە بۇنى ئۇنىڭ مۇرىدىدىن باشقا كىشى چۈشەنمەيدىكەن . ئەسەرنىڭ مەزمۇنى « ئاللاغا سېغىنىش ۋە ساداقەتمەنلىك » تىن ئىبارەت بولۇپ ، ھەربىر ئابزاستا « قۇرئان » نىڭ ھېكمەتلىرى ۋە تەقۋادارلىققا ئۈندەيدىغان نەسىھەتلەر يادرو قىلىنغان . شۇنىڭدەك ئۇ ئۈمىدسىزلىك ئىچىدە دۇنيادىن بىزار بولىدىغان ، تەبىئەتكە ۋە ئىنسانىيەت ھاياتىغا مەسخىرە قىلىش نەزىرى بىلەن قارايدىغان كۆزگە كۆرۈنمەس ئۆمۈچۈك توري بىلەن قاپلانغان . ئەنئەنىۋى مەزھەپكە مەنسۇپ ئالىملار بۇنىڭدىن ھالقا ـ تالقا قىلىپ ئۇنى « قۇرئان » نىڭ ناچار كۆچۈرۈلمىسى دەپ ئەيىبلىگەن . لېكىن ، مۇئەررىنىڭ ھەقىقى مۇددىئاسى باشتىن ـ ئاخىر يەشكىلى بولمايدىغان تېپىشماق بولۇپ كەلمەكتە .

(B) بۇۋەھىيە خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىراق

⑰ سۇسۇلمانلار ئەدەبىياتىدا ئەرەب پۇرىقى ئاساسلى سەپ دەۋرە تەشكىلاتىنى يەنىلا كونترول قىلىپ تۇرغاندا ، باغدادتا بۇ ئامىل ئەبجەشلىشىپ ، ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام دىنىنىڭ دۇنياۋى مەدەنىيىتىگە ئايلاندى . جۈملىدىن ئۇ پارس ئەدەبىياتى ۋە شەرققە قىزىقىۋاتقان گۇللىنىشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراشقا باشلىدى . ئىلىم ئەھلىلىرى خەلىپىلىك ئورنىنى ئىگىلەپ تۇرغان بىلىمسىز كىشىلەر ۋە قوپال بۇۋۇھىيە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قولتۇقىدىن چىقىپ ، دۆلەتمەن پارس ۋەزىرلىرىگە ئۆزىنى ئاتتى . بۇ دەۋرنىڭ ئەڭ مەشھۇرلىرى ئىبنى ئەببات ، يەنە بىر ئىسمى ساھىپ (938 ـ 995) ئۇنىڭ سالۇنى بولسا ئۆز زامانىسىدا شائىرلار ، يازغۇچىلار ۋە ئالىملار يىغىلغان جاي ئىدى .

بۇۋۇھىيە خاندانلىقى دەۋرىدە ئەدەبىيات ساھەسىدە مەشھۇر ئىككى ئەرباب ـــ تارىخشۇناس مىسكەۋەي ⑱ (1030 ـ يىلى ۋاپات بولغان) بىلەن مۇلاھىزىچى ئەدىپ ئەبۇھەيىيان تەۋھىدى ⑲ (1023 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئۆتكەن . مىسكەۋەي ئەلكىندى يىغىنچاقلىغان ئىسلامىيەت ۋە يۇنان مەدەنىيىتى ئىدىيىسىنى ئاساس قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ ، ئەخلاقىي قائىدىگە دائىر ئىنتايىن تەسىرلىك بىر كىتاب يېزىپ چىققان ، يەنە « دۆلەتنىڭ تەجرىبىلىرى » دېگەن كىتابنىمۇ يازغان . بۇ تەبەرىدىن كېيىن يېزىلغان تۇنجى مۇھىم تارىخىي ئومۇمىيە ، بۇ كىتابنىڭ ئەرەب ئەدەبىياتىدا مۇھىم بولغانلىقى مىسكەۋەينىڭ تەبەرى ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىغا ئوخشاش ئىلاھشۇناسلىق ياكى پەلسەپە بىلەن ئەرەب ئەدەبىياتى مۇنبىرىدە نام چىقارغانلىقىدىن ئەمەس ، بەلكى ئۇنىڭ ئەمەلدار ۋە ئوردا ۋەزىرى بولغانلىقىدىن بولغان . « دۆلەتنىڭ تەجرىبىلىرى » نىڭ كېيىنكى قىسمىدا ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ماتېرىياللىرى ۋە شەخسى ئۇچرىشىش ئاساس

قىلىنغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ ئەينى زامانىدىكى يىلنامىغا قاراپ كۆچۈشىدىن ئىبارەت يېڭى يۆنىلىش كۆرسىتىپ بېرىلگەن . بىز ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ نۇرغۇنلىغان ئىللەت ، يامان ئادەتلەرگە يول ئېچىشتا نەمۇنە يارىتىپ بەرگەنلىكىنى دەرھال ھېس قىلالىساقمۇ ، ئۇ ئۆزىنىڭ بىرىنچى قوغدىغۇچىسى بولغان ۋەزىر ئىبنى ئەمىدنى تۇغما قەھرىمان دەپ قاراپ ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇشتىن خالىي بولالمىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۆزى توغرا ھۆكۈم چىقىرالايدىغان ، مۇستەقىل پىكىر قىلىشقا ماھىر ، جىددىي ـ ئەستايىدىل ئىلىم ئەھلى ئىدى .

ئۇنىڭ دوستى تەۋھىدىنىڭ ئەھۋالى تامامەن ئۇنىڭ ئەكسىچە (قولىمىزدا ئۇ ئىككىسىنىڭ پەلسەپىنى مۇزاكىرە قىلغانلىقىغا دائىر قىزىق بىر پارچە خەت بار) . تاكى مۇشۇ يېقىنقى بىرنەچچە يىلنىڭ ئالدىغىچە قىلچە نامى بولمىغان تەۋھىدىنى ئەرەب پىروزىسى جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيىتى بىلەن « ئالتۇن بېلىق كۆزى » جاھىز بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇش مۇمكىن . [ياقۇت مۇنداق دەيدۇ :] « مۇنازىرىگە ماھىر ئىمام ۞ زېرەك ، قابىل ئىدى . ئىقتىدارى ئۇرغۇپ تۇراتتى . تۇرلۇك ئەدەبىي ژانىرلارنى ئەپچىللىك بىلەن ئىشلىتەلەيتتى . » ئۇنىڭ « ئىككى ۋەزىر » دېگەن ئەسىرىدە ئەمەد بىلەن ساھىپنىڭ ئاجىزلىقلىرى شۇ قەدەر مىسكىن يارىتىلغان ، شۇڭا بەزىلەر بۇ كىتابنى ئالغانلار بالا ـ قازاغا ئۇچرايدۇ ، دەيدۇ . تۆۋەندە ساھىپ تەسۋىرلەنگەن بىر ئابزاس ھېكايىنى مىسال كەلتۈرىمىز ، بۇ ئۇنىڭ يەنە بىر ئەسىرىدە ساقلىنىپ قالغان بولۇپ ، ئەسلى ماقالىدىن ئېلىنغان ، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ پۈتۈن قىياپىتىنى كۆرەلەيمىز :

ساھىپ ھېيت ـ بايرام ياكى باشقا يىغىلىشلاردا دائىم ئىلھام بىلەن شېئىر يېزىپ ، يىلجىنىڭ ئوغلى ئەبۇ ئىسھاقا ئىلىپ بېرەتتى ۋە ئۇنىڭغا : « مەن بۇ

داستانىنى ساڭا شەرەم قىلدىم . شائىرلار يىغىلغان چاغدا سەن دېكلامىتسىيە قىلىپ بېرىشىڭنى ئۆتۈنىمەن » دېيىتتى . شۇنىڭ بىلەن بۇ جاھىل ، ئۇجمىغا چىققان مەكتەپ باغداملىق ئوقۇغۇچىسىغا دېكلامىتسىيە قىلاتتى . ساقىپ ئۆز ئەسىرىدە ئۆزىنىڭ كۆڭلىدىكى كۆتۈرۈلگەن يېرلىرىنى ئاڭلىغاندا ، « يەنە بىر ئوقۇساڭچۇ ئوغۇل ئىسا ! ئوقۇ ئىسا ، ئوقۇ ! سەن داڭلىق شائىر بولۇپ قالىسەن ، سېنىڭ تالانتىڭ ۋە ئەسەرلىرىڭ قىلىش ئىقتىدارىڭ يېتىشىپلا قالدى . شەھرىنىڭ ۋەزىن ـ تۇراقلىرى جايىدا ، ئۇنىڭدىكى بايىرامدا دېكلامىتسىيە قىلغان نەچچە يۈز ئوخشىمايدۇ . بىزنىڭ سۇلايمەن ئەپەندى ، ئىختىساسلىق كىشىلەرنى يارىتىدۇ . ئىراده ۋە تالانتنى چېنىقتۇرىدۇ . يۇڭ ئېتىنى جەڭ ئېتىغا ئايلاندۇرىدۇ » دېيىتتى . ئادەتتىن ئۇنىڭغا نۇرغۇن يۈز بېرىپ كەتكەنلىكىنى ئويلايتتى . ئۇ يەردە ئولتۇرغان شائىرلار ۋە يېقىن قانداشلىرى چىنىنى غوجۇرلىتىپ غەزەلخانلىقى ، چۈنكى ، ئۇلار ئىسانىڭ تۇزۇكرەك بىرەر مىراپ شەھىر يارالمايدىغانلىقىنى ئېنىق بىلەتتى .

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ، تەۋھىدىنىڭ بەزى كىتابلىرى ۋە ماقالىلار توپلىمى تېپىلدى ۋە نەشر قىلىندى . بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر بولغىنى « دوستلۇق رىشتى ۋە دوستلار » بولۇپ ، بۇ بىرنەچچە قېتىم تۈزىتىلگەن ، ئۇنىڭ دوستلىرىنىڭ بىر ۋەزىرنىڭ « كەچلىك سالونى » غا يىغىلىپ ئەدەبىيات ، پەلسەپە ، پەنگە دائىر ئەسەرلەرنى ئوقۇغانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرە ئىدى . بۇ ئۇچ تومۇلۇق ئەسەر بولۇپ ، تەۋھىدىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ داڭلىق نەسرىي ئەسەر يازغۇچىسى ئىكەنلىكىنىلا ئەمەس ، بەلكى يۈكسەك پەلىنگە كۆتۈرۈلگەن يۇقىرى دەرىجىلىك باغداد ئەدىبلىرىنىڭ سالاپىتىنى زېھنىگە سىڭدۈرگەن ۋە ھەجۋىي يوسۇندا تۇتۇۋېلىپ ، ئۇنى يېزىپ قالدۇرغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

بۇ ۋەھىيە دەۋرىدە تەزكىرە ئەدەبىياتىغا كىرىدىغان تەبەرى ۋە مىسكەۋەينىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىدىن قالسا ، يەنە ئۇچ داڭلىق ئەسەر بار ، بۇنىڭ بىرى « باغدادلىق دىن تارقاتقۇچى » تەخەللۇسىدىكى ھەدىسشۇناس (1071 ـ يىلى ۋاپات بولغان)

بولۇپ ، ئۇ يەتتە مىڭدىن كۆپرەك باغداد ئۆلىمالىرى ، شائىرلىرى ، يازغۇچى ۋە سىياسىئونلارنىڭ تەرجىمەھالىنى توپلاپ ، ئون تۆت تومىلۇق تەزكىرە توپلىمىنى تۈزۈپ چىققان . بۇ كىيىنكى دەۋرلەردىكى داڭلىق ئىسلامىيەت ئەسەرلىرى ئىچىدە داڭقى ئەڭ كەڭ بولغان تەزكىرىلىك لۇغەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ھىلال ئەسابى (1056 ـ يىلى ۋاپات بولغان) مىسكەۋى مەزھىپىگە تەۋە . ئۇنىڭ « ۋەزىرلەر » ناملىق ئەسىرىدە 10 ـ ئەسىردىكى باغدادنىڭ تۆرىچىلىك سىياسىي ھەققىي ھۇججەتلەرگە ئاساسەن ياكى ئۇنىڭدىن نەقىل كەلتۈرۈش يولى بىلەن ئەتراپلىق خاتىرىلەنگەن . لېكىن ، بۇ ئەسەرنىڭ پەقەت ئازغىنا بىر قىسمى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلىگەن . ئۇچىنچى ئەسەر بولسا ، باشتا بايان قىلىنغان ئىسپاھانى (967 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ « كىتابى ئەغانى »ـ سىدىن ئىبارەت . گەرچە ئاپتور توغرىسىدىكى باھا ۋە ئۇنىڭ تەپسىلاتلىرىغا بولغان ئىشەنچتە بەزى گۇمانلار بولسىمۇ ، لېكىن يىڭىرمە تومىلۇق « كىتابى ئەغانى » دە ئەرەبلەر ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىكى تۇرمۇش ئادىتى كەڭ تەسۋىرلەنگەن ، بۇ ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن ئەدەبىي ئەسەرلەر ئىچىدە ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان ئەسەردۇر .

نوقۇل ئەدەبىيات ساھەسىدە ئەڭ كەڭ تارقالغىنى ئوخشاش قاپىيىلىك ياكى تەكرار قاپىيىلىك نەزمە ھەم ئىچ پۇشۇغىنى چىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەردىن ئىبارەت . بۇ چاغدا ھىندىستان ۋە پېرسىيىنىڭ نۇرغۇن ھېكايىلىرى تەرجىمە قىلىنىپ ، « مىڭ بىر كېچە » نىڭ دەسلەپكى نۇسخىسى تۈزۈلۈپ بولغانىدى . ئىسلام ئەھللىرى ئوخشاش مەقسەتتە ، تارىخقا يېزىلمىغان نۇرغۇن ۋەقەلەرنى توپلاپ تىلشۇناسلىق ۋە ئىسلامىي مۇھاكىمە خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەرنىڭ ئورنىغا دەسسەتكەنىدى . بۇنداق

تارىخقا يېزىلمىغان ۋەقەلەر توپلىمى تونىمۇ قارشى ئېلىناتتى .
ئۇنىڭ تۇنجىسى سوتچى تەنۇخى (940 ـ 994) نىڭ « كۇلپەت
ئىچىدىكى ياردەم » ۋە « تارىخلار » دېگەن ئەسەرلىرىدىن ئىبارەت .
كېيىنچە بۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ سانى كۆپەيىشكە باشلىدى .
[ئەلبەشىمى (1388 ـ 1446) نىڭ « قىزىقارلىق
ئەدەبىيات » (« مۇستەتىرىق ») دېگەن ئەسىرى مەيلى
مەزمۇن ياكى ئۇسلۇب جەھەتتە بولسۇن ، ھازىرغىچە ئەڭ ئېسىل
ئەسەرلەرنىڭ بىرى ھېسابلانماقتا.] بۇ خىل ئوخشاش قاپىيىلىك
ياكى تەكرار قاپىيىلىك ئەدەبىي شەكىل ھەتتا تارىخ ساھەسىگىمۇ
سىڭىپ كىرگەن . ئىبراھىم سابى (944 ـ يىلى ۋاپات بولغان)
بۇۋەھىيە خوجايىنلىرىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بۇۋەھىيە خانلىقىغا
تارىخ يازغان . ئىبراھىم سابى نەزمە نەسرىي شەكىلدە ئىنتايىن
كۆپتۇرۇلگەن بىر مەدھىيە يازغان (ئۇنىڭ راستلىقى ئۇستىدە
توختالمايمىز) . بۇ كىتاب ھازىرغىچە يېتىپ كەلمىگەن بولسىمۇ ،
لېكىن ئۇ كېيىنكى پارس پادىشاھلىقلىرىنىڭ يىلنامىشۇناسلىرىغا
ئۇلۇغ يارىتىپ بەرگەن . بۇ ئەسەرنىڭ پارس تارىخىي
داستانلىرىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ۋە شەرق خان جەمەتلىرىنىڭ
يىلناملىرىنىڭ گۇللىنىشى بىلەن بىرۋاقىتتا ئوتتۇرىغا چىقىشىنى
تاسادىپىي ئەھۋال دېگىلى بولمايدۇ . بۇ دەۋرنىڭ يەنە بىر
نامايەندىسى شۇكى ، (ئەدەبىي تىل بىلەن يېزىلغان) خەلق
قوشاقلىرى كەڭ تارقالغان . بۇ ئەرەب ئەدەبىياتى تارىخىدا مىسلى
كۆرۈلمىگەن ئىش ئىدى . ئەپسۇسكى ، بۇنىڭدىن ھازىرغىچە يېتىپ
كەلگىنى پەقەت ئايرىم پارچىلاردىنلا ئىبارەت .

بۇۋەھىيە دەۋردىكى باشقا ئەدەبىيات ئۇمۇمەن دىنىي
مەزمۇندىكى ۋە دىنغا ئالاقىدار ئەدەبىي تېمىلاردىن ئىبارەت . بۇنىڭ
ئىچىدە سوتچى ماۋەردى (1058 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ

مەشھۇر ئەسەرلىرى توپلىمى . « ھاكىمىيەتنىڭ تۈزۈلمە قائىدىسى » مۇشۇ تېپقا كىرىدۇ . بۇ ئەسەردە سىياسىي بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن كۆڭۈلدىكىدەك بىر ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى لايىھىسى بايان قىلىنغان بولۇپ ، شۇ چاغدىكى ھەدىسشۇناسلار تەرىپىدىن چىرىك ۋە قابىلىيەتسىز دەپ قارالغان شەيئىلەرگە يول قويۇلمىغان . دەرۋەقە ، بۇ چاغدا شىئە مەزھىپىدىكىلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ھەدەپ ئوچۇق ـ ئاشكارا پائالىيەت ئېلىپ بارغان . توختىلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر ئەسەر شۇكى ، شىئە مەزھىپىدىكى قانۇنشۇناس مۇھەممەت تۇسى (1067 ـ يىلى ۋاپات بولغان) يازغان شىئە كىتابلىرى مۇندەرىجىسىدىن ئىبارەت . ئۇنىڭدا شۇ مەزھەپنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى چۈشەندۈرۈلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئەنئەنىچىلەر ھېسابلانغان سۇننىي مەزھىپىنىڭ باستۇرۇشى بىلەن ، بۇ مۇندەرىجىدىكى كىتابلارنىڭ كۆپ قىسمى كېيىن كۆيدۈرۈۋېتىلگەن . ئۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى شىئە مەزھىپىنىڭ زەيدى تارمىقى يەمەندە ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان مۇستەقىل پادىشاھلىقنى قۇرغانىدى ۞ . ئۇلار بۇ چەت بۇلۇڭ ـ پۇشقاقلاردا خېلى ياخشى بولغان بىر تۈركۈم ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ياراتقان . بۇ ئەسەرلەر بۈگۈنكى كۈندە قېزىلىپ تەتقىق قىلىنىش ئارقىلىق ، مەزمۇنى ئىلاھىيەت توغرىسىدا بولۇشىغا قارىماي ، ئۇنىڭ يەنىلا قىممەتلىك ۋە قىزىقارلىق ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى . شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ئادەتتىكى ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئىچىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ كۈيئوغلى ئەلىنىڭ نامى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان بەزى ئەسەرلەردىن ئىبارەت . بۇ ئەسەرلەر ئەمەلىيەتتە ئەلىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى ئەلمۇرتەزا ئەلىشەرىپ (966 ـ 1014) بىلەن ئەينى

زامانىدىكى ئاتاقلىق شائىر رازى ⊛ (970 ـ 1015) ئاكا ـ ئۇكىلار تەرىپىدىن يېزىلغان . يالغاندىن توقۇلغان بۇ ئەسەر بىر شېئىرلار توپلىمى ۋە يېنىك ، ئەما بەدىئىي جەھەتتىن مۇكەممەل ئىشلەنگەن ، مەسنەۋى ئۇسلۇبىدا يېزىلغان « بەس ـ مۇنازىرىنىك داغدام يولى » دېگەن تېمىدىكى بىر ئەسەردىن ئىبارەت (ئۇقۇشىمىزچە بۇ ئەلنىك ۋائىزلىق ماقالىسى ۋە خەت ـ ئالاقىلىرى توپلىمى ئىكەن) . كېيىنكىسى شۇنىڭ مەزھىپى ئىچىدىلا ئەمەس (ئۇلار بۇنى ئىمامنىك ⊛ ئۆلىمەس ئەسىرى دەپ قارايدۇ) ، سۇننىي مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلار ئىچىدىمۇ قالتىس مۇرەككە ئىگە . يەنە بىرى ئەلنىك نەسىھەت خاراكتېرىدىكى داغلىق قەسىدىسى « زەينەپ قەسىدىلىرى » (« قەسىدە زەينەبىيە ») دىن ئىبارەت . خېلى بۇرۇنقى بۇ توقۇلما ئەسەر ئاببالار خەلىپىلىكىنىك دەسلەپكى مەزگىلىدە ئىككىنچى دەرىجىلىك بىر شائىرنىك قولىدىن چىققان .

يۇقىرىدىكى يازغۇچىلار شۇنى مەزھەپىنىك مۇھىم تارمىقى بولغان « ئون ئىككى مۇخلىس مەزھىپى » ياكى « ئىمام مەزھىپى » گە مەنسۇپ بولسىمۇ ، شۇنى مەزھەپنىك نامى روشەنكى پەلسەپە كاتېگورىيىسىدە باشلانغان يەنە بىر ھەرىكەتنى كۆرسەتسىمۇ ، لېكىن ئاخىرىدا سىياسىي ساھەدە فاتىمە سۇلالىسى ۋە ئۇنىڭ قىزىل قان تارماق مەزھىپى ، يەنى پېرسىيە ۋە سۇرىيەدىكى « قاتىللار» ⊛ دەپ ئاتالغان مەخپىي تەشكىلات مەيدانغا كېلىدۇ . ئىسمائىلىيە ھەرىكىتى دەپ ئاتالغان بۇ ئەدەبىيات ئاز دېگەندە ئىككى توپلام قىزىقارلىق ئەسلىمە ۋە بەزى تارىخىي ھەم ئىلاھىشۇناسلىق ئەسەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇ ئەسەرلەر ھەسەنخورلار تەرىپىدىن يېگىرمە يىل تىنىمسىز قويۇلغاندىن كېيىن ،

ئاندىن بارا ـ بارا ئەدەبىيات مۇنبىرىدە كۆرۈنۈشكە باشلىغان. ئۇنىڭ بىرى « پاك قەلبلەرنىڭ مەكتۇپلىرى » بولۇپ، بۇ باشقىلارنىڭ ئالاھىدە مۇرىتىگە ئىگە بولغان. بەسىرىلىك بىر تۈركۈم يازغۇچىلار تەرىپىدىن مىلادى 1000 ـ يىلدىن بۇرۇن تۈزۈپ چىقىلغان بۇ ئەللىك بىر پارچە ئەسەر ئىلمىي ۋە پەلسەپىۋى قامۇس بولۇپ، 10 ـ ئەسىردىكى مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتىنىڭ ئىدىيىسىنى شەرھىلەپ بېرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئەنئەنىۋى مەزھەپ ئۆلىمالىرى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپادىكىگە ئوخشاش، پەلسەپە بىلەن مۇرەسسەلىشىشكە باشلىغانىدى. ئۇلارنىڭ شەرتى بۇ ئەقىدىلەر چىكىدىن ئېشىپ كەتكەن خۇلاسىگە ئېلىپ كەلمىسلا بولدى. دېگەندەك ئىبارەت ئىدى. يۇقىرىقى شەرت ئاستىدا، بۇ « پاك قەلبلەرنىڭ مەكتۇپلىرى » ئادەتتە قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ، دەپ قارالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئەسىرى، ئۇزۇندىلىرى ياكى ئۇنىڭ تەرجىمىسى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئاھايىتى كۆپ كىتابخانىغا ئىگە بولدى. بۇ ماقالىلار توپلىمى بىرىنچىدىن ئالتىنچىگىچە ماتېماتىكا، يەتتىنچىدىن ئون ئۈچىنچىگىچە پەلسەپە ۋە لوگىكا بىلىملىرى؛ ئون تۆتىنچىدىن يىگىرمە بىرىنچىگىچە ئاممۇى ئىلىم ـ پەن؛ يىگىرمە ئىككىنچىدىن ئوتتۇزىنچىگىچە ئىنسانشۇناسلىق ئىدى. يۇقىرىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئارىستوتېلنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى بويىچە يېزىلغان. ئوتتۇز بىرىنچىدىن ئوتتۇز تۆتىنچىگىچە « دۇنيانىڭ جېنى » تېمىسىدا بولۇپ، روشەن ھالدا يېڭى ئەپلاتونچىلارغا مەنسۇپ ئىدى. ئاخىرقى ئون بىر پارچىسى « ئىلاھىيەت ئىلمى » بولۇپ، كۆچلۈك « موئتەزىللەر » كۆز قارىشىغا ئىگە ئىدى.

(c) شەرقىي پېرسىيە: شەرقتىكى پارس خاقانلىقى پارسچە ئەدەبىي تىلىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە قوشۇلغان بولسىمۇ، ئەرەب

تىلى يەنىلا ئوردا ئىچىدە ياكى خەت - ئالاقىلەردە كەڭ قوللىنىلاتتى ، ئەرەب شائىرلىرى ۋە يازغۇچىلىرىمۇ بۇنىڭ بىلەن دائىم ھامىيلىقىغا ئىگە بولاتتى . بۇخارانى پايتەخت قىلغان سامانى خاقانلىقىنىڭ شەرق بويىچە ئەڭ ھەشىمەتلىك ئوردىلىرى بولسىمۇ ، لېكىن باي سودا مەركىزى خارەزىم (ھازىرقى ئىسمى خىۋە) ئىلىم - پەن تەتقىقاتى بىلەن داڭق چىقارغانىدى . ئوكسۇس ئۆلكىسى دىنىي تەتقىقاتنىڭ ئەۋج ئالغانلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى . ھەدىس تۈزگۈچى ئۆلىمالارنىڭ كۆپچىلىكى خوراسان رايونىدىن كەلگەن بولۇپ ، بۇخارالىقلارمۇ ، مۇسۇلمانلارمۇ بار ئىدى .

خۇراسان رايونىنىڭ مەركىزى نىشاپوردا ئەينى زامانداشكى ئەڭ مەشھۇر قازى ئەدىب ھەمەدانى (961 - 1008) بىلەن سەئالىبى (961 - 1038) ئۆتكەن . ئالدىنقىسى « بەدىئۇز زامان » دېگەن تەخەللۇس بىلەن مەشھۇر بولۇپ ، ئون ئىككى يېشىدىلا ئۇستازىنىڭ بارلىق بىلىملىرىنى ئۆگىنىپ بولۇپ ، ھەمەداندىن چىقىپ كېتىپ ، تاكى ھىراتتا قازا قىلغانغا قەدەر ئۆز ئۆمرىنى ھەرقايسى پادىشاھلىقلار ئارىسىدا سىياھەت قىلىش بىلەن ئۆتكۈزگەن . تۆۋەندە سەئالىبىنىڭ ھەمەدانى توغرىسىدا يازغان بىر پارچىسىنى نەقىل كەلتۈرىمىز . بۇ ماقالا قىزىقارلىق بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى شۇ چاغدىكى ئەدەبىيات مۇنبىرىدىكى كىشىلەرنىڭ غەم - غۇسسىز ھاياتىنى ئۇجۇر - بۇجۇرىگىچە تەسۋىرلەپ بېرىدۇ . جۇملىدىن ئۇ بىزنىڭ ئۇنىڭ مۇغامەت (قاپىيىلىك دراما) نىڭ يۇكسەك مۇۋەپپەقىيىتىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ .

ئۇ ناھايىتى يىراقتىكى ئىدى ؛ ئۇنىڭ نەچچە مىڭلىق بىر شەھرىنى بىر قېتىم ئالغالايلا ، بىر مىراسىمۇ چۈشۈرۈپ قويمىلى ، پاشتىن -

ئاياغ يالىڭاچلاتتى ، ئۇ مەكتەپتە ئوقۇمۇغان بولسىمۇ ، كىتابنىڭ تۆت - بەش بېتىنى بىر كۆرۈۋېلىپلا ، رەتلىسىڭ سۆزلەپ بېرەلەيتتى . ئۇ بەزى ئىسلى ئەسەر ياكى يوقىلاڭ سۆزلارغا ئاساسەنلا ، زېيلەتتە ئولتۇرۇپ شېئىر ئوقۇيتتى ھەم باشقالار جىقسىپ بەرگەن تېمىلار بويىچە ئەسەر يازاتتى . ئۇ ئاخىرىدىن باشلاپ يېزىپ ، باش تەرىپىدە ئاخىرلاشتۇراتتى . ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ سۆزى ئىنتايىن گۈزەل ، تولىمۇ قىزىقارلىق بولۇپ ، گۈزەللىكتە ھەرقانداق ئەسەردىن قېلىشمايتتى . ئۇزى يازغان مەشھۇر ئەسەرلەر ئارقىلىق ئۇزىنىڭ « قەسىدە » سىنى ئوقۇپمۇ جەھەتتىن ئىشلەپ چىقاتتى . ئاغزىدا نەزمە ئوقۇپ تۇرۇپ ، قەلەمدە سوداڭ چاچما شېئىر يازاتتى ؛ ئۇ بىلگىلىنگەن ۋەزىن قائىدىسى بويىچە ياكى كۆرسىتىپ بېرىلگەن ھېكمەتلىك تېمىلار بويىچە ، گۈزەل نەزمە ياكى راۋان نەسرىي ئەسەرلەرنى يازاتتى . جۈملىدىن ، زېيلەتتە ئولتۇرۇپلا چاقماق تېزلىكىدە دېكلاماتسىيە قىلالايتتى ؛ ئۇ يازغىچە شېئىرلارنى تېخى ۋە مۇكەممەل ھالدا ئوقۇپچىڭ تەرجىمە قىلىپ چىقالايتتى . . . ئۇ مۇجىزە خىراكتېرلىكى ئاجايىپ - غارايىپ ئىشلارنىمۇ قىلالايتتى .

شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ، ئەبۇبەكرى خارەزمى ⑯ (1002 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ شەرقتىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەرنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن نەزمە نەسرىي شەكىلدە يېزىلغان ئەدەبىي كىتابلىرىنىڭ يېزىلىش ماھارىتى ھەرقايسى ئۆلكىلەرگە خۇددى لاۋىلداپ يېنىۋاتقان ماگمىغا ئوخشاش تارقىلىپ كەتكەن . ھەمەدانىي بۇ خىل ماھارەتنى ئىگىلەش بىلەنلا ، بۇ خىل يېڭى ئەدەبىيات - سەنئەت ھالقىپ ئۆتكىلى بولمايدىغان ئۇلۇغ بولۇپ قالغان . لېكىن ، ئۇنىڭ ئەرەب ئەدەبىياتى مۇنبىرىدىكى شۆھرىتى ئاساسەن ئۇنىڭ تالانت ئىگىسىگە خاس ئەسەرلىرىدىن ئەمەس ، بەلكى ئۇنىڭ نەسرىي ئەسەرنىڭ ئەڭ مۇكەممەل ئىپادىلەش شەكلى - مۇغامەتنىڭ ئىجادچىسى بولغانلىقىدىن كەلگەن . بۇ ئىجادچىنىڭ قەلىمى بۇ خىل ئەدەبىيات شەكلىنىڭ ئورنىنى بەلگىلىگەن .

[چاسارى بۇنداق دەپ يازىدۇ] ئۇ دۇنياسى ئايلىنىپ چىققان ئەتىلىك ، قويىل بىسر قوشاقچىنى تەسۋىرلەپ ، يانغىنا تىل ماھارىتى بىلەن مەدھىيىلەنگەن ئوخشاش خەلق ئىچىدە چوڭقۇر يىلتىز . ئۇ ئۆزىنىڭ قورقۇنچلۇق ھېكايىلىرىنى سۆزلەپ سۆزلىيەتتى ۋە ئەسىل ئەسەرلىرىنى تەكرارلايتتى . ئۇ ئار - تولا ئىلتىپات - ساخاۋەتكە تايىنىپ جان باقاتتى . قابىيىلىق دىيا ئالەمنىڭ بىرخىلى ھېسابلىنىدۇ . ئايتىور ئويۇن قويۇشى ۋاقتىدا ، نەزمە ۋە نەسىرىنى جەھەتتىكى ماھارىتىنى كۆرسىتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بىلىم ئەھلى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەشنى مۇھىم قىلاتتى ، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ، مەزمۇن ئەمدىلا - ئەمەت ۋاستىگە ، ماھىيەت ئىكىلىگە بويسۇنۇشى لازىم .

بەزى تىلشۇناسلار تارىخقا كىرگۈزۈلمىگەن ۋەقەلەر ھەققىدىكى ماقالىلارنى ئاللىقاچان تىلنى ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى تەتقىق قىلىشنىڭ تېخىمۇ ئۆتكۈر قورالى قىلىۋالغانىدى . ھەمەدانىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى بىلىمنى كۆز - كۆز قىلىدىغان بۇنداق يېڭىلىقنى راۋاجلاندۇرۇپ ، نەزمە ۋە نەسرىي شەكىلنى ئارىلاش قوللىنىش ئارقىلىق قەدىمكى ھېكايىلەرنى سۆزلەشتە بولدى (ياۋروپا ئەدەبىياتىدا « ئوگاسسىن بىلەن نىكولېتتى » ® بۇ شەكىلگە ۋەكىللىك قىلىدۇ) . شۇنىڭدەك گۈزەل ئۇسلۇب ۋە زىياپەتتە ئولتۇرۇپلا ئىجاد قىلىشتەك جەلپ قىلىش كۈچى بىلەن نەزمە نەسرىي شەكلىدە ئەسەر يېزىپ ، تالانت ئىگىسىگە خاس شەكىل بىلەن ھەممىگە تونۇش بولغان ھېكايە قەھرىمانى — ئەقىللىك سەرگەردانىنى ئۆز سەنئىتىنىڭ ۋەكىلى قىلغانلىقىدا ئىدى . ئۇنىڭ ئەسىرىدىكى قەھرىمان ، ئىسكەندىرىيىلىك ئەبۇ خارىس تولىمۇ ھوشيار ، تۇرلۇك ستىلستىكىلىق ماھارەتكە ئىگە شەخس قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ . ۋەھالەنكى ، بۇنداق ماھارەت دەل ھەمەدانىنىڭ ئۆزىدىلا بار ئىدى . بۇنداق ئىجادىيەت شەكلى ئەرەب دۇنياسىدا كەڭ تارقالغان بولۇپ ، بىلىملىك زاتلار ياكى ئاددىي

پۇقرالاردىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن ھۇزۇرلانمايدىغىنى يوق ئىدى. يەنە، نۇرغۇن دوراميچىلارمۇ بارلىققا كەلگەن. لېكىن، كېيىنكى نەزمە دراملار ئۇنىڭكىدەك ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولالمىدى، چۈنكى بۇنداق بەدىئىي ماھارەتنى پەقەت ئاشۇ ئىجادىيەتچىنىڭ ئۆزىلا كۆڭۈلدىكىدەك، تەبىئىي قوللىنالايتتى. ھازىرقى زامان ئوبزور چىلىرىدىن بىرى نەزمە دراملار سامىي ئەدەبىياتنىڭ ئەدەبىي تېمىلارنى ئىپادىلەش جەھەتتە يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى ئالامىتى، دەپ قارىدى.

ئارىغانلار ۋە سامىيلار ئىجىدە ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى ئاساسەن ھۇزلۇكسىز تۈردە بىر قاتار ژانىرنى «يېشىلاش» پائالىيىتىدىن، يەنى تارىخىي داستان (= «قەسىدە») ، دراما (= كۆمىي، يەنى ئەسىرىي، نەزمە شەكىل بىرلەشتۈرۈلۈپ يېزىلغان ھېكايە) ، ھېكايە (= «ماۋغامەت» يەنى نەزمە شەكىلدە يېزىلغان دراما) دىن ئىبارەت بولدى. بىرىنچى پائالىيەتتا ئەخلىقچىلارنىڭ تۈرتۈپلىش ئىقتىدارىلا جارى قىلىدۇ؛ ئىككىنچى پائالىيەتتە، ئارتىسلار ياكى دېكلاماتسىيىچى ئاخلىغۇچىلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئىلان قىلىدۇ؛ ئۈچىنچى پائالىيەتتا، كىتابخانىلارنىڭ ئىرادىسىگە تايىنىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ھېسداشلىقى قوزغىلىدۇ. بۇ يەردە، ئارىغانلارنىڭ ئەدەبىيات شەكلى كۆپ خىل بولسىمۇ، لېكىن مەزمۇنى ئۆزگەرمەس قىلىپ بېكىتىۋېتىلگەن؛ ئەكسىچە سامىيلارنىڭ شەكلى تۇراقلىق، ئۆزگىرىش بولسىمۇ، مەزمۇنى ئىنتايىن مول، داۋام دېگۈدەك ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ.

— ماسلۇننىڭ ماقالىسىدىن ئېلىندى.

سەئالىبى ھەمەدانىنىڭ ماھارىتىگە بەك ھەۋەس قىلسىمۇ، لېكىن ئۇ تامامەن دېگۈدەك تىلشۇناسلىق ۋە ئەدەبىياتنىڭ كونا رامكىلىرى بويىچە ئىجاد قىلاتتى. ئۇنىڭ ئىككى كىتابى بىز ئۈچۈن بەكمۇ مۇھىم، بىرى ئومۇمىي تارىخ بولۇپ، ئۇنىڭ دەسلەپكى

دەۋرلەردىكى پارس پادىشاھىغا دائىر قىسمى ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن . بۇ كىتابنىڭ بىزنى قىزىقتۇرىدىغان يېرى شۇكى ، ئۇ مەشھۇر پارس شائىرى فىردەۋسىنىڭ داڭلىق پارسچە تارىخىي داستانى « شاھنامە » دە تەسۋىرلەنگەن بىر ئابزاس تارىخىي پاكىتنى ئاخىرقى ھېسابتا نەسرىي شەكلىدىكى بېكىتىلگەن نۇسخا بىلەن تەمىنلەيدۇ . يەنە بىرى « زامانىمىزنىڭ گۆھىرى » ، (« يەتىمە توتەھرى ») دېگەن كىتاب بولۇپ ، ئۇنىڭغا ئالدىنقى ئەسىردىكى شائىر ۋە يازغۇچىلارنىڭ تەرجىمھالى كىرگۈزۈلگەن . يەنى ئۇلارنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرى ، ئەدەبىي پارچىلىرى ، ئوخشىتىش ياكى ئىستىئارىلىرى تاللاپ كىرگۈزۈلگەن . ئاپتور يۇكسەك تەنقىدىي ئىقتىدارغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ، بۇ ئەسەر بىردىنلا شۆھرەت قازانغان ، كېيىنكى ئىككى ئەسىر ئىچىدە بۇ ئەسەرگە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى تەرىپىدىن مەلۇم ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈلگەن .

999 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى سامانىلار ئوردىسىنى ئىشغال قىلىپ ، ئافغانىستاننىڭ گاھىنا دېگەن يېرىدە تۈرك خانلىقىنى قۇردى ⊛ ،خانلىقنىڭ ئەڭ مەشھۇر شاھزادىسى مەخمۇت ئەمىن دەۋلە (998 ـ ، 1030 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) ⊛ ئىدى . مەخمۇت ماھىيەتتە زالىم پادىشاھ بولۇپ ، سىياسىي جەھەتتە بىر قولدا قىلىچ ، بىر قولدا مەشئەل تۇتاتتى . دىنىي نىقاب ئاستىدا ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلغانىدى . لېكىن ، ئەدەبىيات ساھەسىدە ئەينى زامانىدىكى داڭلىق يازغۇچىلارنى ئۆز ئوردىسىنى مەدھىيىلىتىش ئۈچۈن يىققانىدى . ئۇتبى (1036 ـ يىلى ۋاپات بولغان) مەخمۇتنىڭ ۋەزىرى بولۇپ ، ئەتەي قىلغان بولسا كېرەك ، ئۇ ئىبراھىم سابىنىڭ بۇۋەھىيە خاقانلىقىغا مەدھىيە ئوقۇغانلىقىنى دوراپ ، ئۆز خوجايىنى مەخمۇتنى ئۈچۈرۈپ ، نەزمە

نەسرىي ئەسەر « دۆلەتنىڭ ياردەمچىسى » نى يازغان . بۇ كىتاب نۇرغۇن ئەسرلەردىن بۇيان ، بولۇپمۇ شەرقتە ، ئەدەبىي ژانىرلارنى ئۆگىنىشنىڭ نەمۇنىسى دەپ قارالماقتا . لېكىن ، بۇ ۋەقە كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاقىۋەت ئانچە ئوبدان بولمىغان ، يەنى « ھۆكۈمەت تەرەپ تارىخى » نىڭ بۇ يازغۇچىلىرى ئۆزىنىڭ ساختىپەزلىك قىلمىغانلىقىنى ياكى خۇشامەتچىلىك ۋە پاكىتنى يوشۇرۇشتەك نۇقسانلارنىڭ ئىمكانقەدەر ئالدىنى ئالغانلىقىنى جاكارلىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت مەقسىتى پاكىتقا ئاساسەن يېزىش ئەمەس ، بەلكى كۆپتۈرۈش ، ئادەتتىن تاشقىرى ياسالما سۆز ۋە بىر دۆۋە تەمىللەر ئارقىلىق ئاددىي پاكىتنى مۇجمەللەشتۈرۈپ ، پۈتۈنلەي جالاشتۇرۇۋېتىش ئىدى . يامان يېرى ، بۇ بىرنەچچە ئەسەرنىڭ ئەدەبىي جەھەتتىكى ئاتىقى ھەمىشە كىشىلەردە بۇ ئىسلام تارىخى ھەققىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەرلەر ، دېگەن تونۇشنى پەيدا قىلىدۇ . بۇ خىل قاراش ئىنتايىن ئاز ساندىكى ئەرەب تارىخشۇناسلىرىنىڭ ئەستايىدىل ، جىددىي پوزىتسىيىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ، روشەنكى ئادىللىق بولمايتتى .

مەخمۇت ئىلىم ئەھلى ۋە ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنى ئۆزىنىڭ مەردلىكى بىلەن جەلپ قىلمايتتى . ئۇنىڭ ئۇسۇلى پەسكەش ، شۇنىڭدەك تولىمۇ ئۇنۇملۇك ئىدى . يەنى ئۇلارنى ياكى ئەسىر ئالاتتى ، ياكى بولمىسا بويسۇندۇرۇلغان ئەلنىڭ سوۋغىتى سۈپىتىدە قوبۇل قىلاتتى . شۇڭا ، ئۇ خارەزمنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ، بىرونى ⑨ (1048 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئۇنىڭ ھمايىسىگە ئۆتتى . بىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ، بىرونى ئىسلامىيەت ئىلمىنىڭ ماھىيىتىگە ھەرقانداق يازغۇچىدىنمۇ بەك ۋەكىللىك قىلالايتتى .

بىرونى « دىنى قائىدە » نى تۇزۇپ بولغاندىن كېيىن (يانۋات مەلۇم نوپۇز ئىگىسىنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ) سۇلتان مەسئۇد ئۇنىڭغا بىر يىل كۆلۈش ئىنئام قىلدۇ . لېكىن ، ئۇ قائىدىنى بۇزۇپ ، كۆلۈشنى دۆلەت خىزمىتىگە قايتۇرۇپ بېرىپ ، ئۆز قىلىپىتىنىڭ بۇ نەرسىلەرگە موھتاج ئەسەلىكىنى بىلدۈرىدۇ . ئەر يىلقى شەكلى جەۋلان بايرىمى - - بايرىملارنىڭ نوروز بايرىمى بىلەن كۆزلۈك بايرىمىنى ھېسابقا ئالمىغاندا بىرونىنىڭ قولدىن قەلەم چۈشمەيتتى . ئۇنىڭ كۆزى توختىماي كۆزىتىپ تۇراتتى . يېڭىر يۈرگۈزمەكتىن چاغلىرى ناھايىتى تار ئىدى . ئۇ يىلنىڭ جەمئىتە كىشىلىرىنى قىلىۋاقتۇرۇۋاتقان يەرلىرى ئېچىۋېتىش ۋە يىلكىلەرنى يوغۇرۇۋىلىۋاتقان يەرلىرى تۇراۋېتىش ئۈچۈن يىل بويى تىرىشىپ - تىرىشىپ ئىزلىنەتتى . بىر قانچە يىلنى ماۋاق بايان قىلدۇ . ئەبۇ رەيھان (بىرونى) ۋاپات بولۇش ئالدىدا من ئۇنى كۆرگىلى بارغانىدىم ، ئۇ سەكرات ئۇستىدە تۇرۇپ ماڭا « سىز ئالىملىرى ماڭا ۋارىسلىق قىلىش ئۈستىدە سۆزلىگەنىدىڭىز . ئۇ قانداق ئىش ئىدى ؟ » دېدى . من ئۇنىڭغا تولىمۇ ئېچىنغان ھالدا : « ئاۋۇ سىزگە ماۋۇ تاپتا سۆزلىسەم قانداق بولار ؟ » دەپ سورىدىم . « من دەرگاھىمىدا كەتكۈچە ، ماۋۇ مەسىلىنى بىلمەيلا ئۆلۈپ كەتسەم تېخىمۇ ياخشى ئەمەسمۇ ؟ » دېدى ئۇ . ئۇنىڭ بىلەن من ئۇنىڭغا يەنە بىر قېتىم سۆزلەپ بەردىم . ئۇ يالاڭاچ بولغاندىن كېيىن ، ماڭا ئېيتىپ بەرمەكچى بولغان نەرسىنى ئۆگىتىپ قويدى . من ئۇنىڭ بىلەن خوشلىشىپ چىقىپ كۆچىدا كېتىۋاتقىنىمدا يىغا ئاۋازى ئاڭلاندى .

ئەپسۇسكى ، بىرونىنىڭ تارىخىي ئەسەرلىرى ۋە پەلسەپە ئەسەرلىرى ھازىرغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن ، لېكىن ئۇ تۆۋەندىكى ئۇچ ئەدەبىي توپلامنى ئەدەبىيات مۇنبىرىدە مەڭگۈگە قالدۇرۇپ كەتكەن . « ئۆتكەن دەۋرلەر تارىخىدىن يالدامىلار » ناملىق ئەسەردە دەۋرشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلەر تەتقىق قىلىنىپ سېلىشتۇرۇلغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا ھەرقايسى دۆلەت ھەم دىنىنىڭ باشلىنىش ئەسەرلىرى ، ھېيت ـ ئايەملەر بايان قىلىنغان . يەنە نۇرغۇنلىغان تارىخىي ماتېرىياللار توپلانغان ، بىرمۇنچە تېمىلار

ئۇستىدە كىشىنى تەسىرلەندۈرەرلىك تەكشۈرۈشلەر ئېلىپ بېرىلغان . ئىككىنچىسى ھىندىستانغا دائىر ئەسەر ، ئۇ مەخمۇتنىڭ ھىندىستانىنى بويسۇندۇرۇش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ سانسكرىت تىلىنى ئۆگىنىپ ، ھىندى ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىپ ، ئون ئۈچ يىل جاپالىق تىرىشىش ئارقىلىق « ھىندىستان تارىخى » دېگەن كىتابىنى يېزىپ چىققان . بۇ كىتاب مەزمۇن ۋە ئىلمىي ئۇسۇل جەھەتتە ئەرەب ئەدەبىياتىدا بىردىنبىر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ . ئۇ دەۋرىشۇناسلىق جەھەتتە كامالەتكە يەتكەن ئالىم بولۇشقا مۇناسىپ ئىدى . جۈملىدىن « ھىندىستان تارىخى » ئۇنىڭ ئۆزىنى مىللەت ۋە دىن جەھەتتىكى بىر تەرەپلىمە قاراشنىڭ ئۇستىگە قويالىغانلىقىنى (يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئەرەبلەرگە بولغان ئاز - تولا ئۆچمەنلىك كەيپىياتىنى ھېسابقا ئالمىغاندا) ، تەنقىدسىز قىزىقىش بىلەن ئويلىنىلمىغان ياقتۇرماسلىق ئوتتۇرىسىدا تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ قالالىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . ئۇ ھىندى تىلىدىكى نۇرغۇن كىتابلارنى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلغان (بۇنىڭ ئىچىدە « يۇگانىڭ مەكتۇپلىرى » بىلەن « پادانگالى » مۇ بار ، كېيىنكىسىنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ساقلىنىپ قالغان) . ئەڭ قىزىقارلىقى شۇكى ، ئۇ يۇنان تىلىدىكى بىرنەچچە ئەسەرنىڭ ئەرەبچە تەرجىمىسىنى سانسكرىت تىلىغا تەرجىمە قىلغان . بەزىلەر ئۇنىڭ ئۇچىنچى ئەسىرى بولغان « مەسئۇدقا ⑫ بېغىشلانغان قانۇن » نى ئەڭ بۈيۈك ئەسەر دەپ قارايدۇ . ئۇن ئىككى تومىلۇق بۇ قېلىن ئاستىرونومىيە ئەسىرىگە گىپنوزلۇق ئىلمىي ھەققىدىكى كىچىكرەك ھەجمدىكى بىر ئومۇمىي بايان قوشۇمچە قىلىنغان .

بۇخارالىق ئىبنى سىنا ⑬ (980 ـ 1037) ئەقىل ـ ئىدراكلىك ، جاسارەتلىك ، پۈتۈنلەي باشقىچە تىپتىكى ئالىم . ئۇ

مەخمۇتننىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلۇپ ، خارەزمدىن دەككە ـ دۈككە ئىچىدە ئايرىلىپ ، ئۆزبەكنىڭ سىياسىي ئىستىقبالىدىن ۋاز كېچىپ ، ئاخىر ئىسپاھاندا ئولتۇراقلىشىپ قالغان . ئۇزاقتىن بۇيان ، غەربلىكلەرنىڭ نەزەرىدە بىردەك « ئىبنى سىنا » ئىسلام ئىلىم ـ پەن يۇقىرى پەللىسىنىڭ ۋەكىلى دەپ قارىلىپ كەلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئوتتۇرا ئەسىر ھەم بۈگۈنكى كۈندە ئۇ ئەڭ بالدۇرقى ۋە ئەڭ مەشھۇر پەيلاسوپ دەپ قارالماقتا (ئەمەلىيەتتە ، مۇسۇلمان دوختۇرلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۇنى پەيلاسوپ دەپ قارايدۇ) . ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھەقىقىدىكى ئەڭ يېڭى سانلىق مەلۇماتتىن قارىغاندا ، ئۇنىڭ پەلسەپە ئەسىرى قىرىق ئالتە پارچىدىن كەم ئەمەس ، تىببىي ئەسىرى قىرىق تۆت پارچە ، ئاسترونومىيە ۋە تەبىئىي پەنگە دائىر ئەسەرلىرى سەكسەن بىر پارچە ئىكەن . بىرىنچى تېپتىكى ئەسەرلىرى ئىچىدىكى « تىبابەتچىلىك قانۇنى » (« تىبابەتنامە » ـــ روھىي جەھەتتىن داۋالاش) ـــ مەنتىقە، فىزىكا ، ماتېماتىكا ، ئىلاھشۇناسلىققا دائىر قامۇستىن ئىبارەت . بۇ خرىستىئان ئىبادەتخانىلىرىنىڭ پەيلاسوپلىرى ۋە كېيىنكى مۇسۇلمان ئىلاھشۇناسلار ئىچىدە (بولۇپمۇ پارسلار ئىچىدە) ئەڭ تەسىرلىك ، ئەڭ كامالەتكە يەتكەن ، ئوتتۇرا ئەسىر پەلسەپە ئەسەرلىرىنىڭ بىرى ، دەپ قارىلىپ كەلگەن . ئىبنى سىنا ئاساسەن ئارىستوتېلنىڭ ئەقلىچىلىك پەلسەپە ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن دىن توغرىسىدا يەتمىش نەچچە ئەسەر يازغان . بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن ، ئۇ يەنە كېيىنكى مەزگىللەردە سىرلىقلاشتۇرۇشقا دائىر نۇرغۇن ئەسەر يازغان ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ كۆپچىلىكى سمۇول ۋە رىۋايەت خاراكتېرىدىكى ھېكايىلەردىن ئىبارەت . ئۇنىڭ « كىتابى روھ » دېگەن قىسقا شېئىرى تولىمۇ تەسىرلىك بولۇپ ، كېيىنكى « شەرق پەلسەپىسى »

نى قوزغىتىش ۋە شەرقتىكى سوپى مەزھىپدىكىلەرنىڭ « مەربىپەتپەرۋەرلىرى » ئۇچۇن مۇھىم رول ئويناغان . ئىبنى سىنا ياۋروپا ۋە مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا ئۆزىنىڭ تىبابەتچىلىككە دائىر ئەسەرلىرى ، بولۇپمۇ نۇرغۇن تومۇلۇق تىببىي پەن قامۇسى « تىبابەتچىلىك لۇغىتى » بىلەن شۆھرەت قازانغان ، 13 ـ ئەسىردە كىرىمىننالىق كراتتىنىڭ تەرجىمىسى دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن ، بۇ لۇغەت ياۋروپا تىببىي ئىلىم ئەھلىلىرىگە بىرنەچچە يۈز يىل تەسىر كۆرسەتتى . ھەتتا مۇسۇلمان يازغۇچىلار ئىچىدىمۇ ئىبنى سىنانىڭ ئەسەرلىرى ئىلگىرىكىلەرنىڭكىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى . ئەگەر پەلسەپە ئەسەرلىرىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا ، ئۇنىڭ ئورنى دەسلەپكى دەۋردە ئۆتكەن تالانتلىق يازغۇچى رازىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ .

(D) مىسىر ۋە غەربىي شىمالىي ئافرىقا : ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى ئۇچ ئەسىرىدە ، مىسىردىكى ئەرەب ئەدەبىياتى مۇھىمى مەدىنە ۋە باغدادنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى . 9 ـ ئەسىردە مىسىردا سىرتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان بىر تۈركۈم تارىخشۇناسلار مەيدانغا كەلدى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە مۇسۇلمانلارمۇ ، خرىستىئان روھانىلىرىمۇ بار ئىدى . ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ بىرنەچچىسى ساقلاپ قېلىنغان . غەربىي شىمالىي ئافرىقىنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتى تېخىمۇ ئاستا بولدى . 10 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ، تۇنىسنىڭ گىراۋەن دېگەن يېرىدە ناھايىتى جانلانغان مالىك قانۇنشۇناسلىق تەتقىقات مەركىزىي قۇرۇلۇپ ، ئەدەبىيات پائالىيەتلىرىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە تەسىر كۆرسەتتىكە باشلىدى . 909 ـ يىلى تۇنىستا قوزغالغان ، ئاتمىش يىلدىن كېيىن يەنە مىسىرنىڭ پۈتۈن زېمىنىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان فاتىمەنىڭ شىئە مەزھىپىدىكى سۇلالىسى شەرقنىڭ ئىلىم ـ پەن ئالماشتۇرۇشىغا

توسقۇنلۇق قىلمىدى . ھەتتا ئەرەب ئەدەبىياتىنى ئۆزگەرتىش يولىدا ئېلىپ بېرىلسۇاتقان ئىراق بىلەن پېرسىيەدىكى ھەربىكەتنىڭ مىسرغا ھېچقانچە چوڭ تەسىرى بولمىدى . يېقىندا تېپىلغان مۇھىم بىر شائىر ، فاتىمە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مويىزنىڭ قەسىدىچىسى ، ئاندالۇزىيىلىك ئىبنى ھانى ⑩ (973 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ شېئىرلار توپلىمى ئۇستىدە توختالمايلا قويايلى . بۇ دەۋردىن قېپقالغان ئەسەرلەردىن قىزىقارلىقلىرى ناھايىتى ئاز ، لېكىن فاتىمە جەمەتى ئەدىپ ـ قەلەم ئىگىلىرىنىڭ مەردانە قوغدىنىۋېچىسى ئىدى . ئۇلار مىسىردا ئالدى بىلەن ئۆزى پۇل چىقىرىپ ئەزھەر مەدرىسىنى سالغۇزدى . ئەنئەنىۋى مەزھەپتىكىلەر قايتا تەختكە چىققان ۋە كۈچلۈك دۈشمەن ئاسىيادا كۈندىن ـ كۈنگە زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندا ، بۇ مەدرىس ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ ئالىي بىلىم يۇرتى بولۇپ قالدى . تاھازىرغىچە شۇنداق بولماقتا ، فاتىمە جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ، مىسىر ئەدەبىياتىنىڭ نامراتلاشقانلىقىدىن ئىبارەت روشەن پاكىت ، ئېھتىمال كېيىنكى مەزگىللەردە ئەنئەنىۋى مەزھەپنىڭ ھەممىگە فاتىمەنىڭ غەيرىي دىنى دېگەن رەڭنى بېرىپ ، ئۇلارنى باستۇرغانلىقى ۋە ئۇلارغا سەل قارىغانلىقى بولسا كېرەك . جۇغراپىيە ئالىمى مەقدىسى 985 ـ يىلى ئوچۇق ـ يورۇقلۇق بىلەن مۇنداق دەپ يازىدۇ :

ئىلگىرى باغداد جاھانىي تۇرىدىغان بىر شەھەر ئىدى . لېكىن ، ھازىر بۇ جوڭ زىلزىلە يۈزىتىۋ ئۆچمەكتە . ئۇنىڭ ئىلگىرىكى بارلىق تۇرغۇن نۇرى كەلمەسلىكە كەتتى . مەن ئۇ يەردە خۇشاللىقتىن ئەسرىمۇ تىيالمىدىم . كىشىنىڭ زوقى كەلگۈدەك ھېچقانداق نەرسە قالمايتۇ . تۇنۇگۈنكى ئاۋات باغدادنىڭ ئورنىدا بۈگۈن قاقسىز ئىگىلدى . ئىسلامىيەتنىڭ ئۇنىڭدىنمۇ يارلاق شەھرى بارلىقىنى بىلمەيمەن .

(E) ئىسپانىيە (مىلادى 750 ــ ، 1091 ـ يىللار) : ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئىسپانىيىدە ئۇزۇنغىچە تەرەققىي قىلالماسلىقىنىڭ سەۋەبى ناھايىتى كۆپ . ئىسلام دۇنياسىنىڭ يېنىغا جايلاشقان ئىسپانىيىدە ئابباسىلار خەلىپىلىكى شەرقتە قۇرغاندەك مەركىزىي ھۆكۈمەت يوق ئىدى . ئەرەبلەر بىلەن بەربەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى سۇركىلىش ۋە ئەرەبلەرنى پارچىلايدىغان ئىچكى مەزھەپ كۈرىشى ئەدەبىيات تەرەققىياتىغا پايدىسىز ۋەزىيەتنى پەيدا قىلدى . لېكىن ، ئەڭ مۇھىمى ، ئىلگىرى ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئىراق ۋە پېرسىيە قاتارلىق جايلاردىكى تەرەققىياتىدا زور تۇرتكىلىك رول ئوينىغان تاشقى تەسىرى ، مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ، تەرەققىي تاپمىغان گات شەكلىدىكى بۇ پادىشاھلىقتا مەۋجۇت ئەمەس ئىدى . شەرقتە ئەرەب ئىستىلاچىلىرى بويسۇندۇرۇلغۇچىلارنىڭ مۇرىدى بولۇپ قالغان بولسا ، ئىسپانىيىدە گات شەكلىدىكى خرىستىئان مۇرىتلىرى ئەرەب مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلدى . ئۇمەۋىيە شاھزادىلىرى ئۆزىنى شەخسىيەتسىز ـ ئادىل ، مەردانە ـ كەڭ قورساق قوغدىغۇچى قىلىپ كۆرسىتىپ ، نۇرغۇنلىغان شەرق ئالىملىرىنى ئۆز ئوردىلىرىغا جەلپ قىلدى . ئۇلار مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ، يېڭى پايتەخت كوردوۋانى مۇسۇلمانلارنىڭ مەدەنىيەت مەركىزىي قىلىپ قۇرۇپ چىقتى ، پارلاپ تۇرغان نۇر ھەتتا ئىسپانىيە چېگرىسىدىن ھالقىپ كەتتى . مەشھۇر ئابدۇلراھمان III (912 ـ 961) نىڭ تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى ئۇمەۋىيە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولدى . جۇملىدىن بۇ ، تالانتلىق ئىسپانىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈش دەۋرىدىن دېرەك بەردى . كېيىنكى ئەسىرلەردە ، ئۇيەردە ، نۇرغۇنلىغان ئەدىبلەر بارلىققا كېلىپ ، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتىنىڭ ئۆلمەس مىراس خەزىنىسىگە

كىرگۈزۈلدى . ئاندالۇزىيە ئەدەبىياتىمۇ غەربىي شىمالىي ئافرىقىغا ئوخشاش مالىكنىك قانۇنشۇناسلىق ۋە ئىلاھشۇناسلىقنى تەتقىق قىلىشىدىن باشلاندى . بىرىنچى بولۇپ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئىسپانىيە يازغۇچىسى ئۇمەۋىيە جەمەتىدىن ئازاد بولۇپ چىققان ئەركىن پۇقرا ئىبنى ئابدۇرەببە (860 ـ 940) بولدى . ئۇنىڭ شېئىرىدىن باشقا ئىبنى قۇتەيبەنىڭ « رىۋايەتلەر بۇلىقى » غا ئاساسەن ئۆزگەرتىپ ئىشلىگەن « باھاسىز زۇننار » (« ئەقدىغەرىد ») دېگەن ئەدەبىي تاللانمىسى بار . ئاپتور كىرىش سۆزىدە يازغىنىدەك ، ئۇ كىتابنى تۈزۈشتىن مەقسەت ، قەلەم ئىگىسىنىڭ نەزمىلىرىگە بولغان ساپ ئىپتىخارلىقىنى ئىپادىلەش ، شۇنداقلا كىتابخانلارغا غەربىي چېگرىمىزنىڭ ئەسلى تۇپرىقىمىزدىن تولىمۇ يىراقلاپ ، دۇنيانىڭ چېتىدە قالغان بولسىمۇ ، لېكىن نەزمە ۋە نەسرىي ئەسەرلەر جەھەتتە بىزنىڭمۇ بىر كىشىلىك ھەسسىمىز بارلىقىنى چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت. « باھاسىز زۇننار » بولسا نەپىس ، مۇكەممەل ، تۈزۈلۈشى ئىخچام ئەسەر بولۇپ ، ئۇ پۈتۈنلەي قۇتەيبە ئەسەرلىرىنىڭ ئورنىنى باستى ، ھەتتا شەرقتىمۇ ھازىرغىچە ئالدىنقى قاتاردىكى ، ئەڭ كەڭ تارقالغان ئىچ پۇشۇغىنى چىقىرىدىغان ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلمەكتە . ئابدۇرەببە گۈزەللىك تەرەپدارى بولۇپ ، ئۇنىڭ ۋارىسى قالى تىلشۇناس ئىدى ؛ ئۇ ئىسپانىيە مەزھىپى بويىچە تىلشۇناسلىقنىڭ ئىجادچىسى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن . قالى (893 ـ 967) ئەرمىنىيىدە تۇغۇلغان بولۇپ ، باغدادتا ئوقۇغان . 942 ـ يىلى كوردوۋادا ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ۋە ئاخىرقى ئۆمرىنى شۇ يەردە ئۆتكۈزگەن . « خاتىرىلەر توپلىمى » ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى بولۇپ ، شەرقتە ھازىرغا قەدەر كەڭ

تارقىلىپ كەلمەكتە، توپلامنىڭ مەزمۇنى گراماتىكا، سۆزلۈك قاتارلىق مەخسۇس تېمىدىكى تۈرلۈك ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مەسىلەن، «قۇرئان» دىن پارچىلار، قەدىمكى ئەرەب رىۋايەتلىرى، تارىخىي ھېكايىلەر قاتارلىقلار، جۈملىدىن ئۇنىڭغا ھەدىسلەر ھەم نەزمىلەرمۇ كىرگۈزۈلگەن.

دەسلەپكى دەۋرلەردىكى ئىسپانىيىلىك ئەرەب شائىرلىرى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىمىز ناھايىتى ئاز. لېكىن، شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، ئەنئەنىۋى نەزمىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. «يېڭى شەكىل» — دىكى ئەسەرلەر 10 ـ ئەسىردە ئىسپانىيىگە تارقالغان، بۇنى ئابدۇرەببىھنىڭ سەبىيلەرچە ماختىشىدىن ئىسپاتلاش مۇمكىن، 11 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا بىرخىل يېڭى، يەرلىك سەنئەت بارلىققا كەلگەن. بىز شۇنى كۆرىمىزكى، شەرقتىكى ئەدەب ـ شائىرلار نەزمىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا قىلچە كۆڭۈل بۆلمەيتتى، بەلگىلەنگەن ئەدەبىي ئۆلچەمگە توغرا كەلمەيدىغانلىرىنى پايتىما ئورنىدا تاشلىۋېتەتتى. بۇ پىرىنسىپ ئىسپانىيىدە ھەم تامامەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن يېڭى نەزمە شەكلى ئاندالۇزىيە شېئىرىيەتچىلىكىگە سىڭدىلىپ كىرگەنىدى. ئەڭ بۇرۇن پۈت تېرەپ تۇرالىغان شەكىل «مۇۋەششەھ» («قوش قاپىيىلىك نەزمە») بولدى. بۇ تۆت مىسرا، بەش ـ ئالتە مىسرا بويىچە تىزىلىدىغان شېئىر بولۇپ، خىلمۇخىل تۇراق ۋە قاپىيىگە ئىگە، تىپىك شەكلى: aa, bbbaa, cccaa ۋە باشقىلار، ئاخىرىدىكى aa ئاخىرقى قاپىيىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ خىل شېئىرىيەت شەكلىنىڭ شەرقتە شەكىللەنمەي، ئىسپانىيىدە شەكىللەنگەنلىكىنىڭ سەۋەبى ئېنىق ئەمەس، لېكىن كىشىلەر رومانس تىلىدىكى كوچا ناخشىلىرىنىڭ تەسىرى ئاشۇ سەۋەبىنىڭ

بىرى بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئاللىقاچان قىياس قىلىشقانىدى. يېقىندا رومانىس تىلىدا دەسلەپكى « مۇۋەششەھ » نىڭ ئاخىرقى قاپىيىلىرىنىڭ تېپىلغانلىقى يۇقىرىقى پەرەزنى تېخىمۇ ئىسپاتلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ ئەرەب مۇزىكىلىرىنىڭ غەربتىكى ئالاھىدە تەرەققىياتىدىن بولسا كېرەك. [ئەرەب تىلىدىكى تالىپ (مۇزىكا) نىڭ تىروبادور (مۇزىكا) بىلەن مۇناسىۋىتى بولسا كېرەك، بۇ نۇقتا ئىلھاملاندۇرۇش خاراكتېرىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز نۆۋىتىدە سۆزلەپ ئۆتمەي مۇمكىن بولمىدى].

ئەرەب تىلىدا بىر تەرەپتىن سۆز ياساشقا ئېتىبار بېرىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن مورفولوگىيىنىڭ ئۆلچەملەشتۈرۈلۈشىگە ئېتىبار بېرىلىدۇ، بۇ ئىككىسى « مۇۋەششەھ » سەنئىتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆلچىمىدە ئىنتايىن تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئەرەب شېئىرىيىتىدە باشتىن ـ ئاياغ ئەدەبىي تىل قوللىنىلىدۇ، لېكىن ئاخىرقى قاپىيىدە سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشى قاتتىق ـ كىنايىلىك بولسا، يەنە كېلىپ ئۇ خەلقنىڭ يەرلىك تىلى بولسا، ئەدەبىي تىل بۇ يەردە ئالاھىدە بىر خىل پەداز بۇيۇملا بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. بۇنداق نەزمىلەردە ئادەتتە تەكرارلانمايدىغان مۇنتىزم ئەرەب ۋەزىنلىرى قوللىنىلغان، بەزىدە بىرئاز ئۆزگەرتىلىپ، ئاندالۇزىيىنىڭ شېئىر ۋەزنىگە ماسلاشتۇرۇلغان. لېكىن، شېئىرنىڭ ھەر بىر مىسراسىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقى ئوخشىمايدۇ، ھەربىر مىسرا يەنە ئىچكى قاپىيىگە ئىگە. « مۇۋەششەھ » شەكلىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇستۇن ماھارەت تەلەپ قىلىپ، ناھايىتىمۇ مۇرەككەپلەشكەن كەتكەچكە، كېيىنچە ئۇنىڭ ۋارىسسىز قالغانلىقىمۇ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس، بولۇپمۇ بۇ نەزمە شەرقىە پېتىپ بارغاندىن كېيىن، ناھايىتى تېزلىك بىلەن

بىر خىل مېخانىكىلىك مەشقنى شەكىللەندۈرۈپ ، « قەسىدە » گە ئوخشاش كونا ، ياسالما بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى . بىز يەنە « مۇۋەششەھ » ئاپتورلىرىنىڭ تېما چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىقىنىمۇ كۆرىمىز : دىنىي مەزمۇندىكى شېئىرلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، « مۇۋەششەھ » شەكىلدە پەقەت مۇھەببەتلا يېزىلىپ ، باشقا تېمىلار ناھايىتى ئاز يېزىلغان ؛ ھەتتا مەدھىيە شېئىرلىرىدىمۇ دائىم مۇھەببەت ئىزھار قىلىش شەكلى ساقلاپ قېلىنغان . دەرۋەقە ئۇنىڭدا ئۆتكەنكى ئۇستازلارنىڭ ئەسەرلىرى ، بولۇپمۇ ئۆمەر ئىبنى ئەبى رەبىئەنىڭ ئەسەرلىرى دائىم ئەسلەپ ئۆتۈلگەن ياكى نەقىل كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۆتكەنكى شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن بىرەر مىسرا شېئىر ۋە ئۇنىڭ ۋەزنىنى نەقىل كەلتۈرۈپ ، يېگىدىن بىر كۆپلېت شېئىر ئىجاد قىلىش ئادەت بولۇپ كەتكەن ؛ كېيىنكى دەۋرلەردىكى شائىرلار ئىلگىرىكىلەرنىڭ « مۇۋەششەھ » نى ئەنە شۇنداق خالىغىنىچە ئوغرىلىغان .

بىرەر پارچە « مۇۋەششەھ » نى ئۆز ئەينى بويىچە تەرجىمە قىلىش ھەقىقەتەنمۇ زادىلا مۇمكىن ئەمەس .

كونا نەزمە شەكلى بىردەك ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغاچقا ، شائىرلار يۇقىرىقىدەك شېئىرلارنىپى ئىجاد قىلىشقا پېتىنالمايتتى . شېئىرىيەتتە ھەشمەتلىك ئىدىيوملار ۋە زورمۇ زور تىزىپ قويۇلغان ئوخشتىشلار ئىسلامىيەتنىڭ شەرقىدىكىدەكلا كۆپ ئىدى . لېكىن ، تۆۋەندىكى بىر جۈملە ئىسپانىيە « قەسىدە » سى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، يۇقىرىدىكىسى بەكمۇ ئارقىدا تۇرىدۇ .

ئۇ ئەمەسمۇ گويا تولغان ئاي كەبى ،
ئەمما پاختا تۇرسا ئۇنىڭ كۆڭلىكى ،

قانداق چىدىسۇن ، يېرتىلمىسۇن .

ھەتتا جاھىل تەزكىرىچى ئىبنى خەللىكانمۇ ⑩ ئۇنى ، پاختا ئايدىڭدا ئوچۇق تۇرىۋېرىپ چىرىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن دەپ چۈشەندۈرۈش كېرەك ، دەپ ھېس قىلغان .

ئاندالۇزىيە شېئىرىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرى بىزنىڭ ئەرەبستانىنىڭ شەرقىغە بەلگىلەپ بەرگەن ۋاقتىمىزدىن خېلى يىللار ئىلگىرى بولغان . ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكىنىڭ بىتچىت بولۇشى (تەخمىنەن 1020 ـ يىل) ، جۈملىدىن مۇسۇلمانلار ئىسپانىيىسىنىڭ بىر قاتار كىچىك خانلىقلارغا پارچىلىنىشى (بىر ئوردا ئون نەچچە كىچىك خانلىققا پارچىلىنىپ كەتكەنىدى) . ئەكسىچە ، ئەدەبىيات ۋە شېئىرىيەتنىڭ ھەسسىلەپ جانلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى . 11 ـ ئەسىردىكى شائىرلار ئىچىدە ئىككىسى ئەڭ داڭلىق بولۇپ ، ئۇنىڭ بىرى كوردووالىق ئىبنى زەيدۇن (1003 ـ 1071) . ئۇ دەسلەپكى مۇھەببەت ناخشىلىرى ۋە كېيىنكى نەزمە تېپىدىكى خەت ـ چەكىلىرى بىلەن ئىسپانىيىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ شائىرى بولۇپ قالغان . يەنە بىرى مۇئتەمىد (1040 ـ 1095) بولۇپ ، سۇۋىلىيىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يەرلىك ھۆكۈمرانى . ئۇلارنىڭ نام چىقىرىشى ئاساسەن ، تۇرمۇش شارائىتىنىڭ مەجبۇرىيىتىدىن بولغان . سەيدو غەلىتە سەرگۈزەشتە تۇپەيلىدىن ، ئۇمەۋىيىنىڭ مەلىكىسى ۋىرادە بىلەن مۇھەببەت باغلىغانلىقى ئۈچۈن داڭق چىقارغان ، مۇئتەمىد بولسا ، ئىسپانىيە پادىشاھلىرى ئارىسىدا ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى . ئۇنىڭ نام چىقىرىشى بىر ـ بىرىگە تۇپتىن ئوخشىمايدىغان تۆۋەندىكى ئىككى خىل سەرگۈزەشتىدىن ، يەنى باشتىكى ھەشەمەتلىك ئوردا ھاياتى ، كېيىن ئەسىرگە چۈشۈپ ، مارائاكەشتە ئېچىنىشلىق ھالدا ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن

بولغان . ئۇ ئىككىسى (ئۆز قېرىنداشلىرىغا ئوخشاش) « ئاددىي ، ھەش ـ پەش دېگۈچە كۆزدىن غايىب بولمىدىغان تۇرمۇش ھادىسىلىرىگە بىر قاراپلا شېئىر يازاتتى » . ئەپسۇسكى ، بىزنىڭچە ئەڭ تەسىرلىك دېيىلگەن داستانلىرىنىڭ پەقەت بىر قىسمىلا ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىندى . زەيدۇن بولسا ئوخشاشلا يەنە بىر داڭلىق يازغۇچى ئىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ مەكتۇپلىرى بىلەن نام چىقارغانلىقى سەرتىدا ، مۇھىمى ئۆز رەقىبى ئىبنى ئابدۇسقا قارىتىپ يازغان نەسىھەت خاراكتېرىدىكى مەكتۇپلىرى بىلەن داڭق چىقارغان . ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە مەقسەت ئېنىق بولۇپ ، سۆزى كەسكىن ، قەلىمى ئۆتكۈر ئىدى . تۆۋەندە ئۇنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئىجادىدىن مىسال كەلتۈرىمىز:

كوردووانى ئەسلەش

سېنىڭ سائەت راۋاغىڭغا چۈشەر تىنماي سىم ـ سىم يامغۇر ،
دەرەخلەر ئىچىدە ئاڭلىنار كاككۇكنىڭ ئۈنى مەغرۇر .
چەۋەندازدەك كېرىپ كۆكرەك چاچار كوردووا قەسرىڭ نۇر ،
بەئەينى ئىككىگە بۆلگەن تۇمار بىر ئەسلىسەم چوڭقۇر ،
پىشۋالار شۆھرىتىدىن تاپقىنىم ئىززەت ـ غۇرۇر .

شاد ـ خۇرام كۈنلىرى مەيلەر كۆتۈردۈق جام بىلەن ،
جىلغىنى سەيلانە قىلدۇق ياش چېغى ئىلھام بىلەن .
تۇمۇچۇق ، تورغايۇ ، قۇشلار بىر گۈزەل سايرام بىلەن ،
قىلدى پەرۋاز شايى ـ ئەتلەس رەڭ تۇزۇپ قاينام بىلەن ،
ئۆرلىگەن ياشلىق غۇرۇرى ئەمدى قانداق ئۇنتۇلۇر .

ئەسلىسەك ئۆز يۇرتنى شادلىق بولدى غايىب چۈش گويا ،
تۇن ئارا باستۇق قەدەم ئۆتكەننى ئەسلەپ دائىما ،
(تولدى قوينۇم خۇش پۇراققا كەچكى سالقىندا مانا ،
ئاي تولۇن ، يۇلتۇز تۇگەل ، سەرسانمەن باقسام يانا ،)
« ئەلۋىدا ئەي جانانىم ، ھىجران ئوتى مېنى يۇتۇر ! »

11 ـ ئەسىردە ، يەرلىك ماتېماتىكا ، ئاستىرونومىيە ئىلمىي تەرەپدارلىرى مۇسۇلمانلار ئىسپانىيىسىدە جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشقا باشلىدى . ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇن ، ئەرەبستاننىڭ شەرقىدىكى تىبابەتچىلىك ئىلمىي مەشھۇر ئىسپانىيە تىبابەتچىلەر تەرەپدارلىرىغا ھۇل قۇرۇپ بەرگەنىدى . (بۇ داڭلىق ئىبنى زۇھەير جەمەتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئۇلارنىڭ بىرى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن « مۇۋەششەھ » نىڭ ئاپتورى) . مەلۇم يۇنان پادىشاھىنىڭ ئابدۇلراھمان III كە تارتۇق قىلغان سوۋغىتى ، دىسقۇرىدېسنىڭ قىستۇرما سۈرەتلىرى بار دورىگەرلىك كىتابى نۇرغۇنلىغان مەشھۇر ئۆسۈملۈك ئالىملىرىنىڭ قىزغىنلىقىنى قوزغىدى . لېكىن ، بۇ ئەسىردىكى نەسرىي ئەدەبىياتنىڭ ئاساسلىق ئوبرازى كوردوۋالىق ئىبنى ھەزىم (994 ـ 1064) . ئۇ ئۆز دىنىدىن ۋاز كەچكەن ئىسپانىيىلىكلەرنىڭ نەۋرىسى بولۇپ ، باشتا شائىر ئىدى . لېكىن ، ئۇنىڭ شېئىرىيىەت ئىجادىيىتى جەھەتتىكى ئىقتىدارى بىر چەۋەندازنىڭ مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىپ يازغان « كەپتەر زۇننارى » (« تەۋقۇلھە ماما ») دېگەن ئەسىرىگە يەتمەيدۇ ، بۇ ئەسەر ئەرەب ئەدەبىياتىدا دەرھال ئۇنۇمى كۆرۈلگەن ، ھەم گۈزەل ، ھەم ئاممىباپ بولغان ئاز ساندىكى ئەسەرلەرنىڭ بىرى . ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى ، ھەزىم ئىسلام ئىلاھىيەت ئىلمىدىكى ئەڭ تار بىر گۇرۇھقا مەنسۇپ بولغانلىقى

ئۇچۇن ، ئۇنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەدەبىي پائالىيىتىنىڭ كۆپ قىسمى ئىلاھىيەت ئەھلى بولغان رەقىبلىرىگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىشقا سەرپ قىلىنغان . كىشىلەر ئۇنىڭ شەمشەردەك تىلىنى زالىم پادىشاھ ھەججاجنىڭ قىلىچىغا ئوخشىتىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئاخىرىدا ، مەجبۇرى يوسۇندا سىياسىي ھاياتىدىن مەھرۇم بولىدۇ . ئەمەلىيەتتە دىندىن قوغلاپ چىقىرىلىدۇ . ⑯ ھەزىمنىڭ دىن ۋە تارىخقا دائىر ئەسەرلىرى ئاساسەن يوقىلىپ تۈگىگەن . بەختكە يارىشا ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن قىممەتلىك ۋە ئىجادىي خاراكتېرلىك دىنىي تەلىماتلارنى سېلىشتۇرىدىغان « دىن ۋە پەلسەپە ئېقىملىرى » (« ئەلغىسەل ») دېگەن ئەسەرلىرى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ ، بۇ ئەرەب ئەدەبىياتىدا ئۈچرايدىغان مۇشۇ خىل تېمىدىكى بىرىنچى دەرىجىلىك ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . قارىماققا بۇ مەسىلىنى چۈشىنىش ناھايىتى قىيىندەك كۆرۈنسىمۇ ، لېكىن بۇنىڭغا جاۋاب تېپىش قىيىن ئەمەس . ئەرەب ئىستىلاچىلىرىنىڭ كەڭ قورساقلىقى تۈپەيلىدىن ، ئوخشىمىغان دىنىي ئېتىقادقا ئىگە تۈرلۈك گۇرۇھلار ـ يەھۇدىلار ، خرىستىئانلار ، كاتولىكلار ، ھەتتا يېرىم بىدئەتچىلەرمۇ ياشاۋېرەتتى . ئۇلارنىڭ ئېتىقادى مۇسۇلمان ئۆلىمالىرىنى ئاللىقاچان ئۆزىگە جەلپ قىلغانىدى . نەتىجىدە ئالدى بىلەن كۆپچىلىكنىڭ ئاغزىدا ھېكايە قىلىنىدىغان بىرمۇنچە ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن (خرىستىئان دىنىدىن ئىسلام دىنىغا ئۆتكەن ئەلى ئىبنى تەبەرى 855 ـ يىلى يازغان « دىن ۋە دۆلەت » (« ئەددىن ۋە دەۋلە ») بۇ جەھەتتىكى ئۇلگە ھېسابلىنىدۇ . كېيىنچە ئۇلاردا تېخىمۇ ئىلمىي بولغان تەتقىقات ھەۋىسى قوزغالغان ، يەنە نۇرغۇنلىغان مەمۇرىي باشقۇرۇش مەسىلىلىرى غەيرىي مۇسۇلمانلارنىڭ ئالاھىدە باج ۋە قانۇنلىرىغا بېرىپ تاقىلاتتى . بۇ

ئەمەلدارلاردىن غەيرىي مۇسۇلمانلارنىڭ ئېتىقادى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ھەققىدە زۆرۈر بولغان بىلىملەرگە ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلاتتى . ئىسلامىيەت گۈرۈھى ئىچىدىمۇ مەسچىت قانۇنىنى ئۇلۇغ قىلغان تۈرلۈك ئىلىم ئېقىملىرى مەيدانغا كېلىپ ، سېلىشتۇرما ئەقىدىشۇناسلىققا دائىر يېزىقچىلىق ۋە تەتقىقاتنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى . بۇنداق ئەسەرلەر ئادەتتە بەس ـ مۇنازىرە ئۇچۇن يېزىلاتتى . مەسىلەن ، ئەبۇ مەنسۇر باغدادنىڭ (1037 ـ يىلى ۋاپات بولغان) « ھەرقايسى گۈرۇھلارنىڭ پەرقى » دېگەن ئەسىرى ھەرقانداق گۈرۇھقا مۇناسىۋەتسىز بولسىمۇ ، ئۆزى ئۇنىڭ ئىسلامىيەت گۈرۇھىغا كىرىدۇ ، دېگەن . ئىبنى ھەزىمگە كەلسەك ، ئۇ كىشىلىك دىنىي ئېتىقادىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىدىغان (ئوخشىمىغان دىنىي مەزھەپ ۋە ئىلمىي ئېقىمنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تۇنجى ئەسەرنى يازغان . كىتابنىڭ بېشىدىلا دۇنيادىكى دىنلار ئىلاھىيەت ۋە پەلسەپە نۇقتىسىنەزەردە تۇرۇپ ، دۇنيانىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى ئېتىقاد ۋە پەيغەمبەرلەرنىڭ شەرەپلىك تارىخىي ۋەزىپىسىگە ئاساسەن تۇرگە ئايرىلىدۇ . مەسىلەن ، خرىستىئان دىنىدا ، دۇنيا پەيدىنپەي پەيدا بولغان ، ئۇنى بىرلا كىشى ياراتقان ئەمەس دېيىلىپ ، باشقا پەيغەمبەرلەر (مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئەرەب پەيغەمبەرلىرى) چەتكە قېقىلىدۇ . ئۇ ئەسەرنىڭ ھەربىر ئابزاسىدا ، دىنىي مەقسەتلەرنى ھمايە قىلىدىغان كۆزقاراشلار ئىجابىي ھالدا تەپسىلىي بايان قىلىنىپ ، ئاندىن نۇقتىلار بويىچە رەددىيە بېرىلىدۇ . مەزكۇر كىتابنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا نەقىل كەلتۈرگەن كونا ـ يېڭى ۋەز ـ نەسىھەت كىتابلىرىدىكى باش ـ ئايىغى زىت بەزى باب ۋە جۇملىلەر ، خۇسۇسەن مۇسۇلمانلارنىڭ نەزەرىدە بىمەنە مۇقام ، دەپ قارالغان نۇقتىنەزەرلەر كەسكىن تەھلىل قىلىنىدۇ . جۇملىدىن ، مۇسۇلمانلارنىڭ ھەرقايسى

مەزھەپلىرى ۋە پەلسەپە ئېقىملىرى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ . ئاخىرىدا ، ئىبنى ھەزىم ئۆزىنىڭ پەلسەپىسى ۋە دىنىي كۆزقارىشى ئۈستىدە توختىلىدۇ . شۇنىسى ئېنىقكى ، كىتابنىڭ مەقسىتى ۋە ئىستىلى بەس ـ مۇنازىرە خاراكتېرلىك بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ مۇشۇ تېمىدا كېيىنچە ئادىلراق ئەسەرلەر مەيدانغا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈردى .

ئىسپانىيە تارىخچىلىرىنىڭ دىققەت ـ نەزىرىنى ئەرەبلەرنىڭ ئىسپانىيەدىكى قىلمىشلىرىغا قاراتقانلىقى تولىمۇ تەبىئىي ئىش . ئەرەبستانىنىڭ شەرقىدىكى تېپىك ئەسەرلەر ئەرەبستانىنىڭ شىمالىغا كەڭ تارقالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىسپانىيە تارىخى جەھەتتىكى يېتىشسىزلىكى ، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش تەلىپىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى . دەسلەپكى مەزگىللەردە ئىسپانىيەدە تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن نۇسخىلار ئىچىدە « مورو نەسەپنامىسى » لا ساقلىنىپ قالغان بولۇپ ، بۇ ئىسپانىيە ـ ئەرەب تارىخىغا دائىر بىر بىلىدىغان تۇنجى ئەسەر ھېسابلىنىدۇ . دەسلەپكى دەۋرگە مەنسۇپ باشقا تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى يوقىلىپ كەتكەن . لېكىن ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ تارىخچىسى ئىبنى ھەييان (987 ـ 1075) نىڭ مۇھىم يىلنامىسىنىڭ قىممەتلىك بىرنەچچە توپلىمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . يەنە بىر تەرەپتىن ، 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 13 ـ ئەسىرگىچە بولغان بىر قاتار تەزكىرىلەر بەختكە يارىشا ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان . بۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ شۇ چاغدىكى ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلغان جۇشقۇن ئەدەبىيات مۇنبىرى ھاياتىغا تۇغرا ، تەپسىلىي ئەھمىيەت بېرىشىمىزگە ئىمكانىيەت تۇغۇلدى .

ئىزاھاتلار :

① مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تاغىسى ئابباسنىڭ ئەۋلادلىرى خۇراساندا

تەسىرى بار جەمەت ئىدى . 750 ـ يىلى ئەبۇ ئابباس خەلىپىلىككە ئولتۇرۇپ ، ئابباسلار خەلىپىلىكىنى قۇردى . ئابباسلار خەلىپىلىكىدە 750 ـ يىلىدىن 1258 ـ يىلىغىچە ئوتتۇز يەتتە خان ھۆكۈم سۈردى . ئابباسلارنىڭ بايرىقى قارا بولغاچقا ، ئىسلامزىنىڭ تارىخنامىلىرىدا ئۇلار قارا بايراقلىقلار دەپىلىدۇ .

② خەلىپە ـ ۋارىسلىق قىلغۇچى ، يەنى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ۋارىسلىرى .

③ مىلادى 762 ـ يىلى ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد خەلىپىسى مەنسۇر پايتەختنى ئەنبالدىن باغدادقا كۆچۈرگەن . تەبەرنىڭ يېزىشىچە ، مەنسۇر يېڭى پايتەختكە ئۇل قويۇش ۋاقتىدا : « بىزدە تىگرىس دەرياسى بار ، ئۇ بىزنى جۇڭگودەك يىراق جايلار بىلەن ئۇچراشتۇرالايدۇ . ئۇ بىزگە دېڭىزدا بار نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى يەتكۈزۈپ بېرەلەيدۇ . . . » دېگەن .

④ « قۇرئان » دا ، سابى دىنى ئىسلام دىنى ياكى خرىستىئان دىنىگە ئوخشاشلا خۇداغا ئېتىقاد قىلىدىغان دىن دەپ قارىلىدۇ . مىلادى 7 ـ ئەسىردىن بۇرۇن ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىدا ئاساسەن سابىلار ۋە ھىمىيەرىلەردىن ئىبارەت ئىككى مىللەت ياشىغان . سابىلار ۋە ھىمىيەرىلەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 10 ـ ئەسىردە ئادىن پورتىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ ئەرەب دېڭىزىغا كىرىپ ھىندىستانغا كەتكەن . مىلادى 1 ـ ئەسىردە ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئاھالىسى شىمالغا ئېقىپ سۈرىيىگە كۆچكەن . خەلىپىلىك كۈندىن ـ كۈنگە زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندا ، ئۇلار ئۆز ئورنىنى ھىمىيەرىلەرگە ئۆتۈنۈپ بەرگەن .

⑤ خرىستىئان دىنىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىگە مەنسۇپ دىنىي پەلسەپە ئېقىمىنىڭ ۋەكىلى ، ئۇلار خرىستىئان ئىلاھشۇناسلىقى بىلەن يېڭى ئەپلاتونچىلىق ۋە بىداگىراس تەلىماتىنى بىرلەشتۈرگەن . مىسىرلىق نوستى دىنى مۇخلىسى ۋالىنتىن مىلادى 2 ـ ئەسىردە بىرخىل بىمەنە كۆزقاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، تەبىئەتنىڭ سىرتىدا بىرخىل « يەككە زات » ۋە ئۇنىڭغا زىت بولغان « ئەسلى زات » مەۋجۇت ، دەپ قارايدۇ ، جۇملىدىن روھقا ئېتىقاد قىلىشنى ماھىيەتتە ئەرۋاھتىن كېلىدۇ ، دەيدۇ . شۇڭا ، ئۇ قەدىمكى ماتېرىيالىزم بىلەن پۈتۈنلەي قارىمۇ قارشى .

⑥ بىداگىراس (مىلادىدىن بۇرۇن 580 ـــ 500) ـــ قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى . ماتېماتىك ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ مۇخلىسلىرىدىن تەركىب تاپقان ئىلمىي ئېقىم ماتېماتىكا ئارقىلىق كائىناتنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى كۆزقاراشنى بۇرمىلايدۇ . ئۇلار : كائىناتنىڭ مەنبەسى ئابستراكت سان ـ سېغىر دەيدۇ . مۇشۇ خىل ئىدىئالىزم ئاساسىدا بىداگىراس تەرەپدارلىرىنىڭ سىمۇولچىلىقى ۋە خۇراپاتلىق بىلەن تولغان سان ـ سېغىرلارنى سىرلىقلاشتۇرۇش پەلسەپىسى پەيدا بولغان .

⑦ خرىستىئان دىنىنىڭ بىر تارمىقى ، ھىراغا كەلگە تارقالغان . بۇ دىن تالاڭ

سۆلالىسى دەۋرىدە ئېلىمىزگە كىرگەن بولۇپ ، « جىلك جىيالك » دەپ ئاتىلاتتى . بۇ دىنىنى تەتۈرى (380 ــ 451) ئىجاد قىلغان . ئۇ مىلادى 426 - يىلى ئىستامبۇلدا يېپىسكوپ بولغان .

⑧ بۇ . سابور I ئەسىر ئېلىمىغان يۇنان ئاھالىلىرى ئۈچۈن قۇرغان شەھەر ، ئىرانىنىك غەربىدىكى خۇستان ئۆلكىسىدە . مىلادى 738 - يىلى ئەرەبلەرنىك ئىشغالىيىتىگە ئۇتكەن . تېببىي ئىنستىتۇت ۋە ئارامي تىلى تەتقىقات مەكتىپى ئېچىپ داڭق چىقارغان .

⑨ پورفىل (233 ــ 304) ــ يېڭى ئەپلاتۇنچىلىقنىك ئىجادچىسى بولغان پىلوتىنوسنىك ئوقۇغۇچىسى . ئۇ يانبورك . پوركلورلار پىلوتىنوس ئېلىمي تەرەپدارلىرىنىك داڭلىق ۋەكىلى ھېسابلىنىدۇ .

⑩ ھارۇن رەشىد (786 ــ 809) ــ ئابباسلار خەلىپىلىكىنىك 5 - ئەۋلاد خەلىپىسى . ئۇ يىگىرمە ئۈچ يىل قىلغان بولۇپ ، ئۇنىك دەۋرلىرى رونىق تېپىپ كۆچەيگەنىدى . ئۇ شۇ چاغدىكى فىرانكنىك چارلىز پادىشاھى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قالغان . تالك سۆلالىسىنىمۇ ئەلچى ئەۋەتكەن . « مىلك بىر كىچە » دە ھارۇن رەشىدنى زىيارەت قىلغانلىق توغرىسىدىكى ھېكايىلەر ناھايىتى كۆپ .

⑪ ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكى دەۋرىدە . ئەرەب ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئۆزلىرىنى ئەلك ئېسىل مىللەت ھېسابلاپ . بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنى ئۈچ دەرىجىگە ئايرىغان : بىرىنچى دەرىجە « ئادەم » . يەنى ئەرەبلەر ئىدى ؛ ئىككىنچى دەرىجە « يېرىم ئادەم » . يەنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قوبۇپ بېرىلگەن قۇللار ئىدى ؛ ئۈچىنچى دەرىجە « ئادەم ئەمەس »- لەر بولۇپ . ئۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان « ھامىيلار » ئىدى .

⑫ مىلادى 4 - ئەسىردە ماكىدونىيە پادىشاھى ئىسكەندەر ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ ، ھىندىستانلىقلارنىك قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ . ھىندىلار يولباشچىسى چاندىرا گوتبا يۇنان ئەسكەرلىرىنى چېكىنىدۇرگەندىن كېيىن ، ئۆز خانلىقىنى قۇرىدۇ . ئۇ ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن ، ئىنتايىن ۋەھشىيلىك بىلەن خەلقنى بوزەك ئېتىدۇ . شۇ چاغدا بېتىبەي ئىسىملىك بىر دانىشمەن بىۋاستە ئوتتۇرىغا چىقىپ ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىدۇ . پادىشاھ دەرغەزەپ بولۇپ ئۇنى زىندانغا تاشلايدۇ . لېكىن . كېيىنچە پادىشاھ ئۆز قىلمىشلىرىغا پۇشايمان قىلىپ ، بېتىبەينىك سەممي نەسىھىتىنى قوبۇل قىلىدۇ . « كەلىلە ۋە دىمنە » كىتابىدىكى ئاق كۆڭۈللۈككە ئۈندەيدىغان مەسەللەر توپلىمى بولۇپ . ئۇنىڭدا ئۈچارقۇشلار ئاغزىدىن نۇرغۇن پەلسەپىۋى قائىدىلەر بېرىلگەن . بۇ كىتابتا بېتىبەينىك پەلسەپىۋى سۆزلىرى بايان قىلىنغان .

⑬ ئەبۇ نۇۋاس (762ــ 813) ــ ھەسەن ئىسمىنى غەلىنى دەپمۇ

ئاتىلىدۇ . ئۇ ئابباس خەلىپىلىكى زامانىسىدا ئۆتكەن ئەدەبىيات ئىسلاھاتى دەۋرىنىڭ داھىلىرىدىن بىرى . ئون ئىككى مىڭ كۆپلەتتىن كۆپرەك شېئىر يېزىپ قالدۇرغان مەشھۇر شائىر .

⑭ ئەرەبچە مەنىسى « ئەرەب مىللەتچىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈش » . يەنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكىنى تەشەببۇس قىلىپ ، ئەرەب مىللىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ئىنكار قىلىشتىن ئىبارەت .

⑮ ئابباسلار خەلىپىلىكىگە مەنسۇپ ھارۇن رەشىد كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

⑯ مالىك ئىبنى ئەنەس (712 ــ 795) ــ پۇتۇن ئۆمرىنى مەدىنىدە ئۆتكۈزگەن بولۇپ ، ئۆز زامانىسىنىڭ داڭلىق ئىمامى ئىدى . ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ زور قانۇنشۇناسلىق مەزھىپى مالىك مەزھىپىنى ياراتتى .

⑰ ئىسلام دىنىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ مەدىنىدىكى ۋاقتىدا ئالغان ۋەسىبلىرى دىنىي قانۇن ۋە سىياسىي پەرمانلار توغرىسىدىكى ۋەھيى دەپ قارىلىدۇ . كېيىنچە مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۆزىمۇ قانۇن تۈزگەن ، بۇ يەردە دېيىلۋاتقىنى ئۇنىڭ ئۆزى تۈزگەن قانۇنغا قارىتىلغان .

⑱ شافېئى (767 ــ 820) ــ ئوزىدا تۇغۇلۇپ ، مەدىنىلىك ئىبنى ئەنەسته ئوقۇغان . كېيىنچە مەشھۇر ئىمام بولغان . ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ سۈننى مەزھىپى قاتارلىق تۆت چوڭ مەزھىپىنىڭ بىرى بولغان شافېئى مەزھىپىنىڭ ئىجادچىسى .

⑲ ئەرەبلەرنىڭ ئىسلام دىنىي پەيدا بولۇشتىن بۇرۇنقى جاھالەت دەۋرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

⑳ ھىشام (؟ ــ 828) ــ تارىخشۇناس . بەسرىدە تۇغۇلۇپ ، قاھىرىدە ۋاپات بولغان .

㉑ ۋاقىدى (747 ــ 823) ــ ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى مەشھۇر ئەرەب تارىخچىسى ، مەدىنىدە تۇغۇلغان . ئۇنىڭ « يىراقتا يۈرۈش قىلىش » ، « ياۋروپانى بويسۇندۇرۇش » « پېرسىيە ۋەئىرانىنى بويسۇندۇرۇش » ، « مىسىر ۋە ئىسكەندىرىيەنى بويسۇندۇرۇش » قاتارلىق ئەسەرلىرى بار .

㉒ سەيپ ئىبنى ئۆمەر (؟ ــ 815 تەخمىنەن) ــ ئەرەبلەرنىڭ تارىخشۇناسى ، باغدادتا نام چىقارغان .

㉓ مەدائىنى (752 ــ 839) ــ ئەدەب ، تارىخشۇناس ، بەسرىدە تۇغۇلۇپ ، باغدادتا ۋاپات بولغان . ئۇنىڭ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ يىراقتا يۈرۈش قىلىشى ؛ سۆز ـ ھەرىكەتلىرى ھەم خەلىپىلەرنىڭ يىراقتا يۈرۈش قىلىشىغا دائىر بىر نەچچە ماقالىلار توپلىمى بار .

㉔ ئەھمەد (؟ ــ 807) ــ باغدادلىق شائىر .

㉕ ئەرەبچە « ئەل بەدىئ » دېگەن سۆز بولۇپ ، « يېڭى ، داڭلىق »

دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

㉖ بەششار ئىبنى بۈرد (714 ــ 784) ــ ئۆمەۋىيە خەلىپىلىكى ۋە ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ شائىرى . ئاياللار ھەققىدە ۋە ھەجۋى شېئىر يېزىش بىلەن داڭق چىقارغان . بىر قېتىم بەسرىدە مەي ئىچىپ كەيپ ھالدا نامازغا كىرگەنلىكى ئۈچۈن . ئىمام تەرىپىدىن سەكسەن دەرە ئۇرۇلۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن .

㉗ مۇسلىم ئىبنى ۋەلىد (؟ ــ 823) ــ ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئۆتكەن كۈفەلىك شائىر .

㉘ ئەبۇل ئەتتاھىيە (746 ــ 825) ــ شائىر . كۈفەدە تۇغۇلغان . ياش ۋاقتىدا فارفۇر ئىشچىسى بولغان .

㉙ مەئمۇن (786 ــ 833) ــ ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ 7 ـ ئەۋلاد خەلىپىسى . مەئمۇن دەۋرى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرى ھېسابلىنىدۇ . ئۇ پەلسەپە ــ ئىستېمىسى بەرپا قىلىپ ، ئىلىم ـ پەنگە ئاساس سالغان . ھەر قايسى ئەللەرنىڭ كلاسسىك كىتابلىرىنى تەرجىمە قىلدۇرغان . بۇ دەۋردە ئىلىم ـ مەرىپەت نۇرى كونستانتىن ۋە ئىسپانىيىلەرگە يېتىپ بارغان .

㉚ لۇقا (820 ــ 912) ــ دوختۇر ، پەيلاسوپ ، ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىش ئاپپاراتىنى ياساپ چىققان . ئۇنىڭ « يالقۇنجاۋاتقان ئەينەك » ، « يۇنان دېھقانلىرى » قاتارلىق ئاساسلىق ئەسەرلىرى ئوتتۇرا ئەسىردە لاتىنچىغا تەرجىمە قىلىنغان .

㉛ ياۋروپالىقلار ئۇنى جۇننىستوس (Joanntius)دەپ ئاتايدۇ . ئەرەبلەر ئۇنى « تەرجىمانلارنىڭ پىرى » دەيدۇ . ئۇ 808 ـ يىلى ئىراقتا تۇغۇلغان . باغدادتا دوختۇرلۇقنى ئۆگەنگەن . كېيىنچە مەئمۇننىڭ « پەيتۇلھېكمەت » كە تەكلىپ قىلىنغان . ئۇ ئەپلاتون ، ئارىستوتېللارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلغان . ئۇنىڭ « كۆز دوختۇرلۇقى ھەققىدە ئون پارچە ماقالا » ، « تىبابەتچىلىك بىلىملىرى » قاتارلىق ئەسەرلىرى بار .

㉜ ئاناتولىيە ــ كىچىك ئاسىيا بولۇپ ، ئاناتولىيە زېمىنىنىڭ كۆپ قىسمى بۈگۈنكى تۈركىيىگە قارايدۇ .

㉝ بەختىياشۇ قەۋمى خرىستىئانلارنىڭ نىستۇرى مەزھىپى (جىنىڭ جىياۋ) نىڭ دوختۇرلۇق كەسپىدىكى قەۋمى . ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ ئوردىسىدا ئۇچ يۈز يىلدەك دوختۇرلۇق قىلغان .

㉞ پىلۇتىن (204 ــ 270) ــ رىم ئىمپېرىيىسى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان دەۋردە ئۆتكەن سىرلىقلاشتۇرغۇچى ئەكسىيەتچىل پەيلاسوپ ، يېڭى ئەپلاتونچىلىقنىڭ ۋەكىلى . ئۇ ئالەمنى مەۋجۇدىيەتتىن تاشقىرى ، چۈشەنگىلى بولمايدىغان ئىلاھ يارىتقان ، دەپ قارايدۇ .

㉟ ماركسىزمدىن بۇرۇنقى پەلسەپە مىتافىزىكا دېيىلىدۇ . ئۇ تەجرىبە

دائىرىسىگە كىرمەيدىغان مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرىدىغان پەلسەپە .

㊴ ئەبۇ بەكرى خارەزمى ــ ئۇ ئىسلامىيەتنىڭ ئۇلۇغ ئالىملىرىنىڭ بىرى . ئۇنىڭ ماتېماتىكىدىكى مۇۋەپپەقىيىتى شۇكى . ئۇ ساناق سان ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىغانلىقىنىڭ سىرتىدا . يەنە قەدىمكى يۇنانلارنىڭ بىر يىلتىزىنى ئېتىراپ قىلىدىغان ئالگېبرانىسىنى ئىككى يىلتىزلىققا ئۆزگەرتكەن . ئۇنىڭ « ئىنتىگرال ۋە تەڭلىمىنىڭ ھېسابلىنىشى » . (ئۆز تەرجىمىسى « سېلىشتۇرما ۋە سېلىشتۇرمىنىڭ ھېسابلىنىشى ») دېگەن ئەسىرى 16 ـ ئەسىرگىچە ياۋروپادىكى ئۇنىۋېرسىتېتلاردا دەرسلىك قىلىنغان . ئالگېبرا دېگەن ئىسىمنۇ ئۇنىڭ مۇشۇ كىتابىدىن كەلگەن .

㊵ پەرغانى ـ ئاستىرونوم . ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ 10 ـ ئەۋلاد خەلىپىسى مۇتەۋەككىل 861 ـ يىلى ئۇنى نىل دەرياسىنىڭ سۈيىنى كۆزىتىش پونكىتى قۇرۇش ئىشىغا نازارەت قىلىش ئۈچۈن قاھىرىگە ئەۋەتكەن . ئۇنىڭ « پلانېتىلار ئىلمى ۋە ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى » . « يۇلتۇزلار خەرىتىسى » قاتارلىق ئەسەرلىرى لاتىن تىلى ۋە ھېبرۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان .

㊶ ئەبۇ مەئشەر (788 ــ 886) . بەلىخته تۇغۇلغان . ئۇنىڭ « يۇلتۇز ھادىسىلىرى بىلىمى » دېگەن كىتابىدا ياۋروپادا سۇ كۆتۈرۈلۈش ۋە پەسىيىشنىڭ ئاي ھەرىكىتىگە بولغان تەسىرى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان .

㊷ بەتتانى (858 ــ 929) ــ ئىراقنىڭ بەتتا دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان .

㊸ رازى (868 ــ 932) ــ داڭلىق ئەرەب دوختۇرى . ئەرەبلەر ئۇنى « مۇسۇلمانلار دوختۇرى » دەپ ئاتايدۇ .

㊹ مۇئتەزىللەر ئىسلام دىنى مەزھىپىنىڭ بىرى بولۇپ ، بۇ « ئايرىلغۇچى ، ئۆزىنى قاچۇرغۇچى » دېمەكتۇر . بۇ مەزھەپتىكىلەر ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىشۇناسلىقىنى تەتقىق قىلىشتا ئومۇمىي ھالەتتىن جۈزئى خۇلاسە چىقىرىش ۋە سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ . ئۇلارنىڭ دىنىي ئەقىدىسى مۇنداق : ① چوڭ جىنايەت ئۆتكۈزگەن كىشىنى دىنىنىڭ خائىنى دېگىلىمۇ ، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى مۇرتىت دېگىلىمۇ بولمايدۇ . بەلكى ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكىلەر دەپ بىلىش كېرەك ؛ ② ئۆز ئەركىنلىكىنى ئۆزى تالىلاش لازىم . ياشىغانلارنى ئىشقا زورلىماسلىق كېرەك ؛ ③ « قۇرئان » نىڭ ئالاھىدىلىكى ئىلاھىيەت ، باراۋەرلىك ، بىرلىك مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت .

㊺ د . ر . مىكدو نالدنىڭ « مۇسۇلمانلار ئىلاھشۇناسلىقىنىڭ تەرەققىياتى » ، 140 ـ بەت ــ ئاپتور .

㊻ ئەخمەت ئىبنى ھەنبەل (780 ــ 855) ــ باغدادلىق ، دىنىي ئەقىدىشۇناس ، بەزىلەر ئۇنى ئىمام ئەھمەدى ھەنبەل دەيدۇ . ئىسلام دىنىنىڭ سۈننى مەزھىبىگە مەنسۇپ تۆت چوڭ ئىمامنىڭ بىرى . ئۇ مۇئتەزىللەرگە قارشى تۇرغانلىقى ئۈچۈن خەلىپە تەرىپىدىن نەزەربەند قىلىنغان . ئۇ ھەدىس توپلاش ئۈچۈن يەمەن ،

سۆرىيە . ئەرەب يېرىم ئارىلىنى ئايلىنىپ چىققان . ئۇنىڭ « مۇسنەت » ناملىق توپلىمىغا ئوتتۇز مىڭ ھەدىس كىرگۈزۈلگەن .

(44) مۇتەۋەككىل — ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ 10 - ئەۋلاد خەلىپىسى . ئۇ 847 - يىلى پايتەختتىنى دەمەشقە يۆتكىمەكچى بولغان . ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئابباسلار خەلىپىلىكى كۈندىن - كۈنگە زاۋاللىققا قاراپ ماڭغان .

(45) ئەشئەرى (874 — 936) — باغدادلىق مەشھۇر ئىمام . ئۇ « مۇنتەزىللەر » مەزھىپىدىن چىكىنگەندىن كېيىن ئەشئەرى مەزھىپىنى قۇرغان .

(46) سوپى مەزھىپى — ئىسلام دىنىنى تەساۋۇپ قىلغۇچىلار (سەرلىقلاشتۇرغۇچىلار) مەزھىپى دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

(47) بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلغىنى ئىسلام دىنىنىڭ 3 - ئەسىرى — ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن .

(48) ماسلون — پارىژ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شەرقشۇناس پروفېسورى . 1922 - يىلى ھەللاج توغرىسىدا مەخسۇس ماقالا يازغان .

(49) « بۇخارى ھەدىسلىرى توپلىمى » — (« سەھىھۇل بۇخارى ») كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

(50) مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ تۆت خەلىپە (ۋارىس) تەختكە چىققان . بىرىنچىسى ئەبۇ بەكرى (632 — 634) : ئىككىنچى ئومەر (634 - 644) : ئۈچىنچىسى ئوسمان (644 — 656) : تۆتىنچىسى ئەلى (661 — 656) . بىرىنچى خەلىپىنى سايلايدىغان چاغدا مۇھەممەدنىڭ كۈيئوغلى ئەلى ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى شىئە مەزھىپىنى قۇرغان . ئۇلار ئەلىنىڭ بىرىنچى خەلىپە بولۇشىنى تەشەببۇس قىلغان . كېيىن ئۇلار ئەبۇ بەكرى . ئومەر ۋە ئوسمانلار تارتىۋېلىش يولى بىلەن خەلىپىلىككە ئېرىشكەن دەپ قارىغان . كېيىنكىلەر تۆت كىشىنىڭ ھەممىسىنى قانۇنلۇق خەلىپە دەپ ئېتىراپ قىلغانلارنى « ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىچىلىرى » . پەقەت ئەلىنىڭلا خەلىپە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغانلارنى شىئە مەزھىپىدىكىلەر دەپ ئاتىغان .

(51) كۇلىنى — شىئە مەزھىپىنىڭ ئىمامى . باغدادتا تۇغۇلغان . ئۇنىڭ « تۆگىگەن كىتاب » ناملىق ئەسىرى بار . لېكىن شىئەلەر ئۇنىڭ كىتابىدىكى ھەدىسلەرنىڭ بىر قىسمىنلا تەنقىدىي ئاساستا قوبۇل قىلغان .

(52) ئەمىر ئىبنى باھار (755 — 860) — بەسرىدە تۇغۇلغان .

(53) ئىبنى قۇتەيبە (828 — 889) — كۇفەدە تۇغۇلغان . شۇ زامانىنىڭ قانۇنشۇناسى . ھەدىسشۇناسى . تارىخشۇناسى . تىلشۇناسى ۋە ئەدىبى . « شېئىر ۋە شائىر » . « ئەدىبنىڭ ئەدەبىياتى » قاتارلىق ئەسەرلىرى بار .

(54) ئەسلى مەنسى قائىدە - يوسۇن ياكى نوقۇل ئەدەبىيات دېگەن سۆز .

(55) مەدائىنى (752 — 839) — تارىخشۇناس . بەسرىدە تۇغۇلغان .

پەيغەمبەرنىڭ سۆز ، ھەربىكەتلىرى ، خەلىپىلەرنىڭ تارىخى ، ئىسلام دىنىنىڭ يىراقتا يۈرۈش قىلىشى ۋە جاھالەت دەۋرىدىكى نەزىمىلەرگە دائىر ئەسەر يازغان .

(57) بەلازۇرى — تارىخشۇناس . باغدادتا تۇغۇلغان . مەدائىنى بىلەن بىرلىكتە باغدادتا بىلىم ئالغان . ئۇ پارس تىلىنى تەرجىمە قىلىشقا تۇستا ئىدى . ئۇنىڭ « ھەرقايسى ئەللەرنى بويسۇندۇرۇش » ، « ئىسىلزادىلەرنىڭ ئائىلە شەجەرىسى » قاتارلىق كىتابلىرى بار .

(58) يەقۇبى (? — 891) — « تارىخ » ، « ھەرقايسى ئەللەر توغرىسىدا قىسسە » ، قاتارلىق ئەسەرلىرى بار . ئالدىنقىسىدا ئىسلام دىنى دۇنياغا كېلىشتىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى زور ۋەقەلەر يېزىلغان .

(59) رائى — قەدىمكى شەھەرنىڭ ئىسمى ، ئىراندىكى تېھران شەھرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا .

(60) بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ ئەرەبچە ئەسلى نامى : « جامىئۇل بايان » « ھەرقايسى ئەللەر تارىخ ۋە پادىشاھلار توغرىسىدا » بولۇشى كېرەك ئىدى .

(61) « گېرمانىيە شەرقشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى ژۇرنىلى » ، 35 ـ جىلد 589 ـ بەت . 0 . لوتۇبن — ئەسلى ئىزاھات .

(62) مەسئۇدى — مەشھۇر تارىخشۇناس . ئۇ (ئەرەبلەرنىڭ « ھىرودوتۇشى ، يەنى قەدىمكى يۇنان تارىخشۇناسى » دەپ ئاتالغان) باغدادتا تۇغۇلغان بولۇپ ، ئۆز ئۆمرىدە ھىندىستان ، سەيلۇن ، مالايسىيا ، پېرسىيە ، سۇرىيە ، مىسىر قاتارلىق جايلارغا بارغان . جۇغگو ۋە ماداغاسقارغىمۇ بارغان . ئۇ بارغانلا يېرىدە شۇ يەرنىڭ تارىخى ، جۇغراپىيىسى ، سىياسىي ، دىنى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى تەپسىلىي خاتىرىلىگەن ۋە تەتقىق قىلغان . ئۇنىڭ « ئالتۇن ياپىلاق » (« مۇرۇجى زەھەپ ») دېگەن كىتابىدا ئەرەبلەرنىڭ قەدىمكى تارىخىدىن باشقا ، ئاسسىيادىكى دۆلەتلەر ، يۇنان ، رىملارنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالى ، ئىجتىمائىي جۇغراپىيىسى ، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى بايان قىلىنغان . ئۇنىڭدا يېزىلغان جۇغگو ھەققىدىكى نۇرغۇن خاتىرىلەرنى باشقا ئەسەرلەردىن تېپىش مۇمكىن ئەمەس .

(63) سۇلى (? — 946) — ئۇ ئابباسىلار جەمەتىنىڭ ئىش ئىزلىرى ۋە ئۇنىڭ نەزىملىرى مەزمۇن قىلىنغان « ئەسلىمىلەر » دېگەن ئەسىرنى يازغان .

(64) ئىبنى خۇردەدبىھ (820 ? — 913) — پارس قانداشلىقىدىكى تارىخشۇناس ، پوچتا ـ ئاخبارات ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان . « يول ۋە پادىشاھلىق ھوقۇقى » دېگەن ئەسىرنى يازغان .

(65) ھەمدانى (? — 977) — ئەرەب ساياھەتچىسى ۋە جۇغراپىيەشۇناس .

(66) مەقدىسى — ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسى ، ئىبرۇسالىمدا تۇغۇلغان .

(67) ئوتتو I (936 — 973) — 10 ـ ئەسىردىكى گېرمانىيە پادىشاھى ،

962 ـ يىلى پاپا تەرىپىدىن « مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسى » نىڭ پادىشاھلىقىغا بەلگىلەنگەن .

(67) بوھتەرى (820 ـــ 897) ـــ شائىر تەمامنىڭ ئوقۇغۇچىسى . ئۇنىڭ ئەزمىلىرى تەبىئەتنى ۋە ئۆمەر بىلەن ئەيۋبەكرىدىن ئىبارەت ئىككى خەلىپىنى تەسۋىرلەش بىلەن داڭق چىقارغان . ئۇ ئۇزۇن مۇقەددىمە يېزىشقا ماھىر ئىدى . ئۇ ئۇستازلارنىڭكىگە ئوخشاش نام بىلەن « دىۋان ھەمانسە » دېگەن شېئىرلار توپلىمىنى يازغان .

(68) ئىبنى رۇمى (836 ـــ 896) ـــ ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ باغدادلىق ئەڭ مەشھۇر شائىرى . جۇملىدىن ئەرەبلەرنىڭ داڭلىق شائىرى .

(69) ئىبنى مۇئتەز (861 ـــ 908) ـــ ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ ئەدەبىي شائىرى .

(70) سەيف دەۋلە (915 ـــ 967) ـــ سۇرىيەدىكى ھەمدانى خانلىقىنىڭ چوگراقىنىڭ خانى . 945 ـ يىلى ئۇ ئۆز تەسىرىنى سۇرىيەنىڭ شىمالىغىچە كېڭەيتكەن . 953 ـ يىلى ۋىزانتىيىلىكلەرنىڭ ھۇجۇمىغا قەيسەرلىك بىلەن تاقابىل تۇرۇپ غەلىبىگە ئېرىشكەن .

(71) ئەبۇپىراس (932 ـ 968) ـــ شائىر . ئىراقنىڭ موسۇل دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان . سەيف دەۋلەنىڭ ئوغۇل جىيەنى . ئۇنىڭ شېئىرلىرى يارقىن . روشەن بولۇپ . « يۇنان قىزى » ئۇنىڭ داڭلىق داستانى .

(72) موتەنەببى (915 ـــ 965) ـــ داڭلىق شائىر . ئۇنىڭ شېئىرىنىڭ كۆپلىرىدە ئۇرۇش مەدھىيىلىنىدۇ ۋە تۇرمۇشتىكى ئەدەپ ـ ئەخلاق تەسۋىرلىنىدۇ .

(73) كافۇر (967 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ـــ 965 ـ يىلى مىسىر ۋە سۇرىيەنىڭ سۇلتانى بولغان . ئەينى زامانىنىڭ ئاتاقلىق كىشىلىرى تولا ھاللاردا ئۇنىڭ ھامىيلىقىغا ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلغان .

(74) « غايىۋى دۆلەت » ئەپلاتوننىڭ ئەسىرى .

(75) « سىقىتى زەندى » ـــ شېئىرلار توپلىمى . ئۇچ مىڭ كۆپلەتتىن كۆپرەك شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

(76) لۇزۇمىيات (زۆرۇر بۇيۇم) ـــ ئەبۇل ئەلامۇئەررى مۇئەررىدىن چىقىپ كەتكەندە يازغان ئەخلاق جەھەتتىكى شېئىرلار توپلىمى بولۇپ . ئۇنىڭدا خۇدانىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى ئۇستىدە توختالغان .

(77) ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە كىچىك خانلىقلار كەينى ـ كەينىدىن مۇستەقىل بولۇشقا باشلىدى . باغداد خەلىپىسى پايتەخت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىر قىسىم رايونلارنى تىزگىنلەپ تۇراتتى ۋە پارس ئاقسۆڭگىكى بۇۋەھىيە جەمەتى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىناتتى . خەلىپە ئەمەلىيەتتە قورچاق ئىدى . 945 ـ يىلى بۇۋەھىيىنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى ئەخمەت باغدادقا باستۇرۇپ كىرگەن .

(75) مەسكەۋى — مۇتەپەككۇر ، ئەدىپ ، پەلسەپە . تىبابەتچىلىك ۋە خىمىيىنىمۇ تەتقىق قىلغان . ئۇنىڭ بۇۋەھىيە خاندانلىقىدا ئىنتايىن زور تەسىرى بار .

(76) ئەبۇھەيىيان تەۋھىدىنىڭ تۇغۇلغان يىلى مەلۇم ئەمەس ، 1010 ـ يىلى ۋاپات بولغانىكەن . ئۇ سوپىلار مەزھىپىگە مەنسۇپ پەيلاسوپ ۋە مۇتەپەككۇر .

(77) ئالدىنقى قاتاردىكى يازغۇچى دېمەكچى .

(78) ئەلبەشىھى — ئەرەبلەرنىڭ داڭلىق ئەدىبى ، مىسىردا تۇغۇلغان .

(79) ماۋەردى — ئىسلام دىنىي شاپئى مەزھىپىنىڭ قانۇنچىسى ، بەسرىدە تۇغۇلغان ، ئەينى زامانىدىكى مەشھۇر ئادۋوكات ، سوتچى ، ئۇنىڭ ئىلاھىيەت تەلىماتى « مونتەزىللەر » نىڭكىگە يېقىنلىشىپ قالىدۇ .

(80) باھادىر پادىشاھلىقى — 1962 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى سالال باشچىلىقىدىكى ئەركىن ئوفىتسېرلار گۇرۇھى باھادىر پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ، ئەرەب يەمەن جۇمھۇرىيىتى قۇرغان .

(81) رازى — ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىپنىڭ ئەۋلادى . باغدادتا تۇغۇلغان ، دىنىي ئەقىدە ، ئەدەبىيات جەھەتلەردە داڭقى بار . ئۇنىڭ ئەسەرلىرى خېلى كۆپ بولسىمۇ ، كۆپچىلىكى يوقىلىپ كەتكەن . مۇھىملىرى « پەيغەمبەر ۋەسىيەتلىرىدىكى تەسىللەر » ، « سىتىلىستىكا قىبلىناسى » دىن ئىبارەت .

(82) ئۇ تۆت چوڭ خەلىپىنىڭ بىرى ، شىئە مەزھىپىنىڭ قۇرغۇچىسى ئەلى .

(83) ئەھلى سەلىپكە قارىتا يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشنى بولغا قويغان مۇسۇلمانلار .

(84) ئەبۇبەكرى خارەزمى (928 — 993) — تىلشۇناسلىقتا نوپۇزلۇق كىشى ، خارەزمدە تۇغۇلغان ، « خەت ـ چەكلەر توپلىمى » (« رەسائىل ») ، « شېئىرلار » قاتارلىق نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان .

(85) « ئوگاسسىن بىلەن نىكولېتتى » ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپادا تارقالغان مەددالار ھېكايىسى . ئۇنىڭدا ئاقسۆڭەك ئوغلى ئوگاسسىنىڭ قۇل قىز نىكولېتتىغا ئاشىق بولۇپ قالغانلىقى ۋە كېيىن ئائىلىسىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ . ئەسەردە ناخشا بىلەن سۆز ئارىلاش بولۇپ ، ناخشا نەزمە شەكلىدە ، سۆز نەسرىي شەكلىدە ماڭىدۇ .

(86) گازنى خانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

(87) مەخمۇت — ئىسلام ئىسپېرىيىسىنىڭ فېئودالىلىق بۆلۈنمىسىنى يولغا قويغاندىن كېيىن مۇستەقىللىككە ئېرىشكەن گازنى خانلىقىنىڭ 3 ـ پادىشاھى ، ئۇ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ئاخىرقى مەزگىللىرىدە خەلىپىنى ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران دەپ ئېتىراپ قىلغان ۋە خەلىپە تەرىپىدىن « ئەمىن دەۋلە » (« دۆلەتكە سادىق ») دېگەن نامغا ئېرىشكەن .

(88) بىرونى (973 ـ 1048) — ساماىلار خانلىقىنىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرى .

(89) مەخمۇتنىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى .

⑭ بۇخارا بۇگۇنكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئۆزبېكىستاندا ، 12 ـ ئەسىردە مەسچىت ، قەدىمكى يادىكارلىقلار ، گىلەمچىلىك ۋە يىپەك بۇيۇملىرى بىلەن داڭق چىقارغان . ئىبنى سىنا بۇخارا ئەتراپىدىكى ئاھىسىنا بازىرىدا دۇنياغا كەلگەن .

⑮ ئىبنى ھانى (938 ـ 973) ــ ئىشۇبرىيىدە تۇغۇلغان ، ئۇ داستانچىلىقتا مۇتەئەببىنىڭ ئۇسلۇبىنى دورىغانلىقى ئۈچۈن (ئەرەبستانىنىڭ) غەربىنىڭ مۇتەنەببىسى دەپ ئاتالغان .

⑯ ئابدۇلرەھمان III ــ 890 ـ يىلى كوردوۋادا تۇغۇلغان ، 912 ـ يىلى كوردوۋا VIII پادىشاھىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ ، ئاندالۇزىيەدىكى ئۈمەۋىيە خەلىپىلىكىنىڭ بىرىنچى خەلىپىسى بولغان . ئۇ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە ، ئىچكى قىسمىنى رەتكە سېلىپ ، پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن . چەتكە قارىتا خرىستىئانلارنىڭ ھۇجۇمىنى چەكلىگەن . فاتىمە سۇلالىسى بىلەن شىمالىي ئافرىقىدا كۈچ قېتىم ئۇرۇش قىلغان .

⑰ ئىبنى خەللىكان (1211 ــ 1282) ــ تارىخشۇناس ، ئىراقنىڭ ئىربىل دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان . 1260 ـ يىلدىن 1277 ـ يىلغىچە قازى بولغان . ئۇ تۈزۈپ چىققان كىشىلەر ئىسمى لۇغىتىگە ئىسلام دىنىنىڭ مۇھىم ئەرباپلىرىدىن 846 كىشىنىڭ ئىسمى كىرگۈزۈلگەن .

⑱ ئىسلام دىنىدە دىندىن ياكى دىنىي جەمئىيەتتىن ھەيدەپ چىقىرىش دېگەن تۈرۈم بولىمغاچقا ، « ئەھلىيەتتە » دىندىن قوغلاپ چىقىرىلدى ، دەپ ئېيتىلدى .

6 ـ باب

كۈمۈش ددۇرى

(ميلادى 1055 ـ ، 1258 - يىللار)

بىز ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ھامىيلارغا تايانغانلىقى ئۈچۈنلا مۇسۇلمانلار تارىخىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ھالاك بولۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كەلگەنلىكىنى كۆردۇق . لېكىن ، 1055 ـ يىلىنى بۇرۇلۇش نۇقتىسى دېيىش ئۆكتەملىك بىلەن قىلىنغان قارار ئەمەس . دەل شۇ يىلى سەلجۇق تۈركلىرى باغدادنى ئۆزىگە قارىتىپ ، ئاخىر ئاسىيادا ئۆزىنىڭ زومىگەرلىكىنى مۇستەھكەملىدى ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تۈركمەن قەبىلىلىرى ئارقىسىدىن پېرسىيەنىڭ شەرقىي ۋە شىمالى ، ئەزەربەيجان ، شىمالىي سۈرىيە ، ئاناتولىيە قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلاشتى ، ئەرەب سۇلتانلىرى ئۆزىنىڭ قۇل قوشۇنى[1]ئارقىلىق ، بۇ كۆچمەن قەبىلىلەر بىلەن ئوردا ئەتراپىدىكى قارا نىيەت گېنېرالار ئوتتۇرىسىدا مۇقىم ۋەزىيەتنى ساقلاپ قېلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ ، لېكىن بۇ ئۇرۇنۇشلار پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدى . تۈركلەر ئاھالىلەرنى دەھشەتلىك ھالدا دەپسەندە قىلىپ ، ئاھالىلەرنىڭ نەسلىنى قۇرۇتتى . ئالۋاك ـ ياساقنى ئېغىرلاشتۇرۇپ قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىدى . ئايرىم ھۆكۈمرانلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئۇلارنىڭ ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىق تارىخى قوزغىلاڭچى خەلقنىڭ قارشىلىقىغا ئۇزلۇكسىز ئۇچرىغان تارىخ بولدى ، جۈملىدىن

سىياسىي جەھەتتە ئۇچىغا چىققان ھۆكۈمەتسىزلىك ھالتىدە تۇرغان تارىخ بولدى. تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن ئەمەسكى، بۇنداق ھالەت ئەدەبىياتقىلا ئەمەس، ھەرقانداق شەكىلدىكى مەدەنىيەتكىمۇ پايدىلىق ئەمەس ئىدى. تاسادىپىي ئوتتۇرىغا چىققان بىر ياكى بىرنەچچە زېرەك پادىشاھمۇ بۇنداق ۋەزىيەتنى ماددىي جەھەتتىن ئۆزگەرتەلمەيتتى. ئەرەبلەر بىلەن پارسلار قۇرغان مەدەنىي ھۆكۈمەت ۋە ئىقتىسات جەھەتتىكى گۈللىنىش مۇشۇ ئىككى يۇز يىل ئىچىدە ئارقىمۇ ئارقا ئاجىزلىشىپ تۈگىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن تۈركلەر خانلىقىنىڭ باش كۆتۈرۈشى ئەرەب ئەدەبىياتىدا ئىنتايىن پايدىسىز تەسىر پەيدا قىلدى. پارس شاھزادىلىرى ئەرەب تىلىنى ياخشى بىلەتتى، ئۇنى تۈرلۈك ئامالالار بىلەن قوغداش لازىملىقىنى بىلەتتى، لېكىن غەربىي ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان تۈركلەر بولسا، ئەرەب تىلىنى زادىلا بىلمەيتتى. تۈركلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، پارسلار ئەدەبىيات جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈك ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇلار ئەرەب ئەدەبىياتىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلەيدىغان ياكى ئۇنىڭدىن يېڭى تەجرىبە يارىتالايدىغان نۇرغۇن خادىملارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، پارس ئەدەبىياتىنى تولۇقلاش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئوردا ھامىيلىقىنىڭ دائىرىسىنى تارايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئەرەب ئەدەبىي ئەسەرلىرى ۋاستىلىك ھالدىلا بەزى كىتابخانلارغا ئىگە بولالايدىغان بولدى. تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ خاھىشى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئوردىدا ئەرەب تىلى بىلەن سۆزلەيدىغان ئىلاھشۇناسلار ياكى ۋەزىرلەر تەرىپىدىن بەلگىلىنەتتى. ئالدىنقىلىرى پرىنسىپ جەھەتتە مۇستەقىل پىكىر يۈرگۈزۈشكە قارشى ئىدى، كېيىنكىلىرى بولسا، تىلشۇناسلىق جەھەتتىكى خىلمۇ خىل ئەدەبىي خاراكتېرلىك ئىزدىنىشلەردىن باشقا، ئەتراپىدىكى ئىشلارغا كۆپ قىزىقمايتتى. ئۇ

چاغدىكى يازغۇچىلار ئەگەر مۇشۇ رامكىلار بويىچە تەپسىلىي ئىزدەنمەيدىغان بولسا ، يېزىقچىلىق يولىدا ئىلگىرىلىيەلمىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى . بۇنىڭ نەتىجىسى شۇ بولدىكى ، ئۆزىنى ئاقلايدىغان ، ھەتتا باش قويۇپ تەزىم قىلدىغان قۇرۇق مۇقاملار ئوتتۇرىغا چىقتى ، بۇ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ئەڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە كۆرۈلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ھازىر تېخىمۇ گەۋدىلىك بولۇپ قالدى . بەزى غەيرىي ئىلاھىيەت ئەسەر ئاپتورلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ مۇقەددەسلىگە كىرگۈزۈش زۆرۈر دەپ قارىغان ئۆزىنى ئاقلاش يۇزىسىدىن يېزىلغان سۆزلىرىنى ئوقۇپ كۆرىدىغان بولساق ، ئۇ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ .

« مەن جاپاغا تېگىدىغان ئوبزورچىلاردىن ئىنتايىن ھوشيار تۇرىمەن » ، (ياقۇت ئۆزىنىڭ « ئالىملار لوغىتى » دە شۇنداق يازىدۇ) « ئۇلار مېنى تىللىماقتا ، ھاقارەتلىمەكتە ، روھىي جەھەتتە نادانلىقتا قېلىپ زەھەرلەنگەن كىشىلەر ، تەبىئىتىنىڭ ساخاۋىتىگە قارىنىڭ جوڭقۇر قاتلىمىدىن بىزار بولغان كىشىلەر شۇنداق جاكارلايدۇكى ، سىلەر ئۆزۈڭلارنى دىنىي ئىشلارغا بېغىشلاڭلار ! بۇ ئىڭ جۇڭ ئىش ، بۇ ئونىيادىكى ئىڭ جۇڭ ئىش . ئۇ ئېلىخەلەر ئادەمنىڭ ئوخشىمىغان قىلىپتىن قۇيۇلۇپ چىققانلىقىنى ھەم ئەقىل - پاراسىتىنىڭ ئوخشاش بولمايدىغانلىقىنى بىلەمدۇ ؟ ئىلالا ھەر بىر ئىلىمنىڭ بەزىنى مۇكەممەل يوسۇندا ساقلاپ قېلىشى لازىملىقىنى ھەم ئۇنىڭ مەقسىت يوللىرىنى يېزىپ قالدۇرۇشنى بىلگىلىگەن . ھەممە كىشى ئۆزىنىڭ پارتىلىش ئارزۇسى بويىچە ئىش قىلىشى لازىم . من شۇنى ئىنكار قىلمايمەنكى ، من ئۆز مەسجىتىمگە سۆيۈنۈپ جېنىمنىمدا جىڭ ئولتۇرالايدىغان بولسام ، بۇ كىلگۈسى ھاياتىنىڭ توغرا يولغا تېخىمۇ ماسلاشقانلىق بولاتتى . بىراق ، من ئۇنداق گۈزەل تۇرمۇش ئۇسۇلىدە ئىزدىنىشتىن ۋاز كەچتىم ، شۇنى مۇئىيەنلەشتۇرەلمەيمەنكى ، من ۋىجدانسىزلىق قىلمايمەن . كارزايلىق ، زورلۇق - زومبۇلۇق يولغا ماڭمىدىم ، ئىليجاناب كىشى ئۇچۇن ئېيتقاندا ، شۇنىڭ ئۆزى كۇپايە . »

ئەكسىچە ئەرەب تىلى بىلەن سۆزلىشىدىغان جايلاردا ئەھۋال

ياخشىراق ئىدى . مۇشۇ بابتا سۆزلەنگەن ئىككى ئەسىرنىڭ بىرىنچى ئەسىرىدە ، باغدادنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە غەربىي ئاسىيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ ، ئىككىنچى ئەسىرگە كەلگەندە ، سۇرىيە بىلەن مىسىرمۇ سان جەھەتتە ئۇنىڭدىن قېلىشمايدىغان بولدى .

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئىككى رايوندا ، تاشقى سىياسىي سەۋەبىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، يەنە باشقا كۈچلەرمۇ كېيىنكى ئەسەرلەرنىڭ سۈپەت جەھەتتىن تەدرىجىي چېكىنىشىنى (گەرچە سان جەھەتتە كۆرۈنەرلىك ئۆسۈۋاتقان بولسىمۇ) تېزلەتمەكتە ئىدى . ئەدەبىياتنىڭ دائىرىسى تارىيىپ ئالىي مائارىپ تەربىيىسى كۆرگەن ئاز سانلىق كىشىلەر بىلەنلا چەكلىنىدىغان بولۇپ قالغاندى . ئۇلارنىڭ كۆزقارىشى ۋە ئەدەبىي ئۆلچىمى شۇ ھالەتنى ساقلاپ قېلىش بىلەن چەكلىنەتتى ھەم تۇرلۇك ئامىللار بىلەن ، سۆز ـ ئىبارە قوغلىشىپ ۋە ئۆزىنى كۆز ـ كۆز قىلىپ ، تېما دائىرىسى ۋە ئىجادىيەت ھاياتى كۈچى جەھەتتىكى كەمتۈكلۈكنى تولدۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى . نوپۇزغا تايىنىش مۇستەقىل پىكىر يۈرگۈزۈشنىڭ ئورنىنى ، ئاممىباب بايان بىلەن قامۇس مۇستەقىل ئىجادىي ئەسەرلەرنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى . ئىلگىرىكى يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلەرگە بەدىئىي تۇس بېرىش ماھارىتى بۈگۈنكى كۈندە قوغلىشىدىغان بىردىنبىر ئوبيېكتى بولۇپ قېلىپ ، ئۇنىڭ ئەكسىچە ، ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىلىدىغان بولدى . بۇ شۇ زامانداشلىرىنىڭ ئىچ پۈشۈقى ۋە بىمەنىلىكنى پەدازلاش ئۈچۈن بولسا كېرەك . مىنتوئىننىڭ ② سۆزى بىلەن ئېيتقاندا ، ئۇلار ماغدۇرسىزلىنىپ ماڭالماي قالغانلىقى ئۈچۈن ، ئاتقا مىنۋالغانىدى . ئەرەبلەرنىڭ تەبىئىي پەنى يۇنانلارنىڭ ئىدىيىسى بىلەن بىرلەشكەندىن كېيىن ، ئەرەب ئەدەبىياتىدا غايەت زور گۈللىنىشنىڭ

مەيدانغا كەلگەنلىكى ھېلىمۇ ئېسىمىزدە. ئەمدى بولسا، يۇنان ئېنېرگىيىسى تامامەن دېگۈدەك تۈگەپ، يۇنان ئىدىيىسى ئاساسىي ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىنغان تەتقىقات خىزمىتىمۇ ئوگۇشىزلىققا ئۇچراپ، بارغانسېرى خارابلىشىپ، تېز سۈرئەت بىلەن تارىيىۋاتقان دائىرە ئىچىدە چەكلەنگەن. ئىلاھشۇناسلىقتا ئاللىقاچان ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىۋالغان جاھىل مەدرىس پەلسەپىسى ئىسلامىيەت روھىنىڭ پالەچ كېسىلىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان (بىۋاستە سەۋەبىمۇ ئەمەس، ئاخىرقى نەتىجىمۇ ئەمەس) سىگنال بولۇپ قالدى.

شۇ كۈنلەردە شەرقتىن كەلگەن بۈنداق تەسىر مۇسۇلمانلار ئەدەبىياتىنىڭ ھەممە ساھەسىگە كۆرۈنەرلىك ھالدا سىڭىپ كىردى. شۇبھىسىزكى، ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولغان بىرئامىل ئەنئەنىچىلەرنىڭ مەدرىسلەرنى قۇرغانلىقى بولىدۇ. ئۇنىڭ مەشھۇرى باغدادتىكى نىزامىيە مەدرىسى ئىدى. بۇ مەدرىسنىڭ ياش تالىپلارغا ئورۇنلاشتۇرغان ئاساسلىق دەرسلىكى ياد ئېلىش ئىدى. ئالتە ـ يەتتە ياشلىق ئوغۇللار «قۇرئان» نى، نەزمە شەكلىدە يېزىلغان دراما ۋە مۇتەنەببىنىڭ شېئىرلىرىنى يادلايتتى، بالىلار يىل بويى كېچە ـ كۈندۈزلەپ پۈتۈن زېھنى بىلەن ئىلاھشۇناسلىق، لوگىكا بىلىملىرى ۋە گرامماتىكىغا دائىر مۇرەككەپ چۈشەندۈرۈش ۋە ئوبزورلارنى كۆڭۈل قويۇپ يادلايتتى. يىگىرمە ياشلىق ئوقۇغۇچىنىڭ بىرەر ـ ئىككى يۈز كۈپلېت شېئىرنى يادلۇېلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس ئىدى. ئالىي مائارىپ ئىلاھشۇناسلارنىڭ قولىدىلا بولىدىكەن. تالانتلىقلارنىڭكىدىن باشقا ئىدىيىلەرنىڭ ھەممىسىنى قۇرۇتۇۋېتىش، خاسلىقنى چەتكە قېقىش ۋە تەتقىقات ساھەسىدىكى پەۋقۇلئاددە مۇستەقىللىكنى يوقىتىۋېتىش خەۋپى تۇغۇلۇشى

مۇمكىن . لېكىن ، مۇنداق باستۇرۇش ئاخىر ئۆزىنىڭ بېشىغا چىقىدۇ . جۇملىدىن شۇنداق ئېيتىشقىمۇ بولىدۇكى ، ئەينى زاماندىكى ئىجادىي ئىدىيە ئۆزىگە دەل ئەنە شۇ ئىلاھىيلاشتۇرۇشنىڭ دائىرىسى ئىچىدىلا ھەرىكەتلىنىش زېمىنى تاپتى .

1- ئىراق ۋەد پېرسىيە

بۇ دەۋر مۇسۇلمانلار دىنى ئىدىيىسى بويىچە ئەڭ ئۇلۇغ زات غەززالى (1059 ـ 1111) دىن باشلىنىدۇ . ئۇ نىشاپۇر بىلەن باغدادتا قانائەتلىنەرلىك گۈزەل ئىستىقبالغا ئىگە بولغاندىن كېيىن ، ئوقۇتقۇچىلىقتىن بىردىنلا ئىستېپا بېرىپ ، ئون يىلغىچە چېكىنىۋالىدۇ . ئۇ ئۆز ئىرادىسىنىڭ ھەددىدىن زىيادە گۈمانخۇرلۇق ئاستىدا تېز پۈككەنلىكىنى ئۆز ئاغزى بىلەن ئېيتقانىدى . ئۇ ئۆزىنى بىرئاز ئوگۇشۇالغاندىن كېيىن ، يوقىتىپ قويغان ئېتىقادىمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە زۆرۈر ، دەپ قارايدۇ . غەززالى مەدرىس ئىلاھىيلاشقىنى ، مەدرىس پەلسەپىسى ۋە شىئە مەزھىپىنىڭ تەلىماتلىرى بىلەن قانائەتلەنمەيدۇ . ئاخىرىدا ئۇ سوپى مەزھىپىگە بۇرۇلۇپ ، تووە ـ ئىستىغپار ئېيتىپ ، ئۇلارنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرىنى ئۆزلەشتۈرىدۇ . ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ، ئۆز يۇرتى تۇسىغا قايتىپ ، ئاخىرىقى ئۆمرىنى مۇخلىسلار بىلەن بىرلىكتە ئىبادەت قىلىش ۋە تەتقىقات بىلەن ئۆتكۈزىدۇ .

غەززالى ئەدەبىي پائالىيىتىنى باغدادتا ئوقۇتقۇچى ۋاقتىدىلا باشلىغان . ئۇ غەيرىي دىنلەرگە قارشى بىر تۈركۈم ماقالىلارنى يېزىپ ، بىدئەتچىلەرنىڭ سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئەنئەنىۋى كۆز قارىشىغا قارشى ئىدىسىسىگە رەددىيە بېرىدۇ . ئالدى بىلەن ، ئۇ بىرقاتار ئۇقۇملىرى ئېنىق مۇنازىرە ئارقىلىق سۇننىي مەزھىپىنىڭ دىنىي ئەقىدە جەھەتتىكى ئورنىغا ئاساس سالىدۇ . بۇ كۆچلۈك

دىنىي بەس ـ مۇنازىرىدە ئۇچىغا چىققان شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ سىرلىق ، تېگىگە يەتكىلى بولمايدىغان دىنىي قائىدىلىرى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىدۇ .

ئاندىن كېيىن ، پەيلاسوپلارغا تاقابىل تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ . غەززالى « پارچە ـ پۇرات پەيلاسوپلار » (« تاھافۇت فەلاسىغە ») ناملىق كىتابىدا ئىبنى سىنانىڭ تۆرلۈك نۇقتىنەزەرلىرىنى كەسكىن ، جانلىق ھالدا تەنقىتلىگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ مۇددىئاسى پەلسەپىنى خاراب قىلىۋېتىش ئەمەس ، بەلكى پەلسەپىنى نوقۇل ھالدا ئىدراكى جەھەتتىنلا قوللىنىشتەك نۇقتىنەزەرگە قارشى تۇرۇپ ، ئىلاھشۇناسلىققا خىزمەت قىلدۇرۇش ئىدى ، ئۇنىڭ سوپىلار مەزھىپىگە كىرگەندىن كېيىنكى بىرقاتار ماقالىلىرى ئىسلام دىنىنىڭ يېڭى بىر ئەسىرگە كىرگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى . ئاپتورنىڭ مۇددىئاسى سوپى مەزھىپى ئىلاھشۇناسلىقنىڭ ئۆزىگە خاس قاراشلىرىنى ئەنئەنىۋى ئىلاھشۇناسلىققا سىڭدۇرۇپ ، ئەشئەرى مەزھىپىنىڭ قويۇق مەدرىس پەلسەپىسى ھىدى بىلەن يوقىلىپ كەتكەن تەڭپۇڭلۇقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ، « سىستېما ۋە تۈرگە ئايرىش ، سۆز ـ ئىبارە ۋە دىئالوگ ھەققىدە مۇلاھىزە » نى سۇبېيېكتىپ دىنىي تەجرىبە ئورنىغا دەسسىتىش ئىدى . ئۇ « خاتا قۇتقۇزغۇچىلار » دېگەن كىتابىدا ، ئۆز تەجرىبىسى ئارقىلىق ئۆز ئېتىقادىنىڭ ئاساسىنى بايان قىلىدۇ . غەززالى بۇ ھەقتە ئۆزىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى « دىن ئىلمىنىڭ تىرىلىشى » (« ئىھيا ئۆلۈمىدىن ») ، دە تەپسىلىي ئىزاھات بېرىدۇ . يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن نوپۇزلۇق ئەسەرلەرنىڭ سىرتىدا ، ئۇ يەنە ئەرەب ، پارس تىللىرىدا دۇئا ـ تالاۋەتكە دائىر بەزى ئاممىباپ كىتابلارنى يازغان . بۇنىڭ بەزىلىرى ئۇسلۇبىدىن مەزمۇنغىچە ھازىرقى زامانداا تارقىلىپ

يۇرگەن بەزى رىسالىلەرگە خېلىلا ئوخشاپ كېتىدۇ .

غەززالى خاس ئىجادچانلىقىغا ئىگە مۇتەپەككۇر ئەمەس ، بەلكى كۆچلۈك خاسلىققا ئىگە ئادەم ئىدى . ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ بۈيۈك ئۇنۇمى سوپى مەزھەپنىڭ جەۋھىرى ئىچىدىكى ئەخلاقىي كۆچ ئارقىلىق رەسمىي دىنىي جەمئىيەتلەرگە تەسىر كۆرسىتىش بولدى . شۇنداقتىمۇ ، ئۇ ئۆزى ياشىغان دەۋردىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى . ئۇنىڭ مەدرىس پەلسەپىچىلىرىنىڭ ئەخلاقشۇناسلىققا قارشى تۇرۇشىمۇ ئادەتتىن تاشقىرى كەسكىن بولۇپ كەتتى . كېيىنكى ئەۋلادلار ئۇچۇن ئېيتقاندا ، ئۇ نۇرغۇنلىغان ئىلاھشۇناسلارنىڭ بىرىلا ئىدى . « ئىھيا ئۆلۈمىدىن باشتىن - ئاخىر كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلالمىدى . 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ، ئۇ قايتا ئوتتۇرىغا چىققاندا ، مۇسۇلمانلار دۇنياسى ئاندىن ئۇنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى چۈشەندى . ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ نەزەرىدە غەززالى ئالاھىدە جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ، غەززالى ئۆزىنىڭ رەقىبى ئۇلۇغ ئىبنى رۇشتقا ئوخشاش ، مۇسۇلمانلار تارىخىدا بارماق بىلەن سانىلىدىغان ، ياۋروپادا قايتا - قايتا ئېغىزغا ئېلىنىپ كېلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ بىرى .

مۇبادا بىز غەززالى بىلەن ئۇنىڭ زامانداشى بولغان ئىككى داڭلىق ئىلاھشۇناسنى سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئىنقىلابىلىقىنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنەلەيمىز . خارەزىملىك زەمەخشەرى (1075 - 1143) ئىلاھشۇناسلىققا تەۋە تىلشۇناسلىق تەرەپدارلىرىدىن بولۇپ ، « تىل قائىدىسى توغرىسىدا » ۋە گۈزەل نەزمە شەكلىدە يېزىلغان ئەخلاققا دائىر ھېكمەتلىك سۆز « ئالتۇن زۇننار » نى يازغان . ياۋروپادىكى ئەرەب مەكتەپلىرىدە بۇ ئىككى كىتابتىن داڭلىق كىتاب يوق دېيىشكە بولىدۇ . پەخرىدىن رازى (1149 - 1209) پەيلاسوپ ، قامۇس

تۇزگۈچى ۋە ئەينى زامانىنىڭ ئۇلۇغ دىپلوماتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ بىرىنچى بولۇپ ئۆز ئەسىرىدە سىستېمىلىق رەتكە تىزىش ئۇسۇلىنى قوللانغانكەن. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى خىلمۇ خىل بولۇپ، پەلسەپە، ئىلاھىيۇناسلىق، سېھىرگەرلىك ۋە مۇنەججىملىكنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. لېكىن، زەمەخشەرى بىلەن رازى «قۇرئان» غا تەپسىر يازغانلىقى ئۈچۈن داڭق چىقارغان. قارىغاندا، «قۇرئان» غا تەپسىر يېزىش شۇ چاغدىكى ئومۇميۈزلۈك يېزىقچىلىق تېمىسى بولسا كېرەك.

«ئوقۇمۇشلۇق زاتلارنىڭ ھەممىسى تەپسىر يېزىشقا ئامراق كېلىدۇ» (سۆيۈنتسى ③ شۇنداق دەيدۇ) «لېكىن، ھەر بىر كىشى ئۆزى ئىگىلىگەن يېنى بىلەن چەكلىنىشى لازىم. مەسىلەن، تىلشۇناسلار سۆز قوراللىرى، سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشىگىلا دىققەت قىلىدۇ؛ تارىخشۇناسلار راست ـ يالغانلىقىغا قارىماي ۋەقەلىكلەر ـ ـ ئۇلار بۇ قىسمىنى تەپسىلىي ئىشلەپ چىقىدۇ ـ ـ ۋە قەدىمكى رىۋايەتلەرگە قېزىقىدۇ. قانۇنشۇناسلار قانۇندىن چەكسىز ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىدۇ. ھەتتا ھەقىقىي تەبىئەتنىڭ ئېراقلاپ، قاماللاشمىغان نەرسىلەر بىلەن ئۆز كۈچ قارىشىنى ئىسپاتلايدۇ، لېكىن ئەقىللىك ئالىملار، بولۇپمۇ بەخىرىدىن ئىمانىنىڭ ئەسەرلىرى مۇسۇلمان ۋە يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرى بىلەن تولغان. ئۇ ئېيتقىنىدەك ئەقلىي يەكۈن چىقىرىپ، ھېچ ئىشلىتىپ تەتقىق قىلاتتى. ئۇنىڭ ئاخىرىدا چىقارغان خۇلاسىسى ئىلىمىكى بىلەن قارىمۇ قارشى بولۇپ قالاتتى ـ ده، كىتابخانىلار ھاك ـ تاك قىلاتتى، شۇڭا مەشھۇر بىر ئالاھىدىلىك، بۇ يەردە باھا بېرىشتىن باشقا ھەممە نەرسە بار ئىكەن، دېگەندى.

زەمەخشەرى گەرچە «مۇئتەزىلىلەر» نىڭ غەيرىي تەلىماتلىرىنى تەشەببۇس قىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈش خاراكتېرلىك ئەسىرى «چۈمبەل تاشلىغان كىشى» ئالقىشقا ئېرىشكەن، يۈز يىلدىن كېيىن بەيداۋى ④ (1288 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئۆزىنىڭ رەتلىگەن بىر كىتابىدا، زەمەخشەرىنىڭ

كىتابلىرىنى چىقىرىپ تاشلىغان ، بۇ كىتاب مۇشۇ ئەكىلدە هازىرغىچە تارقىلىپ ، ئەڭ مەشھۇر باها خاراكتېلىك ئەسەر بولۇپ قالدى .

تىلشۇناسلىق ۋە نوقۇل ئەدەبىيات ساهەسىدە ، مۇشۇ دەۋردىكى هەر قانداق كىشىنى بەسىرىلىك هەيرى (1054 ـ 1122) بىلەن تەڭلەشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ، هەزىرى ئۆز يۇرتىدا هازىرغىچە مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان بىر باشلانغۇچ مەكتەپتە ئادەتتىكى تىلشۇناسلىق دەرسلىكلىرىنى ئوقۇغاندىن كېيىن ، هۆكۈمەت ئورگانلىرىدا ئىككىنچى ، ئۈچىنچى دەرىجىلىك ۋەزىپە ئۆتىگەن . مۇقىم خىزمەت ۋە ئازراق مىراس ئۇنى تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەن داۋاملىق شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان . بەدىئوززامان ⑤ دىن كېيىن ، بۇ قاتلامدىكى كىشىلەرنىڭ هەممىسى نەزمە شەكلىدىكى پېزىش ماهارىتىنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ ، لېكىن بۇ چاغدا هەرىرىنىڭ ئالاهىدە ئەسىرى يوق ئىدى . ئۇ پەقەت كېيىنكى « مۇغامەت » بىلەن بىردىنلا نام چىقارغان . بىز ئۇنىڭ قەلىمىنىڭ ئەدەبىي جەهەتتىلا ئەمەس ، سەهنە قۇرۇلۇشى ۋە ئارتىسلارنىڭ مىجەز ـ خۇلقى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇش جەهەتتىمۇ تامامەن دېگۈدەك بەدىئوززامانىنى دورىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز . هەرىرى تەسۋىرلىگەن ، تىزىپ قويغان مەرۋايىتتەك سۆزلەيدىغان سەرگەردان « سۇرۇجىلىق ئەبۇ زەيدى » هەمەدانىنىڭ « ئىسكەندىرىيىلىك ئەبۇل خارىس » ى بىلەن تولىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ . تۆۋەندە هەرىرى ئۆزى ئېيتقان ، ئۇنىڭ شۇ هېكايىنى پېزىشىغا سەۋەبچى بولغان ئامىل ئۇستىدە تۇختىلىمىز :

سۇرۇجىلىق ئەبۇ زەيدى جەرماشقاق دېۋانە بولۇپ ، مۇنازىرىگە تولىمۇ ئۇستا ئىدى . ئۇ بىر كۈنى بەسرىگە كېلىپ ، مەستى هەرەم مەسجىت (هەرىرى تۇرۇشلۇق

رايوندا) ئالدىدا تۇرۇپ ، ئاۋۋال ئاندا - مۇندا تىنچلىق سورىشىپ ، ئاندىن سەپقە تىزىشكە باشلىدى . بۇ چاندا بىرىنچىچە مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى نامار ئوقۇۋاتاتتى . مەسجىت ئېسىلزادىلەر بىلەن تولغانىدى . ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ قېرى دىۋانىنىڭ مۇناسىرە شەكلىدىكى ھۆكمىدىن ئىنتايىن تەسىرلىنىپ ، ئۇنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە تەسىرلىك سۆزلىرىگە ئالىرىن ئوقۇشتى ، مۇشۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ، ئېيۇ زەيدى ئۆز قىزىنىڭ يۇنانلىقلار تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىنغانلىقىنىڭ جەريانىنى سۆزلىدى . مانا بۇ مېنىڭ نەزمە دراما « خوتۇن - قىزلار ھەققىدە » دە سۆزلەنگەن مەزمۇن . شۇ كۈنى كەچتە بەسرىلىك نۇرغۇنلىغان ئېسىلزادىلەر ۋە ئىلىم ئەھللىرى مېنىڭ ئۆيۈمگە يىغىلدى . من ئۇلار بىلەن كۈندۈزى كۆرگەنلىرىم ئۈستىدە ۋە ئۇ دىۋانىنىڭ ئۆز مەقىتىگە يېتىش ئۈچۈن كۆزەل سۆز ھەم مەنىلىك ئوخشىتىشلارنى تىلاپ ئىشلەتكەنلىكى ھەققىدە ئۆزلىرى بەردىم . ئۇلارمۇ مەسجىتنىڭ ئالدىدا بۇ دىۋانىنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتتى . لېكىن ، ئۇنىڭ ئېنى ۋاقتتا سۆزلىگىنى باشقىچە ئىش بولۇپ ، ئۇنىڭ سۆزى من بۇگۈن ئاڭلىغاندىنمۇ ياخشى ئىدى . قارىغاندا ، ئۇ داۋىم كېيىملىرىنى يەڭگۈشلەپ مەسجىتلەرنىڭ ئالدىدا پەيدا بولۇپ ، ئۆزىنىڭ تىلەمچىلىك قىلىشتىكى بارلىق ماھارىتىنى ئىشقا سالىدىكەن . ئۇنىڭ ئۆز مەقىتىگە يېتىش ئۈچۈن سەرب قىلىغان يىلەك قېنى ، ئۆزىنىڭ كۆرۈنۈشىنى ماھىرلىق بىلەن ئۆزگەرتىشتىك ئۇسۇلى ، زېرەكلىكى ۋە قابىلىيىتىگە ئولتۇرغانلاردىن ھەيران قالمىغىنى يوق . ئۇنىڭ بىلەن من « خوتۇن - قىزلار ھەققىدە » دېگەن بۇ نەزمە دراما يازدىم . كېيىن ، ئاشۇ ۋەقەلىكلەرگە ئاساسەن دراما باشقا قىسىلارنى قوراشتۇرۇپ چىقتىم⑧ .

باشتا ھەربىرىنىڭ « مۇغامەت » ي (نەزمە دراما) ھالقىپ ئۆتۈش مۇمكىن بولمايدىغان ئەسەر دەپ قارالغانىدى . بىر رىۋايەتچى ، « ئەگەر ئۇ ئۆزى بۇ دراما نى مۆجىزە دەپ ئاتايدىغان بولسا ، بۇ كۆز قاراشنى ئىنكار قىلىدىغان كىشى چىقماسلىقى مۇمكىن » دېگەنىدى . بۇ يەردە كىشىلەرنىڭ ماختايدىغىنى مۇھىم دراما نىڭ بەدىئىيلىكى ۋە تىل جەھەتتىكى سۈپىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بولماستۇ ، لېكىن ھەرقايسى ئىلمىي مەزھەپ ۋە تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى جەھەتلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىللەر بۇ دراما نى چوڭقۇر

بىلىم بىلەن تولغان ئۆلمەس ئەسەرگە ئايلاندۇرغان . دراممىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈش جەھەتتىكى مۇكەممەللىكى ، پىشقان سۆزلىرى ، سەنئەتكە دائىر ساناقسىز ئېسىل ئەسەرلەر ۋە ئەپچىللىك بىلەن كەلتۈرۈلگەن ھەجۋىي سۆزلەر . . . بۇ ئەسەرنى ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە قىلغان . ھەربىرىنىڭ نۇرغۇن ۋارىسلىرى بولغان ، ئۇلارنىڭ تىل جەھەتتىكى مەلۇماتى ئۇنىڭدىن قېلىشمىسىمۇ ، لېكىن ئۇلاردىن ھېچقانداق ئەسەر قالمىغان . ھەربىرى نەزمە دراممىنىڭ مەقسىتى ئالدى بىلەن كۆڭۈل ئېچىش ، كۈلدۈرۈش ئىكەنلىكىنى ئېسىدە چىڭ تۇتقان ، بىز بۇ كىتابنى تولۇق كۆرۈپ چىقىدىغان بولساق ، ئۇنىڭ ئەپچىل تەسۋىرى ، ئۆتكۈر دىئالوگلىرى ، نەپىس - يېقىملىق نەزمىلىرى ، كىشىنى مەپتۇن قىلارلىق جۈملىلىرى ۋەمۇكەممەل تەسۋىرىنى كۆرىمىز .

《 يەتتە ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيلان ، — جانلىرى شۇنداق دەيدۇ ، — ھەرسىنىڭ ئەسىرلىرى يەنىلا 《 قورئان 》 دىن قىلالا كىشىلىرىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپ كەلمەكتە . ئۇ ، ئەرەب تىلىنىڭ خەزىنىسى ھېسابلىنىدۇ . قەدىمكى زامانىدىن ھازىرغىچە بولغان ئەدىبلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنى ماختاپ كەلدى . ئاندالۇزىيەدە ، ئوكۇس دەريالىق ۋادىلىرىدا نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ناھايىتى زور ئىجرى قىلىپ ، ئۇنىڭ دراممىسىنى ئۆگەندى ۋە ئىزاھلىدى . ئەرەب تىلىدا سۆزلىشىدىغان كىشىلەرلا ئەمەس ، ئەرەب تىلىنى ئىلمىي يوسۇندا تەتقىق قىلىۋاتقان جايلاردىكى كىشىلەرمۇ ئۇنىڭ كۈنى ھەيران قالدۇرارلىق تىلدىن زوقلىنىدۇ . ئۇلار ئۇنىڭ چوڭقۇر بىلىمىنى ، مەزمۇنىغا بايلىقى دىئالوگلىرىنى ئۆگىنىشنى ئۆز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يۇكسەك مەقسىتى قىلىۋاتىدۇ .》

يۇقىرىقىلارنىڭ سىرتىدا ، ھەربىرىنىڭ نەزمە دراممىسى ھەممىدانىنىڭ ئەسەرلىرىگە ئوخشاش ئىچكى جانلىقلىققا ئىگە . چۈنكى ، بۇ ئەسەرلەر ئىسلام شەھەرلىرىنىڭ ئاددىي تۇرمۇشىغا بەكمۇ يۇزلەنگەن ، جۈملىدىن تۇرمۇشتىكى سۆز ، ھەرىكەت ،

هەزىل ، يۇمۇرلارنى ئىمكانقەدەر ئەينەن ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەن . شۇڭا ، ئۇ ئوتتۇرا قەدىمي دەۋر مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك ئىجتىمائىي ئەسەرلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى . بۇ دراماىنىڭ بارماق بىلەن سانىغۇدەكلا قىستۇرما رەسىملىك ۋە نەقىشلىك (ئاز سانىدىكىلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە) ئەرەب ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس .

بىز مۇشۇ مەزگىلدە ئەرەبستانىنىڭ شەرقىدە يېزىلغان ئەرەب ئەدەبىياتىغا دائىر باشقا بىرنەچچە ئەسەرگە ئانچە قىزىقىپ كەتمەيمىز . ستىلستىكا ۋە گۈزەل بەدىئىي ئۇسلۇبتىكى سەنئەت خارەزىملىك سەككاكى⑦ (1299 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ « ئىلىم ـ پەن ساۋاتلىرى » (« مىفتاھۇلئۇلۇم ») دېگەن كىتابىدا قىسقارتىلىپ ، دەرسلىك شەكلىگە كىرگۈزۈلدى . بۇ كىتاب ئەرەب تىلىدىكى دىنىدىن خالىي كىتابلار ئىچىدە ئەڭ كەڭ تارقالغان . كىشىلەر تەرىپىدىن ئەڭ كۆپ ئىستاتا ئېلىنغان ، شەرھىلەنگەن ۋە باھا بېرىلگەن كىتاب ھېسابلىنىدۇ . پارس تىلى پەيدىنپەي شېئىرىيەت تىلى بولۇپ قالدى ، پەقەت تەغرائى⑧ (تەخمىنەن 1121 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ئەرەب تىلىدىكى « لامىيەت ئەلئەجەم » دېگەن بىر داستانىلا ئەدەبىيات تارىخىدا تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە بولالىدى . بۇ داستاننىڭ داڭق چىقىرالىشى ئۇنىڭ سۈپىتىدىن ئەمەس ، بەلكى ئاپتورنىڭ ئەشئەنفەرا نامىدا يېزىلغان داستانغا ئوخشاش تېما قويغانلىقىدا . تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە ، سۇننى مەزھىپىنىڭ گۈللىنىشى ئىسلامىيەتتە « دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى » نىڭ ئەسلىگە كېلىشىنى ئىلگىرى سۈردى . بۇ جەھەتتىكى تۇنجى ئەسەر ھەنبەل مەزھىپىنىڭ دىن تارقاتقۇچىسى ئىبنى جەۋزى ⑨ (1200 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ تەزكىرى بولۇپ ، ئۇ سىياسىيدىن ئۇستۇن

تۇرىدىغان يىلنامىدىن ئىبارەت ئىدى . ئۇنىڭدا ئاپتور يېڭى بىر خىل ۋائىزلىق ئەدەبىياتىنى تونۇشتۇرغان ، ئۇ « ئالۋاستىلارنىڭ شۇملۇقلىرى » ناملىق ئەسىرىدە سوپى مەزھىپىنى قاتتىق مەسخىرە قىلغان . بۇ چاغدا يازما خاتىرە تەرىقىسىدىكى دەۋر تارىخىدىمۇ تەرەققىيات بولغان . شەرقتىكى ئاخىرقى ئەرەب تىلىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرلىگە ئىگە ئەسەرگە خارەزىم پادىشاھلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى سۇلتانىنىڭ تەزكىرىسىنى كۆرسىتىش مۇمكىن ، بۇ ئەسەر 1241 ـ يىلى ئۇنىڭ ۋەزىرى نەسەۋى ⑩ تەرىپىدىن يېزىلغان . شۇ چاغدىكى داڭلىقراق يازغۇچىدىن يەنە ئىككىسى بار بولۇپ ، ئۇنىڭ بىرى يۇنانلىق .

ئېھتىمال ئىبنى ھەزىم ئەسەرلىرىنىڭ ئىلھامى بىلەن بولسا كېرەك . ئىلاھشۇناس ، پەيلاسوپ شەھرىستان (1086 ـ 1153) ھەزىمنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان « دىن ۋە پەلسەپە ئېقىملىرى » ناملىق ئەسىرىنى يازىدۇ . ئەرەب ئەدەبىياتىدا ئوتتۇرا قەدىمكى دەۋردە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئۆلىمالىرىغا شان ـ شەرەپ كەلتۈرگەن ئۇنىڭدىن ئېشىپ چۈشىدىغان كىتاب بولمىسا كېرەك . شەھرىستان سىپايە ، لاتاپەتلىك ، ئوچۇق كىشى بولۇپ ، ئۇنىڭ پەلسەپىدىكى غەيرىي دىنغا بولغان ھەۋىسى زامانداشلىرىنىڭ چۈشەنچىسىگە ئېرىشەلمىگەن . « دىن ۋە پەلسەپە ئېقىملىرى » دېگەن كىتابقا مۇسۇلمانلارنىڭ ھەرقايسى مەزھەپلىرى ۋە پەلسەپە مەزھەپلىرى كىرگۈزۈلۈپلا قالماستىن ، يەنە يەھۇدى دىنىنىڭ مەزھەپلىرى ، خرىستىئان چېركاۋلىرى ۋە تايرىستىن كېيىنكى يۇنان پەيلاسوپلىرى ، شۇنداقلا دەسلەپكى خرىستىئان دىنىنىڭ پوپلىرى ، ھەتتا ھىندىلارنىڭ دىنىي پەلسەپىسىمۇ كىرگۈزۈلگەن . شەھرىستان دىنىي مەزھەپنىڭ ئۆزىنى تۇتۇۋالغان ئۆلىماسى بولۇپ ، ئۇ ئەڭ ئۇچىغا چىققان غەيرىي دىنىي مەزھەپلەرنىڭ

نۇقتىئىنەزەرلىرى ۋە قاراشلىرىنىمۇ ئىنتايىن ئادىللىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن ، پەقەت بەزى پەۋقۇلئاددە زېرىكەرلىك ياكى ئۇچىغا چىققان چاكىنىلىقتىن خالىي بولالمىغان تەلىماتلارغىلا ماقالىنىڭ ئاخىرىدا قاتتىق تەنقىدىي ئىزاھات يازغان .

ياقۇت (تەخمىنەن 1179 ـ 1229) ـــ ئەرەبلەرنىڭ ئەڭ ئوتۇق قازانغان لۇغەت تۈزگۈچىسى ، ئۇ ئاناتولىيىدىكى بىر يۇنانلىقنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن ، گۆدەك ۋاقتىدا قۇل بولغان ، مۇسۇلمانلارغا ئوخشاش تەربىيە ئالغان ، كېيىن باغدادلىق بىر سودىگەرگە ياللىنىپ ، سودا يوللىرىدا ئۇنىڭغا ھەمراھ بولغان . شۇڭا ، ئۇ نۇرغۇن قېتىم سۇرىيە ، پېرسىيە ۋە پارس قولتۇقلىرىغىچە بارغان . ئۇ ئەركىنلىككە ئېرىشكەندىن كېيىن ، خەتتاتلىق ۋە ئەسەرلەرنى كۆچۈرۈپ سېتىش بىلەن جان باققان . مۇخا شەھىرىدىكى ھەشىمەتلىك كۇتۇپخانىلار ئۇنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان . 1220 ـ يىلى موڭغۇللار يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن ، شەرقتىن قېچىپ ، ئىنتايىن غۇربىتچىلىك ئىچىدە موسۇلغا بېرىپ قايتىدىن خىزمەتكە كىرىشكەن . ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ھەلەب ⑪ كە كۆچۈپ كەتكەن . ئۇنىڭ « جۇغراپىيە لۇغىتى » (« مۇئەججە مۇلبۇلدان ») نىڭ يەنە بىر ئىسمى « يەر ئىسىملىرى لۇغىتى » بولۇپ ، ئۇ ئەرەبلەرنىڭ شۇ تېپتىكى جۇغراپىيىۋى ئەسەرلىرى ئىچىدە ئەڭ مۇھىم ئەسەر ھېسابلىنىپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇنىڭغا ھەرقايسى ئۆلكە ، مۇھىم شەھەرلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار نۇرغۇن مەشھۇر كىشىلەرنىڭ تەرجىمىسىگە دائىر ماتېرىياللار كىرگۈزۈلگەن . بۇنداق ئەسەرلەر گەرچە مۇھىم بولسىمۇ ، لېكىن بەزى تېتىقسىزلىقتىن خالىي بولالمىغان . لېكىن ، ئەسەر ياقۇتنىڭ قولىدىنلا چىقىدىكەن ، ئۇ بىرەر قىزىقارلىق خەۋەر ، بىرەر شېئىردىن پارچە ، تەبىئەت

ھەقىقىدىكى تەسۋىر ياكى مەلۇم شەخسى ۋە ياكى ئەدەبىي ئەسلىمىلەرنى قوشۇپ ، ئەسەرگە كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدە جان كىرگۈزۈۋېتەتتى .

قەلەم جەھەتتىكى ئەپچىللىكى ئۇنىڭ « ئەدىبلەر لۇغىتى » (« ئىلىشات ») دېگەن ئەسىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ . بۇ كىتاب گەرچە ئۇنىڭ بىلەن بىر دەۋردە ئۆتكەن يازغۇچىلار تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئەسىرى ئىچىدىكى پارلاپ تۇرىدىغان ئەسەر ، دەپ قارالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ تېخى يېقىندا قايتىدىن دۇنياغا كەلدى . بۇ ئەسەر ئەرەب ئەدەبىياتى تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . كىتاب بىرونى ، ھەربرى ۋە باشقىلارنىڭ نەقىل كەلتۈرۈلگەن سۆز ـ ئىبارىلىرى ، يېزىپ قالدۇرۇلمىغان قىزىقارلىق ۋەقەلەر ۋە تاللانمىلار بىلەن تولغان ؛ ئىبنى خەللىكان ئۆزىنىڭ ياقۇت ئۇستىدە يازغان تەزكىرە خاراكتېرىدىكى بايانىدا سەھىپە ئايىماي (غەربلىكلەرنىڭ نەزەرىدە تولىمۇ ئاۋارىچىلىك ھېسابلانىمۇ) ياقۇتنىڭ ھەلەب قوغدىغۇچىسىغا يازغان بىر پارچە ئۇزۇن خېتىنى كىرگۈزگەن . خەتتە ئۇنىڭ خۇراساندىكى تۇرمۇشى ۋە موڭغۇللار تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن ئۇچرىغان بەختسىزلىكلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان . قىزىقارلىقى شۇكى ، بۇ خەت كېيىنكى پارس ـ ئەرەب خەت ـ ئالاقە ئەدەبىي ژانىرىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ قالغان .

2 ـ مىسر ۋە سۇرىيە

12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىگىرمە بەش يىلىدا سۇرىيە مىسىرنىڭ غەيرىي دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان فاتىمە سۇلالىسىدىن ئايرىلىپ ، شەرقتە ئېسىگە كېلىۋاتقان سۇننىي مەزھىپى كۈچلىرىنىڭ بىۋاستە تەسىرىگە ئۇچرىدى ، مۇشۇ ئەسىر ئىچىدە ئەھلى سەلىپكە

قارشى ئۇزاق مۇددەتلىك كۆرەش ئاز سانلىق يەرلىك يىلناملەرنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە تەسىر كۆرسەتتى . ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك ھەربىي قانۇن ، قورال ـ ياراغ ، ئات ئويۇنى چەۋەندازلىقى ، غازات قىلىشقا دائىر بىر تۈركۈم مۇھىم ئەسەرلەر دۇنياغا كەلدى . بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ تەسىرلىكى بەيگىچى چەۋەنداز ئۇسامە ئىبنى مۇنقىز① (1085 ـ 1188) نىڭ تەرجىمھالىدىن ئىبارەت . بۇ ئەسەرنى ئەينى زاماندىكى ئىسىل ھېكايىلەر كۆرگەزمىسى دېيىشكە بولىدۇ . سالاھىدىن ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ سۈرىيە بىلەن مىسىرنى قايتا بىرلىككە كەلتۈرۈشى ۋە ئەھلي سەلىپىنىڭ شەرقتە قىلغان 3 ـ قېتىملىق يۈرۈشىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىغا ئەگىشىپ بۇ ئىككى دۆلەتتە گۈللەنگەن يېڭى ئەسىر باشلاندى . بۇنىڭ بىلەن ئەدەبىي پائالىيەتلەر ، بولۇپمۇ نەزمە بىلەن تارىخ كەڭ راۋاج تاپتى .

مەيلى سۈرىيە ياكى مىسىردا بولسۇن ، ئەزەلدىن يەرلىك داڭلىق شائىرلار ناھايىتى كۆپ ئىدى . سوپى ـ سىرلىقلاشتۇرغۇچىلار مەزھىپى ۋە ئىسپانىيە ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىش تۈپەيلىدىن (بۇ « مۇۋەششەھ » نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) . شېئىرىيەتنىڭ بەدىئىيلىكى بىر مەزگىل ئۇسكەنىدى . ئېيتىلىشىچە ، مەشھۇر ئىسپانىيە ـ ئەرەب سىرلىقلاشتۇرغۇچىلىرىدىن مۇرشىيالىق ئىبنى ئەرزەبى② (1165 ـ 1240) « مۇۋەششەھ» نىڭ شەرق شېئىرىيىتىدىكى ئورنىنى تىكلىگەن . ئەرەبى ئەسلىدە شائىر ئەمەس ئىدى . ئۇنىڭ سىرلىقلاشتۇرۇشنىڭ ئەمرى ـ مەرۇپلىرىغا دائىر مۇھىم ئەسىرى « مەككە ۋەھىيلىرى » (« فۇتۇھات مەككىيە ») ۋە باشقا نۇرغۇن ئەسەرلىرى نەسرىي شەكىلدە يېزىلغان . لېكىن ، ئۇ ئۆزى بولسا شېئىرىيەتتە دۇنياغا تونۇلغان . ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ مەشھۇرى « ھىممەتلىك تەبرچى » ناملىق

شېئىرلار توپلىمى بولۇپ ، شائىر بۇنىڭدا ھاياجانغا تولغان تىل ئارقىلىق سىرلىق تەجرىبىلەرنى بايان قىلىدۇ . ئۇ شېئىرلىرىدا سوپى مەزھىپىنىڭ سىمۋولچىلىقىنى هەددىدىن زىيادە كۆپ قوللانغان . شۇڭا ، هەتتا مۇسۇلمان ئوبزور چىلارمۇ بۇ خىل سىرلىقلاشتۇرۇۋېتىلگەن چۈشەندۈرۈشلەرنىڭ راستلىقىدىن قاتتىق گۇمانلىنىدۇ . ياۋروپالىق ئالىملاردا (گەرچە ئۇلار پارس شائىر هاپىز قاتارلىق كىشىلەرنىڭ بۇنداق سىمۋولچىلىقى بىلەن ناھايىتى تونۇش بولسىمۇ) دائىم خاتا چۈشەنچىلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ، شېئىرىيەتتە زېھنى جەھەتتىن ئەرەبىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان ، ئومۇمىيۈزلۈك هالدا ئەرەبلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ سىرلىقلاشتۇرغۇچى شائىرى ، دەپ تونۇلغان هەم مەشھۇر پارس سىرلىقلاشتۇرغۇچىلىرىغا تاقابىل تۇرالايدىغان بىردىنبىر ئادەم شۇ دەۋردە ئۆتكەن ئومەر ئىبنى فارىز ③ (1181 ـ 1235) ئىدى . يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئۆلىمالارغا ئوخشاش ، فارىزمۇ كىشىلەر ياقتۇرىدىغان سۆزلەر بىلەن ئۆز تەجرىبىسىنى بايان قىلىدۇ . لېكىن ، دائىم مۇنداق جۈملىلەرنى ئۇچرىتىش مۇمكىن :

شائىرلار ئۆزىنىڭ باشقا ئالاسىنى تۇرلۇك ئىمالار بىلەن ئالمايتتى ۋە مەدھىيىلەيتتى . ئالا بىرەدەم شەرەب كۆچمەن شائىرلىرى ئارىسىدىكى ياغلىقلىق قەھرىمان بولاتتى ؛ بىرەدەم بۇكىنگە ياكى كارۋانغا ۋە ياكى كۆزى ئۆتكۈر مەرگىنگە ئوخشىتالاتتى ، لېكىن دائىم « ئۇ » دەپ ئاتىلاتتى . مەدھىيە شېئىرلىرىدا ئادەتتىكى لىرىكىلىق شېئىرلارنىڭ شەكلى ، ئادىتى ، تېمىسى ۋە ئوبرازى ساقلاپ قېلىنغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچكى مەزمۇنى ناھايىتى كەمدىن ـ كەم بولىدىغان شادلىق ھېسىيات بىلەن ھەمالا يېرەم ئېيتىلسىمۇ ، لېكىن باشقالار ئۇنى كۆپ قوبۇل قىلمايتتى .①

ئىبنى فارىزنىڭ بەدىئىي ئۇسلۇبى تاشقى تۈزۈلۈش جەھەتتە ئەنئەنىۋى ئەرەب شېئىرىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، ئۇنىڭ

بەدئىي ئۇسلۇبى ، ستىلستىكىسى ، فانتازىيىسى ، قوش مەنىلىك گۈزەل تىلى ، بەدئىي جەھەتتىكى ماھارىتى مۇتەئەببىنگىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ . ئۇنىڭ نېپىز بىر شېئىرلار توپلىمى بار . ئۇنىڭغا يېگىرمىگە يېقىن مەدھىيە شېئىرى ۋە قىسقا شېئىرى كىرگۈزۈلگەن . بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرى دائىم تەرجىمە قىلىنىدىغان « قەدەھ كۈيى » بىلەن ۋائىزلىق خاراكتېرىدىكى 760 مىسرالىق شېئىرى « سىرلىقلاشتۇرغۇچىلارنىڭ يولى » دىن ئىبارەت . بۇ شېئىردا ئۇنىڭ سىرلىق تەجرىبىلىرى يېزىلغان بولۇپ ، ئەرەبلەرنىڭ سىرلىقلاشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى شېئىرىيىتىدە داۋاملىق شېئىرلار قاتارىغا كىرىدۇ . تۆۋەندە ئۇنىڭ مەدھىيە شېئىرىدە تەسۋىرلەنگەن جەننەتتىكى خىيالىي مەنزىرە قىسمىدىن بىر كۆپلەت مىسال كەلتۈردۇق ، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ تىل ماھارىتىنى كۆرەلەيمىز :

تەلمۈرۈپ قالدىم قاراپ ، ئۇ قىلغاندا بۇندىن سەپەر ،
گۈزەل ھۆسنىن جامالى ، قارىسىغا سىلىپ نەزەر . . .
ھەر تەرەپتىن ئاڭلىنۇر ئۇد بىلەن نەينىڭ ئۇنى ،
يەتكۈزۈپ قەلبىمگە قايناق بىر ناۋادىن ھەم خەۋەر ،
مايىسزاردا ئايلىنىپ ئوتلاپ يۈرەر ئاھۇ ئەنە ،
سەگدەپ گۈگۈم ئارا ئويناپ يەنە سۈبھى سەھەر ،
كەڭ زېمىننىڭ ئۈستىگە گۈللەر يوپۇق سالغان گويا ،
تاشلىغان بۇلۇت ـ شەپەق ئۇندا شەبنەم مىسلى زەر .
تاڭ سەنمى يەلپۈتۈپ شوخ ئەۋرىشىم كۆڭلەكلىرىن ،
خۇش پۇراق شېرىن ھىدىنى تارقىتار ھەريان بەدەر .
تەگكۈزۈپ نازۇك قەدەھكە لەۋلىرىمنى بال يۇتۇپ ،
تال تۇۋىدە ئولتۇرىمەن سورىسىڭىز ھالىمنى گەر .

شۇنىڭدىن كېيىن ئىككىنچى ، ئۈچىنچى دەرىجىلىك چاكىنا شائىرلارمۇ مەزمۇنىنى شەكىلگە بويسۇندۇرۇشتەك كەيپىياتتىن ۋاقىتسىنچە قۇتۇلدى ، بۇ خىل كەيپىياتنىڭ تۇرمۇشنى ئەڭ شېئىرىيەتنىڭ سىرتىغا چىقىرىۋەتكىنىگە ئىككى ئەسىردىن كۆپ بولغانىدى . مىسرلىق باھائىددىن زۇھەير (1258 ـ يىلى ۋاپات بولغان) شۇ چاغدىكى ئەڭ مەشھۇر ئوردا شائىرى ئىدى . ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ تىلى ئاددىي ، مۇسىقاتى چوڭقۇر بولۇپ ، ئاجايىپ تەسەۋۋۇر ئارقىلىق شېئىرغا مەلۇم دەرىجىدە غەربچە تۇس كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن ، تەرجىمانلار ئۇنى خرىككە ⑤ ئوخشىتاتتى .

مەشۇقۇم ئەما قىز ⑥

سۆيگىنى بىچارە ئەما قىز دېگەيلەر باشقىلار ،
مەن دېگەيمەن شۇل سەۋەبتىن ئۇ مېنىڭ قەلبىمگە يار :
ئىككى چەشمە كۆزلىرى بولغاچ بەسىر سۆيدۇم ئۇنى ،
باشتىكى ئاپئاق چېچىمغا سەپ نەزەر قانداق قارار ،
چىقسا خەنجەر غىلاپتىن قىلمىغى بولغاي يارا .
نە سەۋەب باقسام غىلاپقا قىپقىزىل قان يالتىرار .
سۆيگىنىم گويا گۈلستان قويىنىدا غۇنچە چېچەك ،
ھاجىتىم يوق چەككىلى باغۋەن تۇپەيلى دىشۋار .
نېلۇپەر يۇمغان بىلەن گەرچە گۈزەل كۆز جامىنى ،
ئەتىرگۈل تولدۇرۇپ باغنى ، خۇش پۇراقلىق ھىد چاچار

سالاھىددىننىڭ تەرجىمھالى تەبىئىي تەزكىرە ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ . ئۇ ھەقتىكى ئەڭ دەسلەپكى ئىككى تەزكىرىنى ئۇنىڭ

قول ئاستىدىكى كىشىلەر يازغان . « ئىسپاھانلىق كاتىپ »⑦ دەپ ئاتالغان ئىمائەددىن (1125 ـ 1201) ئىراقتا ھەربىي خىزمەت ئۆتىگەندىن كېيىن ، دەمەشقە كەلگەن ، كېيىن سالاھىددىننىڭ خۇسۇسىي كاتىپ بولغان ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە جەنۇب ، شىماللاردا جەڭدە بىللە بولغان ، ئۇنىڭ ئىراقتىكى سەلجۇق تۈركلىرىنىڭ تارىخىغا دائىر بىرنەچچە ئەسىرىدىن ھازىرغىچە پەقەت بىر تىزىسلا قالغان . ئۇنىڭ سالاھىددىننىڭ تەرجىمھالى توغرىسىدىكى يېرىم تەزكىرە خاراكتېرىدىكى يەتتە تومۇق كىتابىدىنمۇ ئىككى تومىلا قالغان . ئۇنىڭدىن باشقا ، تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك ، ھەجمى ئىلگىرىكىدىن كىچىكرەك يەنە بىر تومى بار . ئۇنىڭدا ئېرۇسالىمنى قايتا ئېلىش ۋە ئەھلى سەلىپىنىڭ 3 ـ قېتىم يېراقتا يۈرۈش قىلىشىنىڭ ھەقىقى ئەھۋالى بايان قىلىنغان . ئىمائەددىن ۋە ئۇنىڭ باشلىقى ، سالاھىددىننىڭ باش كاتىپى قازى پازىل (1200 ـ يىلى ۋاپات بولغان) يەنىلا مۇشۇ ئەسىرنىڭ داڭلىق ئەدىبى ھېسابلىنىدۇ . ئۇ ئاممىباپ ، گۈزەل نەسرىي شەكىل ئارقىلىق ، سالاھىددىننىڭ تىلىدا داستان بولارلىق مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تەسۋىرلىگەن . ئىمادىددىننىڭ ئەسىرى دەمەشقلىق ئەبۇ شامە (1268 ـ يىلى ۋاپات بولغان) يازغان رىسالىگە ئوخشاش بىرنەچچى دەرىجىلىك تېپىلغۇسىز قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا سالاھىددىننىڭ ھەربىي سوتچىسى موسۇللۇق ياھائىددىن مەۋسىلى (1234 ـ يىلى ۋاپات بولغان) مۇ سالاھىددىن توغرىسىدا ئانچە تەپسىلىي بولمىسىمۇ ، لېكىن تەسىرلىك قىلىپ ، ئۇنىڭ ئەھلى سەلىپىنىڭ 3 ـ قېتىملىق شەرقە يۈرۈش قىلىشى مەزگىلىدىكى تەزكىرىسىنى يازغان .

شۇ دەۋردە يېزىلغان 3 ـ تەزكىرە سالاھىددىنغا قارىتا ئانچە دوستانە بولمىغان تەزكىرە . ئەرەب قان سىستېمىسىدىن بولغان

ئىبنى ئەسىر (1160 ـ 1234) ئەرەبلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ تارىخشۇناسلىرىنىڭ بىرى ، ئۇنىڭ 1211 ـ يىلى پۈتتۈرگەن دەسلەپكى ئەسىرى « موسۇلدىكى ئاتا بەگ تارىخى » پۈتۈنلەي سالاھىددىننىڭ ئاساسلىق مۇسۇلمان رەقىبى مەيداندا تۇرۇپ يېزىلغان ، ئۇنىڭدا سالاھىددىننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى كەمستىلىش بىلەن ئۆزىنىڭ قوغدىغۇچىسىغا خۇشامەت قىلىنغان . لېكىن ، « تارىخىي كامىل »نامىلىق چوڭ تېپتىكى ئەسىرىدە ئۇنىڭ كۆزقارىشى بىرقەدەر لىللا بولغان . ئون ئىككى تومۇق بۇ ئەسەر ئۇ ئۆزى ياشىغان دەۋرگىچە بولغان ئىسلام تارىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، دەسلەپكى دەۋرلەردىكى تارىخشۇناسلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن ، دەسلەپكى ئۇچ ئەسىر ھەققىدىكى ماتېرىياللاردىن قارىغاندا ، بۇ ئەسەرلەرگە پەقەتلا تەبەرىنىڭ يىرىك ئەسىرىنىڭ قىسقارتىلمىسى ۋە باشقا قوشۇمچە ماتېرىياللار كىرگۈزۈلگەن « تارىخىي ئومۇمىي » نىڭ قىممىتى ئەسلى ئەسەردىن يوقىلىپ كەتكەن بەزى بابلارنىڭ توپلانغانلىقىدىلا ئەمەس ، بەلكى ئۇنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ باشقا مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭكىدەك تەكرار ، ئۆلۈك ئەمەسلىكىدە . « تارىخىي ئومۇمىي » دە گەرچە كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆتكەن مۇسۇلمان تارىخ توپلىغۇچىلارنىڭ ئۆلچەملىك ماتېرىيالى مەنبە قىلىنغان بولسىمۇ ، لېكىن ھەيران قالارلىقى شۇكى ، 19 ـ ئەسىردىن ئىلگىرى بۇ ئەسەرنىڭ ئۈن ـ تېۋىشمۇ بولمىغاندى . شەرقشۇناسلارنىڭ ھەممىسى ھەتتا گىببانغا⑧ ئوخشاش نوپۇزلۇق ئەرباباللارمۇ ، كۇپۇتلۇق مەكتەن⑨(1205 ـ 1273) ۋە خاما شەھرىنىڭ تالانتلىق سۇلتانى ئەبۇل پىدا ⑩ (1273 ـ 1331) نىڭ كۆچۈرمە نۇسخىسىنىڭ قىسقارتىلمىسىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولغاندى .

بۇ دەۋردىكى باشقا ئادەتتىكى ئەسەرلەرمۇ تارىخقا ئازدۇر ـ

كۆپتۈر ئالاقىدار ، باغدادلىق دوختۇر ، قامۇس شەكلىدە ئەسەر يازغۇچى ئابدۇللەتىپ باغدادى (1160 ـ 1231) نىڭ « مىسر خاتىرىلىرى » ـ ئەرەب تىلىدىكى ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ بىرى . ئۇنىڭدا ئۆسۈملۈك رايونلىرى سىستېمىسى ، ھايۋانات رايونلىرى سىستېمىسى ، داڭلىق ئاسار ـ ئەتىقىلەر بايان قىلىنغانلىنىڭ سىرتىدا (ئېيتىلىشلارغا قارىغاندا ، بەزىلەرنىڭ مىسىرىدىكى چوڭ ئىمپېرىيەلىك تەكشۈرۈشتىن ئۆتكەنلىكىدەك بىرىنچى قول ماتېرىياللارمۇ بايان قىلىنغان) ، 1200 ـ يىلدىن 1201 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا مىسىردا يۈز بەرگەن زور ئاچارچىلىقتا قاھىرىدە كۆرۈلگەن ئادەم گۆشى يېيىشتەك قورقۇنچلۇق ۋەقەلەرمۇ بايان قىلىنغان ، جۈملىدىن شۇ چاغدىكى تىبابەتچىلىك تەتقىقاتىدىكى بەزى قىزىقارلىق ئىشلارمۇ خاتىرىلەنگەن .

ئىبنى خەللىكان (1211 ـ 1282) نىڭ « تارىخىي ئىبنى خەللىكان » (« ۋاپات بولغان مەشھۇر ئەربابلارغا دائىر مەلۇمات ») ياۋروپا ۋە شەرقتە مەشھۇر . خەللىكان سۈرىيىدە تۇغۇلغان ، لېكىن ئۇ ئۆزىنى بارمىنج مىللىتىنىڭ مىمباختىلىنلار ئەۋلادى دەيتتى . ئۇ ئون نەچچە يېشىدا ھەلەبتە ئوقۇۋاتقان چېغىدا ياقۇت ۋاپات بولۇپ كېتىدۇ . ئېھتىمال ئۇ ياقۇت ئىشلىگەن ئادەم ئىسمىلىكى لۇغەتنىڭ تەسىرى بىلەن شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان ، لېكىن دائىرىسى تېخىمۇ كەڭ بىر لۇغەت ئىشلىمەكچى بولغان بولسا كېرەك . ئۇ لۇغەتنىڭ مەلۇم جەھەت بىلەنلا چەكلىنىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ، يېزىش پىلانىغا ھەر ساھە ، ھەر كەسىپتىكى كىشىلەرنىڭ ئىسمىنى كىرگۈزگەن ، پەقەت بىرىنچى ، ئىككىنچى ئەۋلاد مۇسۇلمانلار ۋە خەلىپىلەر گە دائىر تارىخىي ماتېرىياللارنىلا قىسقارتىۋەتكەن ، چۈنكى بۇ كىشىلەر توغرىسىدا ئاللىقاچان بىرمۇنچە تەزكىرىلەر يېزىلغان (مەسىلەن ، ئىبنى ئەسىرنىڭ « ئەجدىھا ـ

يولۇاسلار » ناملىق تەزكىرە شەكلىدىكى ئەسىرنىگە پەيغەمبەرنىڭ ئەتراپىدا ئۆتكەن 7500 ساھابى كىرگۈزۈلگەن) . ماتېرىيالنىڭ توغرا ، ئىشەنچلىك بولۇشى ئۈچۈن ، ۋاپات بولغان ۋاقتى ئېنىق بولمىغان ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسنى تەكشۈرۈپ چىقىرىۋەتكەن . خەلىكانىنىڭ بەدىئىي ئۇسلۇبى بىر تەرەپلىمە ھالدا سۆزنىڭ تۈزۈلۈش ئۇنۇمىنىلا قوغلىشىدىغان ئۇسلۇبتىن خالىي ئىدى . ئۇنداق ئۇسلۇب كېيىنكى ۋاقىتلاردا نۇرغۇن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى نابۇت قىلغانىدى . لۇغەتتە ئەسلى ئەسەرنىڭ يوقلىپ كەتكەن قىسمى تولۇقلانغاندىن باشقا ، رەسمىي تارىخقا يېزىپ قالدۇرۇلمىغان نۇرغۇن ۋەقەلەر كىرگۈزۈلگەن ھەم بىرمۇنچە قىستۇرمىلار كىرگۈزۈلگەن ، شۇڭا ئۇ ئوقۇغان كىشىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان ئەسەر بولۇش بىلەنلا قالماستىن ، بەلكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى مۇسۇلمانلار تۇرمۇشىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك بىر ئەينىكى بولۇپ قالدى .

ياقۇت ، خەلىكان ۋە ئىبنى ئەسىرنىڭ قامۇس تېپىدىكى ئەسەرلىرى ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ توپلاش تەرەپكە قاراپ يۈزلەنگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ . شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى ، بۇ خىل يۈزلىنىش مەدرىس پەلسەپىسىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . كېيىنكى بىرنەچچە ئەسىردە كلاسسىك تەتقىقات ۋە ئەدەبىي پائالىيەتتە توپلاش زور دەرىجىدە مۇستەقىل خاراكتېرلىك ئىجادىي ئەسەرلەرنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى . بىز قۇپتى ⑪ (1248 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئىبنى ئەبى ئۇسەيبئە ⑫ (1270 ـ يىلى ۋاپات بولغان) لەر تۈزگەن ئەدەبىلەر ئىسىملىكى لۇغەتنىڭ مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشكە ھەقلىقمىز ، بۇلار ئىسلام مەدەنىيىتى ئومۇمىيۈزۈك گۈللەنگەن دەۋردىكى تارىخ ۋە تەبابەتچىلىك جەھەتتىكى ئەڭ قىممەتلىك تارىخىي مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . يەنە ئىككى پارچە ئادەم ئىسىملىكى لۇغەتى ـ ئىبنى

ئەساكر (1176 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ « دەمەشق تارىخى » بىلەن ، ئىبنى ئەدىم (1176 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ « ھەلەب تارىخى » دىكى ئادەم ئىسىملىكى ھەققىدىكى قوشۇمچە مۆلچەردىكى ھەجىمدىن كۆپ دەرىجىدە كېڭىيىپ كەتكەن . شۇڭا ، ئالدىنقىسىنىڭ پەقەت بىر قىسمىلا نەشر قىلىندى ، كېيىنكىسىنى نەشر قىلىدىغان ئادەم چىقمىدى .

3 ـ ستىسلىيە

9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن 11 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئىككى ئەسىر ئىچىدە ئەرەب خەلىپىلىرىنىڭ ئۆكتەملىكى ئاستىدىكى ستىسلىيە مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ بىر قىسمى ئىدى . ۋە يەردە بىر تۈركۈم ئەرەب تىلشۇناسلىرى ۋە شائىرلار مەيدانغا چىققىتى ، شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدا روشەن ئىسپانىيە تەسىرى بار ئىدى . بۇ دەۋردىكى ئەڭ ئاتاغلىق شائىر ئىبنى ھەمدىس (1055 ـ 1132) . ئۇ ئۆزىنىڭ نۇرغۇن يۇرتداشلىرىغا ئوخشاش ، نورماندىيىلىكلەر تاجاۋۇز قىلغاندا ستىسلىيە ئارىلىدىن قېچىپ كېتىپ ، موئتەمىد بىلەن بىرلىكتە سېۋىلىيىدە پاناھلىنىپ ، ئۆز ھاياتىدىكى ئەڭ گۈزەل شېئىرلىرىنى شۇ يەردە يېزىپ قالدۇرغان . ھەمدىس كېيىنچە موئتەمىد بىلەن بىللە ماراكەشكە سۈرگۈن قىلىنىپ ، ۋاپات بولۇش ئالدىدا تۇنىسقا قايتىپ كەلگەن . ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە تەبىئەتكە بولغان سېغىنىش ئۇرغۇپ تۇرىدۇ ، شۇڭا ئۇ « ئەرەب دۇنياسىنىڭ ۋوردىسۋارتى » ⑬ دېگەن چىرايلىق نامغا ئېرىشكەن .

نورماندىيىلىكلەر ستىسلىيە ئارىلىنى يەنە بىر قېتىم بويسۇندۇرغاندا ، بۇ ئارالدىكى ساراسۇنلارنىڭ ⑭ تالانتى ئەرەب ـ

نورمان مەدەنىيەت سەنئىتىنىڭ زور زاۋاجى ئىچىدە يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى . پۈتكۈل بىر ئەسىر ئىچىدە ، سىتسىلىيە ئارىلىدىكى خرىستىئانلار پادىشاھلىقىدا غەلىتە ئەھۋال يۈز بەردى . ساراسۇنلارنىڭ ياشىشىغا يول قويۇلۇش بىلەنلا قالماي ، ئۇلارغا يۇقىرى مەنسەپ ۋە ئابرۇي بېرىلدى . ئەرەب تىلى ئوردىدا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدىغان تىلنىڭ بىرى بولۇپ قالدى . شۇ دەۋرنىڭ ناھايىتى ئاز ساندىكى ھۆكۈمرانلىرى ئەرەب ئەدەبىياتىنى قوغداش جەھەتتە سىتسىلىيە ئارىلىدىكى نورماندىلىقلار بىلەن بىر قاتارغا قويۇلدى . ئۇلارنىڭ قوغدالغۇچىلىرى ئىچىدە رۇجەر I ⑮ دەۋرىدىكى شەرىق ئىدىرىسى (? — 1099) گە يېتىدىغىنى ناھايىتى ئاز ئىدى . ئىدىرىسى ئاۋۋال ئىسپانىيىدە ئوقۇغان ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن نۇرغۇن غەرب دۆلەتلىرىنى زىيارەت قىلغان ، كېيىن رۇجەر تەرىپىدىن پارمۇغا پادىشاھنىڭ جۇغراپىيە ئالىملىقىغا چاقىرتىلغان ۋە شاھزادىنىڭ ياردەمىدە (بۇ شاھزادە ھەرقايسى ئەللەرگە ئەۋەتىلگەن كۆزەتكۈچىلەر ئارقىلىق نۇرغۇن ماتېرىيال توپلىغان) 1154 ـ يىلى مەشھۇر جۇغراپىيەشۇناس ماقالىسى « قىزغىن تەكشۈرگۈچىنىڭ شادلىقى » نى يېزىپ چىققان ، ئۇ ئادەتتە « رۇجەرنامە » دېيىلىدۇ . گەرچە ئاپتور ئۆزىنىڭ شەرقتىكى ئەجدادلىرى (مەسىلەن ، مەقدىسى) غا قارىغاندا بىرەر ئىشقا تېخىمۇ ئىشىنىپ كېتىدىغان بولسىمۇ ، بۇ ئەسەردىكى ئاجايىپ كۆزقاراشلارنى ئىستاراپۇ ⑯ نىڭكىگە سېلىشتۇرۇش مۇمكىن . 1154 ـ يىلىدىن كېيىن ، سۇرگۇن قىلىنغان سىتسىيلىك كىشى ئىبنى زۇبەر (1169 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ۋاقتىنچە ئۆز يېزىسىغا قايتقان چېغىدا ، شۇ چاغدىكى بىر ئەرەب ھۆكۈمرانىغا

« نوپۇزلۇقلارنىڭ تىنچلاندۇرغۇچى دورىسى » ناملىق بىر ماقالىنى تەقدىم قىلىدۇ . ماقالىدا مەخسۇس ئىتتىئەتمەنلىك ، سەۋر ـ تاقەت قىلىش قاتارلىق گۈزەل خىسلەت ئۇستىدە توختالغان بولۇپ ، شەكلى يەنىلا « قۇرئان » ۋە ھەدىس ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈش ، شېئىر ۋە تارىخقا يېزىپ قالدۇرۇلمىغان ئوتتۇز تارىخىي ۋەقەدىن ئىبارەت . يېزىپ قالدۇرۇلمىغان تارىخىي ۋەقەلەر تېخىمۇ ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، گەرچە ئەرەب ۋە پارسلارنىڭ تارىخىي ھېكايىلىرىدىن ئېلىنغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭغا توقۇلغان قەھرىمانلار كىرگۈزۈلگەن (روشەنكى ئۇنىڭدا خەلق ئىچىدىكى « كەلىلە ۋە دىمنە » ئاساس قىلىنغان) ، شۇڭا ئۇلارنى تارىخىي ھېكايە دېيىش تېخىمۇ مۇۋاپىق . ئىبنى زۇبەر بىر تۈركۈم نوقۇل ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغان بولۇپ ، ئۇنىڭ بىرىدە باتۇر بالىلار تەسۋىرلەنگەن ، بۇ ھازىرغىچە پارىژدا ساقلانماقتا .

4 ـ ئىسپانىيە

تۈركىلەرنىڭ ئەرەبىستانىنىڭ شەرقىدە ئوينىغان رولى بەربەرلەرنىڭ ئەرەبستانىنىڭ شىمالىدا ئوينىغان رولى بىلەن ئوخشاش بولدى . موراۋىدلەر ــ يېڭى بەربەر خانلىقى ئەرەب ئىسپانىيىسىنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك ئۆلكىلىرىنىڭ ئاجىزلىشىپ كەتكەن پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ ، 1091 ـ يىلى ئاندالۇزىيىنى بېسىۋالدى . بۇ يېڭى خانلىقنىڭ ئۆكتەملىكى بىلەن ئەدەبىيات گۈل ـ چىچەكلىرى خازان بولدى . بۇ دەۋردىكى ئەدىبلەر ــ توپلىغۇچىلارنىڭ ئاندالۇزىيە شېئىرىيىتى جەھەتتىكى تىرىشچانلىقى

شۇ مەزگىلدىكى شائىرلارنىڭكىدىن كۆپ بولدى. 12 ـ ئەسىردە « مۇۋەششەھ » بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە بىر خىل شەكىلدىكى شېئىر ـــ زەجال [17] دۇنياغا كەلدى. « زەجال » مۇسۇلمانلارنىڭ تىروبادىل [18] مەزھىپىنىڭ نەزمىلىرىگە ئوخشاش بولۇپ، تىلى ئاممىباب، ئۇنىڭدا ھەددىدىن ئاشۇرۇۋېتىلگەن سۈنئىي ياسالمىلىق يوق. ئىبتىدائى قۇرۇلمان (1159 ـ يىلى ۋاپات بولغان) بۇ شېئىر شەكلىنىڭ بىردىنبىر ۋەكىلى. قۇرۇلمان ئۆز قوغدىغۇچىسىنىڭ مەردلىك بىلەن قىلغان ئىلتىپاتى ئارقىسىدا ئوردىلاردا مېھمان سۈپىتىدە ئەركىن يۈرەلەيتتى. « زەجال » ئەرەبستاننىڭ شەرقىدە ئومۇمىيۈزلۈك تارقالمىغان بولسىمۇ، لېكىن غەربىدە خەلق ئىچىدىن ئىلھىمىش، سۆزلەش ئارقىلىق يەنە خەلق ئىچىگە قايتۇرۇلۇش نەتىجىسىدە، ئاساسلىغا كەلگەن تارالغان، خەلق ئۇنى ئىنتايىن ياقتۇرغان، « زەجال » كاتالونىيە، پىلوۋانىس، ھەتتا ئىتالىيە شېئىرىدىكى نەزمىلەرنىڭ تەرەققىياتى ۋە تارقىلىشىغا زور تۆھپە قوشقان، گەرچە بۇ خىل قاراشتا ئىختىلاپ زور بولسىمۇ.

12 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غازالى مەزھىپىنىڭ مەشھۇر ئىلاھشۇناسى ئىبنى تۇمەرت (1130 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ تەسىرىدە مۇراۋىدلەر ئىككىنچى بەربەرلەر خانلىقى ـــ ئالمۇخاد مەزھىپى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. يېڭى ھۆكۈمرانلار ئەدەبىياتقا قارىتا تېخىمۇ كەڭ مەيدان قوللاندى. شۇڭا، كېيىنكى يېرىم ئەسىردە ئىسپانىيىنىڭ ئەدەبىيات پائالىيىتىدە يېڭى بىر دولقۇن مەيدانغا كەلدى.

يېڭى ھەربىكەتنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك كىشىلىرى پەيلاسوپلار ئىدى. ئۇلارنىڭ تەسىرى ئىسپانىيە چېگرىسىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتتى. ئۇلار ياۋروپالىقلارنىڭ ئىدىيىسىگە ئىسپانىيەدىكى مۇسۇلمانلارنىڭكىدىن بەكرەك چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئىبنى

باجه ⑲ (ئاۋىباس) ئىسپانىيە پەلسەپە ئېقىمىنىڭ ئىجادچىسى ، ئۇ 1138 ـ يىلى ماراكەشتە ۋاپات بولغان . لېكىن ، ئۇنى بەربەر خانلىقىدىن ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ دېيىش تېخىمۇ مۇۋاپىق ، ئۇنىڭ ۋارىسى ئىبنى تۇپەيل ⑳ (1185 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئىدى . تۇپەيل ئىبنى سىنانىڭ پەلسەپىۋى ھېكايىسى « مەرىپەت ئوغلانىنىڭ ھاياتى » نى تەھرىرلەش بىلەن داڭق چىقارغان . ھېكايىدە يالغۇز ئارالدا ياشىغۇچى بىر دەرۋىشنىڭ تۇغما تالانتى ۋە ئابرويىغا تايىنىپ ، ئۆزىنىڭ ئەقلىي قۇۋۋىتىنى ناھايىتىمۇ يۇكسەك پەلسەپە سەۋىيىگە يەتكۈزگەنلىكى ۋە ئەۋلىيا كەبى يىراقنى كۆرۈش دەرىجىسىگە يەتكەنلىكى تەسۋىرلىنىدۇ . نۇرغۇنلىغان مۇسۇلمان پەيلاسوپلارنىڭكىدەك ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە سىرلىقلاشتۇرۇۋېتىش خاھىشى ئىنتايىن روشەن . يەنە بىر تەرەپتىن ئىبنى رۇشت ㉑ (1126 ـ 1198) نىڭ مەقسىتى ئىنسانىيەتنىڭ ئەقلىي ھوقۇقىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە قوغداش ئىدى . ئۇ ئارىستوتېل ھەققىدىكى تەتقىقاتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تىرىشقان ، جۈملىدىن ئۆزىنىڭ ئاۋروئېس دېگەن ئىسمى بىلەن ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى كاتولىك پەلسەپىسىگە بىرىنچى بولۇپ ھۇجۇم قىلغان كىشىلەر ئۇچۇن چۈقان كۆتۈرۈپ ، ئۇلارغا مەدەت بەرمەكچى بولغان . رۇشتنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى ، شۇبھىسىزكى ، ئارىستوتېل ئەسەرلىرى ھەققىدىكى ئىزاھاتىدىن ئىبارەت ؛ بىراق ، ئادەتتە مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ بەكمۇ ھەۋىسىنى قوزغىغىنى ئۇنىڭ غەززالىنىڭ پەيلاسوپلارغا قارشى يازغان بەس ـ مۇنازىرە خاراكتېرىدىكى ئەسىرىگە بەرگەن قاتتىق تەنقىدى ۋە جاۋابى (ئۇ بۇ ئەسەرلەرنى « رەزگۈنىڭ رەزگىسى » دەپ ئاتىغان) ھەم پەلسەپە بىلەن دىنىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى بەزى رىسالىلىرىدىن ئىبارەت . ئۇ دەسلەپكى مۇنازىرىدە ئىسپاتلاپ ، « قۇرئان » دا

كىشىلەرنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرىنى دائىم تەتقىق قىلىپ تۇرۇشى لازىملىقى ، جۈملىدىن ، بۇنداق تەتقىقاتتا ئاقىلانە بولۇشى تەۋسىيە قىلىنغانىكەن ، ئۇنداقتا لوگىكىلىق ئەقلىي خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇ . شۇڭا ، ئەقلىي تەلىم - تەربىيىنى يۇكسەك سەۋىيىگە كۆتۈرۈش كېرەك ، دەپ كۆرسىتىدۇ . رۇشت بۇ خىل ئەقلىي خۇلاسىگە ئاساسەن ، تېخنىمۇ دادىللىق بىلەن : پەلسەپۋى ھەقىقەت بىلەن ئىلاھىي ھەقىقەت ئوتتۇرىسىدىكى ھەرقانداق زىددىيەتنى ، ئىلاھىي ھەقىقەتكە ياتىدىغان مەسەل - چۈشەندۈرۈشلەرگە ئاساسەن ھەل قىلىش كېرەك ، دەپ قارايدۇ : ئۇ يەنە مۇنداق دەپ قارايدۇ ، پەيلاسوپ (بۇنى تەربىيە كۆرمىگەن ئامما قىلسا بولمايدۇ) تەربىيە كۆرمىگەنلەرگە يەنى ئىلاھشۇناسلارغا بۇنداق ھەقىقەتنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈشى ھەم بۇ ھەقتە تەربىيە بېرىشى لازىم مەسىلەن ، ھەممىگە مەلۇم بولغان كەنئاننى ئالىدىغان بولساق ، ئۇنىسىمى - جىسمىغا لايىق ئەقلىچى دىيىشىدۇ ، لېكىن ھازىرقى زامان ئالىملىرى بۇنداق پىكىرنى تۇزىتىش كېرەك ، دەپ قارايدۇ ، مۇرشىيالىق ئىبنى سەبئىن ⑫ (1269 - يىلى ۋاپات بولغان) ئىسپانىيە ئىلمىي ئېقىمىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئالىمى ، جۈملىدىن ئەرەبلەرنىڭمۇ ئەڭ ئاخىرقى پەيلاسوپى ، ئۇ فرىدىرىخ II نىڭ پەلسەپە مەسىلىلىرى ھەققىدىكى مەكتۇپلىرى (بەزىلەر ئۇنىڭ راستلىقىدىن گۇمانلىنىدۇ) بىلەن داڭق چىقارغان . سەبئىنىي پەيلاسوپ دېگەندىن كۆرە سىرلىقلاشتۇرغۇچى دېگەن تۇزۇكرەك ، ئۇنىڭ كەسىپداشلىرى ئۇنى « سوپى مەزھىپىنىڭ پەيلاسوپى قىياپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان » ئادەم دەيدۇ .

بۇ مەزگىلدىكى تارىختا ئاساسلىقى تەزكىرە تىپىدىكى ئەسەرلەر بىر قاتار ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەرلەر

هېسابلىنىدۇ . 13 ـ ئەسىردە ، ئاندالۇزىيەدە ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئاساسلىقراق بولغان ئەرباب كۆپ تەرەپلىمە ماھارەتلىك ئىبنى سەئىد (1274 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئىدى . ئۇ شائىر ھەم تارىخشۇناس ، جۇغراپىيەشۇناس ھەم نوقۇل ئەدىب بولۇپ ، ئۇ تۇزگەن يىلنامىنىڭ بىر قىسمى ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن . سەئىد يەنە بىر ئەدەبىي توپلام تۇزگەن بولۇپ ، ئىسپان تىلىغا تەرجىمە قىلىنغۇچىلار ئۇنى « ئەرەب ئاندالۇزىيە شېئىرىيىتىنىڭ ئاخىرقى مىراسى » دەپ ئاتىغان .

ئاندالۇزىيىلىك ئەرەبلەرنى ئەسلىدە ئۆزىنىڭ شەرقتىكى ۋەتىنىدىن ئۇزاق قۇرۇقلۇق يولى ئايرىپ تۇراتتى . بۇ يول ئەرەب قەبىلىلىرى شىمالىي ئافرىقىغا تاجاۋۇز قىلغاندىن كېيىن تېخىمۇ خەتەرلىك بولۇپ كەتكەنىدى . لېكىن ، كېيىنچە شەرق ـ غەرب ئوتتۇرا دېڭىز يولىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن (بۇ ئەھلى سەلىپىنىڭ كۈشىنى ھەيران قالدۇرارلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتى) 12 ـ ئەسىردە ئاندالۇزىيەدىكى ئەرەبلەرنىڭ شەرقتىكى ۋەتىنىدىن ئايرىلغاندىكى غېرىبلىق ھېسسىياتى ئازدۇر ـ كۆپتۇر ئازايدى . سەۋەبى مۇسۇلمانلار دائىم (قىلچە قىينالماي) خرىستىئانلارنىڭ سودا كېمىلىرىگە ئولتۇرۇپ ، سۇرىيە ، مىسىر ئوتتۇرىسىدا قاتنىيالايدىغان بولدى . ئاندالۇزىيىلىك ساياھەتچىلەرنىڭ شەرقتە بارغانلىقى ھەققىدىكى پاكىتنى ساناپ تۇگەتكىلى بولمايدۇ . لېكىن ، ئۇلاردىن گارانادالىق تەۋەككۇلچى ئەبۇھامىد غەرناتى (1170 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ۋېنگرىيە ، شەرقىي ياۋروپادا يەتتە يىل تۇرغىنىدەك ئەھۋال ناھايىتى ئاز ، دەرۋەقە ، ئۇنىڭ زىيارەتكە بېرىشتىن مەقسىتى ، مەككىدە ھەج قىلىش ئىدى . شۇ جەريانىدا ئۇنىڭ ئاندالۇزىيەدە قىلغان ساياھىتى ھەققىدىكى مەشھۇر كىتابى مەيدانغا كەلگەن . فرانسىيە شائىرى ۋە ھەدىسشۇناس

ئىبنى جۇبەير (1145 ـ 1217) 1183 ـ يىلىدىن 1185 ـ يىلىغىچە بولغان تۇنجى ھەج سەپىرىدىن بىر سايا‌ھەت خاتىرىسى يېزىپ ، گارانادا‌غا قايتقاندىن كېيىن دەرھال نەشر قىلدۇرغان ، بۇ كىتاب ھەج قىلغۇچى ھاجىلارغا يول باشلىغۇچى بولۇپ قالغان . ھېكايىلەر تەسىرلىك بايان قىلىنغانلىقى سىرتىدا ، مىسىر ، ھىجاز ، سۇرىيەنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرى توغرىسىدا تەپسىلىي بايان بېرىلگەنلىكى تۇپەيلىدىن ، بۇ كىتاب مەلۇم ئورۇنغا ئىگە بولغان . بۇ كىتابتىكى ۋەقەلىكلەر غەربتىكى سايا‌ھەتچىلەرگە يول باشلىغۇچى بولۇپلا قالماستىن ، شەرقتە جۇبەيرنىڭ ئوقۇغۇچىسى شەرىشمۇ ئۆزىنىڭ (ئەرەبچە « شەرىشدىن كەلگەن ئادەم » دېگەن مەنىدە) ھەربىي ھېكايىلىرى توپلىمىغا يازغان شەرھى كىتابىدا ، بۇ كىتابتىكى ۋەقەلىكلەردىن نۇرغۇن ئىستاتا ئالغان ۋە ئۇنى تاللاپ كىرگۈزگەن . بۇ كىتابنىڭ بىز ئۈچۈن ئەڭ قىممەتلىك قىسمى مەككىدىكى ھەج قائىدىلىرى ھەققىدىكى تەپسىلىي خاتىرە بولۇپ ، بۇ قىسمىنى نەقىل كەلتۈرۈش مۇۋاپىق ئەمەس . تۆۋەندە بېرىلگەن دېگىزدىكى قارا بوران ھەققىدىكى بىر ئابزاس تەسۋىر ئۇنىڭ ئەدەبىي ئۇسلۇبىنى تېخىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

چارشەنبە ، تاڭ يورۇش بىلەنلا بوران چىقىپ ، دېڭىز داۋالغۇشقا باشلىدى . بوران بىلەن يامغۇر قوشۇلۇپ شۇ دەرىجىگە يەتتىكى ، ئۇنىڭ قۇدرىتى گويا ئوقيا‌غا ئوخشايتتى ، ھالسىز خالاسلىشىپ نېمە قىلارىمىزنى بىلەلمەيلا قالدۇق . كېمىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئورۇلغان دولقۇن خۇددى يۇتكىلۇاتقان تاغ جۇقلىقىغا ئوخشايتتى . بىز كېچىچە ئۇيقۇسىزلىق ئىچىدە ئازابلاندۇق ، ئەتىسى ئەتىگەندە ئەھۋالىمىز ـ يەل يېنىكلىشىشنى ئۈمىد قىلغان بولساقمۇ ، لېكىن بوران تېخىمۇ دەھشەتلىك ، تېخىمۇ قورقۇنچلۇق ھۇركىرەشكە باشلىدى . دولقۇن ئاسمان يەرلىك ئۇرلەيتتى . جاھاننى قاراڭغۇلۇقتا چۈمگەندى . بوران ئارىلاش يامغۇر شۇنچە قاتتىق ئىدىكى ، كېمىنىڭ

يەلكىنىنى توختىتىۋېلىش مۇمكىن بولمىدى ، ئەمدى بىردىنبىر چارە كېمىنىڭ مومىسىدىكى كىچىك يەلكەننى ئېلىۋېتىشتا ئىدى . لېكىن ، ئۇنى تۇتۇشىمىز بىلەنلا قارا بوران كېلىپ يارە - يارە قىلىۋەتتى . ھەتتا مومىمۇ سۇندۇرۇۋەتتى . شۇ تاپتا كىشىلەرنىڭ قەلبى قاتتىق ئۈمىدسىزلىككە چۆمگەنىدى . مۇسۇلمانلار ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈشۈپ دۇئا قىلىشاتتى ... شۇ تېرىقىدە بىر كۈننى ئۆتكۈزدۇق . كېچ كىرگەندە ، بوران بىر ئاز يېسەيدى . بىز بىر يەلكەندىن زىيان تارتقان بولساقمۇ ، كېمىلەر يەنە ئوڭۇشلۇق ھالدا ئالغا ئىلگىرلىمەكتە ئىدى ... بىز دەككە - دۈككە ئىچىدە يەنە بىر كېچىنى ئۆتكۈزدۇق . تاڭ ئەمدىلا يورۇشىغا خۇدا تەلىيىنى ئوڭ قىلدى . بۇلۇتلار تارقىلىپ ھاۋا ئېچىلدى . ئاخىر بۇلۇت ئىچىدىن كۈن يۈز ئاچتى ، دېڭىز تىنچىشقا باشلىدى . كىشىلەر خۇشاللىقتا جۇشىدى . ئۇلارنىڭ چىرايىدا كۈلكە جىلۋە قىلدى ، دېمەك ھەممىدىن ئىشەنچىكە تولدى - خۇداغا شۈكرى ، خۇدا ئۆز قۇدرىتىنى نامايان قىلدى !

ئىزاھاتلار :

① ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە خەلىپىلەر زورلۇق بىلەن تۇرلۇك ئالۋاڭ - ياساقلارنى سېلىپ ، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇزلۇكسىز قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى . ئۇلار 8 - خەلىپىدىن باشلاپلا ، پارسلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تۈركلەردىن ئەسكەر ئېلىپ مۇھاپىزەت قوشۇنى قۇرۇشقا كىرىشكەنىدى ، كېيىنچە فېئودال ئۇششاق خانلار بۆلۈشۈپ ئىگىلەش ۋاقتىدا ، خان قوشۇنلىرى ئاساسەن تۈركلەر ۋە قوللاردىن ئارىلاش تەشكىللەنىدى . تۈركلەر قوماندانلىق قىلدى .

② مىنتوئىن (1533 - 1592) ــ فرانسىيىلىك ئەدىب .

③ تولۇق ئىسمى جالالىدىن سۆيۈتى ، 1505 - يىلى قاھىرىدە ۋاپات بولغان . گۈزەكلىك يىللىرى پېتىملىكتە ئۆتكەن . ئەرەب ئەللىرى ۋە ھىندىستاننى ئايلىنىپ چىققان . ئۇ بىر جانلىق قامۇس بولۇپ ، تارىخ ، دىن ، ئەدەبىيات ، تىل ساھەلىرىدە ئۈچ يۈز نەچچە ئەسەر يازغان . ئۇنىڭ ئىچىدە « پورەكلەپ ئېچىلغان گۈل » دېگەن ئەسىرى خېلى داڭلىق ئەسەر ھېسابلىنىدۇ .

① بەيداۋى ــ « قۇرئان » غا تەپسىر بەرگەن ئۆلىما بولۇپ ، 1286 ـ يىلى بېيىدا (بۇگۈنكى ئىرانىڭ غەربىي شىمالىدا)ـ دا تۇغۇلغان .

⑤ بەدئۇززامان ــ ھەمەدانى .

⑥ ياقۇتنىڭ « ئىلمات » دېگەن كىتابىدىن ئېلىندى . ئەگەر كىتابخانلار « مۇغامەت » نىڭ ئىجاد قىلىنىش تارىخى ۋە ھەربىرىنىڭ بوزەك قىلىنىشى ھەم ئاخىرىدا غەلىبە قىلىشى بىلەن تونۇشماقچى بولسا ، تەمام چاناردىنىڭ « مۇغامەت » نىڭ ئالدىنقى يېگىرمە ئالتە كۇپلېتىنى تەرجىمە قىلىشتا يازغان كىرىش سۆزىنى ئوقۇسا (جەمئى ئەللىك كۇپلېت) بولىدۇ ــ ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى .

⑦ سەككاكى (1160 ـ 1229) ــ شائىر ، ئەدىب ، تىلشۇناس ، ئۇ خارەزىمدە تۇغۇلغان . « ئىلىم ـ پەن ساۋاتلىرى » دېگەن كىتابنى يازغان .

⑧ تەغرائى (1061 ـ 1121) ــ خەتتات ، سەلجۇق مەسئۇت پادىشاھلىقىنىڭ ئوردا شائىرى .

⑨ ئىبنى جەۋرى (1116 ـ 1200) ــ باغدادتا تۇغۇلغان ، ھەنبەل مەزھىپىنىڭ قازىسى .

⑩ نەسەۋى (? ــ 1241) ــ تارىخشۇناس ، پارس قان سىستېمىسىدىن .

⑪ ھەلەب ــ سۇرىيەنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان قەدىمكى چوڭ شەھەر ـ ت .

⑫ ئۇسامە ئىبنى مۇنقىز ــ ئەرەب بەيگىچىلىرى ئىچىدىن چىققان ئەدەب ۋە تارىخشۇناس .

⑬ ئىبنى ئەرەبى ــ ئىسپانىيەنىڭ مۇشىخ دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان ، تۆت يۈزدىن كۆپ ئەسىرى بار . ئۇ « ئاقساقاللار ئاقساقلى » دەپ ھۆرمەتلەنگەن .

⑭ ئۆمەر ئىبنى فارىز ــ قاھىرىدە تۇغۇلغان ، ئابباسلارنىڭ لىرىكىلىق شېئىر يازغۇچى مەشھۇر شائىرى ، ئۇنىڭ « سىرلىقلاشتۇرغۇچىلار يولى » . (« نەزمە سۆلۈك ») ناملىق مەشھۇر شېئىرلار توپلىمى بار ، نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنىڭ بۇ شېئىرلار توپلىمىغا ئىزاھات يازغان . ئۇنىڭ يەنە « قەدەھ كۇيى » قاتارلىق ئەسەرلىرى بار .

⑮ نىكسونىڭ « ئىسلام دىنىدىكى تەساۋۇپ ھەققىدە تەتقىقات » دېگەن كىتابىدىن ئېلىندى ــ ئەسلى ئىزاھات .

⑯ خىرىك (1519 ـ 1675) ــ ئەنگلىيە شائىرى ، يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى .

⑰ ئەرەبچە ئەسلى شېئىرنىڭ تېمىسىدىكى « مەشۇقۇم » دېگەن سۆز قوشۇپ قويۇلدى .

⑱ ئىسپاھان ــ ئىرانىڭ قەدىمكى شەھىرى ، ئىمائەددىن ئىسپاھانى شۇ

يەردە تۇغۇلغان .

⑲ ئىدۋارد گىببان (1737 ـ 1794) ـــ ئەنگلىيە تارىخشۇناسى ، « رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ زەئىپلىشىشى ۋە مۇنقەرز بولۇشى » نامىك ئاپتورى .

⑳ مەكىن ـــ مىسىر خرىستىئان تارىخچىسى ، ئۇنىڭ «قەدىمكى تارىخى » (مىلادى 6 ـ ئەسىرگىچە) ۋە « مۇسۇلمانلار تارىخ » (مىلادى 6 ـ ئەسىردىن 1260 ـ يىلغىچە) دېگەن ئەسەرلىرى بار .

㉑ پىدا ـــ تارىخشۇناس ، جۇغراپىيە ئالىمى ، موڭغۇل ئەسكەرلىرىگە قارشى كۈرەشكە قاتناشقان ، « جۇغراپىيە لۇغىتى » ، « ئىنسانىيەتنىڭ قىسقىچە تارىخى » قاتارلىق ئەسەرلىرى بار .

㉒ قۇپىتى ـــ تارىخشۇناس ، ئەدىب ، ئۇ ماتېماتىكا ئاستىرونومىيە ۋە كىئومېتىرىيە كىتابلىرىنى تۈرۈپ چىقىشقا قاتناشقاندىن كېيىن ، سۇرىيە پادىشاھى ئەزىزنىڭ ۋەزىرى بولغان .

㉓ ئىبنى ئەبى ئۇسەيبئە (1203 ـ 1270) ـــ دوختۇر ، دەمەشقىتە تۇغۇلغان ، ئۇ تۈزگەن « تىببى ئىلىم جەۋھەرلىرى » گە تارىختىكى مەشھۇر تېۋىپلار ۋە ئۇلارنىڭ سۆزى كىرگۈزۈلگەن .

㉔ ۋوردىسۋارت ۋىليام (1770 ـ 1850) ـــ ئەنگلىيە شائىرى .

㉕ ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپالىقلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەرەبلەرنى شۇنداق ئاتايتتى .

㉖ رۇجەر (1095 ـ 1154) ـــ سىتسىلىيە پادىشاھى ، ئۇ تەختتىكى ۋاقتىدا يۇنان ۋە ئەرەب ئەدەبىياتى ئۈزۈلمىگە سوقۇشتۇرغانلىقى ئۈچۈن ئىلىم ـ پەن ، مەدەنىيەت ئىنتايىن راۋاجلانغان .

㉗ ئىستارايۇ (مىلادىدىن بۇرۇنقى ؟ 58 ـ 25 يىللار) ـــ يۇنان جۇغراپىيە ئالىمى ، « جۇغراپىيە » دېگەن ئەسىرىدە ئەرەب دۆلەتلىرى ئۈستىدە توختالغان .

㉘ « مۇۋەششەھ بىلەن زەججال » ـــ خەلق قوشاقلىرى بولۇپ ، كۆپىنچە ھاللاردا خەلق شۇنسى ئاساسىدا يېزىلىدۇ . ئۇ ئىسپانىيىدە دۇنياغا كەلگەن . زەججالنى بىرىنچى بولۇپ ئىبنى قۇزمان ئەدەبىي سەۋىيىگە كۆتۈرگەن .

㉙ 11 ـ ئەسىردىن ـــ 13 ـ ئەسىرگىچە فرانسىيىنىڭ جەنۇبىدا ۋە ئىتالىيىدە باش كۆتۈرگەن لىرىكىلىق شېئىر يازىدىغان شائىرلار مەزھىپى .

㉚ ئىبنى باجە ـــ ئەرەبلەرنىڭ داڭلىق پەيلاسوپى ، ئىسپانىيىنىڭ زىلگۈس دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان . 1138 ـ يىلى ماراكەشنىڭ خىس دېگەن يېرىدە باشقىلار تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن . ئۇنىڭ ئاۋروئېستىكى تەسىرى ئىنتايىن زور ئىدى . باجە تەبابەتچىلىك ، ماتېماتىكا ، ئاستىرونومىيە ، مۇزىكا ساھەلىرى بىلەن ئىنتايىن تونۇش ئىدى . ئۇ ئارىستوتېلنىڭ ئەسەرلىرىگە ئىزاھات يازغان .

⑪ ئىبنى تۇپەيل (؟ ــ1185) ــ يازغۇچى ، پەيلاسوپ ۋە سىياسون ، ئۇ ماتېماتىكا ۋە تېبابەتچىلىك ساھەسىدىمۇ يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولغانلىقتىن ، ئالىي دەرىجىلىك يۇقىرى ئەمەلدار بولغان ، « ھايى ھەققىدە ھېكايە » ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ .

⑫ ئىبنى رۇشىت ــ يەنە بىر ئىسمى ئاۋرۇۋېس ، ئەرەب پەيلاسوپى ، ئىسپانىيەنىڭ كوردوۋا دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان ، دىنىي قانۇن ، شېئىرىيەت ، تېبابەتچىلىك ، ماتېماتىكا ، ئاسترونومىيىنى تەتقىق قىلغان . 1182 ـ يىلى ئىبنى تۇپەيل ئۇنى مەۋھىدون خانلىقىنىڭ پادىشاھى يېگىنىگە تونۇشتۇرغان ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھەم پادىشاھنىڭ شەخسى دوختۇرلۇقىغا بەلگىلەنگەن ، كېيىن كوردوۋا شەھىرىدە قانۇن ئەمەلدارى بولغان ، غەربلىكلەر ئۇنى « ئىزاھاتچى » دەپ ئاتايدۇ ، چۈنكى ، ئۇ ئارىستوتېلنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرىگە ئىزاھات يازغان .

⑬ ئىبنى سەبئىن (1270 ـ 1216) ــ پەيلاسوپ ، سوپى مەزھىپى پەلسەپىسىنىڭ ئىجادچىسى ، مەككىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان .

7 ـ باب

مەملۇك ددۋرى

(مىلادى 1258 ـ ، 1800 ـ يىللار)

موڭغۇللارنىڭ غەربىي ئاسىيانى تارقا ـ تارقىدىن بىرنەچچە قېتىم ۋەيران قىلىشى مىلادى 1258 ـ يىلىدىكى باغداد شەھرىنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنىشى ۋە مۇستەقىل خەلىپىلىكنىڭ پاجىئەلىك ھالدا تارمار قىلىنىشى بىلەن يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى ، لېكىن ئۇزاقتىن بۇيانقى تەرەققىيات ۋەزىيىتى بۇنىڭ بىلەن تۇغىشىپ كەتمىگەنىدى . شەرقتىكى مۇسۇلمانلار دۇنياسى بۆلۈنۈپ ، تەنھا ، كۇندىن ـ كۈنگە پارچىلىنىۋاتقان مەدەنىيەت رايونى بولۇپ قالدى . پېرسىيىدە كونا مەدەنىيەتنىڭ گۈمران بولۇشى داۋامىدا پارسلارنىڭ ھېسسىياتىنى تامامەن پارس تىلى بىلەن ئىپادىلەيدىغان يېڭى مەدەنىيەت بارلىققا كەلدى . ئۇنىڭ تارمىقى بولغان يېڭى زېمىن ئاناتولىيە ۋە ھىندىستاننىڭ شىمالىدىمۇ بۇ مەدەنىيەت راۋاجلىنىپ ، تۈرك ۋە ھىندى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە مىللىي ئەدەبىيات بولۇپ قالدى . مىسىر (ئۇنىڭغا قاراشلىق دۆلەت سۈرىيەنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) موڭغۇللار ۋە ئەھلى سەلىپىنىڭ قوش زۇلمىدىن غەلىبىلىك ھالدا قۇتۇلۇپ ، ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ شەرقتىكى بىردىنبىر ۋارىسى بولۇپ قالدى . ئىراققا بولسا ، پەقەتلا بىر ـ ئىككى شائىر ، بىرنەچچە پارچە يەرلىك يىلنامە ، بەزى باشلانغۇچ ، ئاممىباپ سىياسىي ، ئەخلاقىي تەلىمات تىزىسلىرى ۋە « پەخرى » ناملىق ئىسلام دىنىي تارىخىلا ①ئەرەب مەدەنىيىتىگە

ۋەكىللىك قىلالايدىغان بولۇپ قالدى. ئىلاھىيەت ۋە قانۇنشۇناسلىق توغرىسىدىكى ئەسەرلەر ئاساسەن ئەرەب تىلىدا يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىلمىي تارماقلار ئەدەبىيات تارىخىدا ئاللىقاچان ئۆز ئورنىنى يوقاتقانىدى. ساياھەتچى ئىبنى بەتتۇتە ② ئەرەب تىلى تەتقىقاتىنىڭ ئاجىزلاپ كېتىش ئەھۋالىنى جانلىق تەسۋىرلەپ بەرگەنىدى. ئۇ 1327 ـ يىلى بەسرىدە ساياھەت قىلىۋاتقىنىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى.

《 مەن بىر كۈنى مەسجىتكە جۇمە نامىزىغا باردىم. ئىمامنىڭ سۆزىدە بىرمۇنچە روشەن گرامماتىكىلىق خاتالىقلار بارئىدى. مەن بۇ ئەھۋالدىن ھاڭ ـ تاڭ قالدىم. كېيىن بۇ ھەقتە قازى بىلەن سۆزلىشىپ قالدىم. ئۇ ماڭا، بۇ شەھەردە گرامماتىكا بىلىدىغان بىرمۇ ئادەمنى تاپقىلى بولمايدۇ، دەپ جاۋاب بەردى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى جوڭقۇر ئويلاندۇرىدىغان ئاگاھلاندۇرۇش. ئەي، ھەممىگە قادىر قۇدرەتلىك خۇدا! بىر شەرەپ گرامماتىكىسىنىڭ نويۇزلۇق ئىربلىس سېۋىنىڭ يېۇرتىسى، شەرەپ تىلى گرامماتىكىسى مۇشۇ يەردە دۇنياغا كەلگەن ۋە مۇكەممەللەشكەن. ئىلگىرى بۇ يەردىكى كىشىلەر گرامماتىكىغا كاللىقتا يۇقىرى بەللىگە يەتكەنىدى. ۋەھالەنكى، بۈگۈنكى كۈندە مۇشۇ بەسرىدىن ۋەز ئېيتقاندا خاتا سۆزلەيدىغان بىرەر ئىمامنىمۇ تاپقىلى بولماس بولۇپ كەتتىڭ! 》

بۇ بابتا مىسىرنىڭ تۈرك ۋە ساكسىنلارھەربىي دەرىجە تۈزۈمىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى دەۋرى سۆزلىنىدۇ. بۇ ھەربىي ھۆكۈمرانلار مەملۇك ③(ئاق قۇللار) دېيىلىدۇ. بۇ بەش يېرىم ئەسىرنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن، 1258 ـ يىلدىن 1517 ـ يىلغىچە مەملۇكلەر مۇستەقىل ھۆكۈمران بولۇپ تۇردى، مىسىر ئۇزلۇكسىز تۇرده قوزغىلاڭنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ھىندىستان بىلەن بولغان سودىدا نۇرغۇن ماددىي بايلىققا ئىگە بولدى. بىراق، ئوسمانىلار مىسىرنى بېسىۋالغان يىلدىن ئېتىبارەن مىسىردا ئومۇميۈزلۈك كاساتچىلىق باشلاندى.

ئەدەبىيات سىياسىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان ئەينەك ، ئۇ چاغدا ئەسەرلەرنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ ئىدى . لېكىن ، ئىجادىيەت سۈپىتى ، كەيپىياتى ۋە تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارى بولسا ، باشتىلا ئىنتايىن ئاجىزلىشىپ كەتكەنىدى . 10 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئۇ تامامەن تۈگەشتى .

1- 1258 — ، 1517- يىللاردىكى مىسىر ۋە سۈرىيە

مەملۇك دەۋرىدە پەقەت بىرلا شائىر ، يەنى بەربەرلىك بۇسىرى ① (1212 ـ 1296) ئۇزاققىچە شۆھرەتكە ئىگە بولدى . ئۇنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ھېچقانداق ماتېرىيالغا ئىگە ئەمەسمىز . ئۇنىڭ دۇنياغا تونۇلۇشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبى شۇكى ، ئۇ پەيغەمبەرنى ۋە ئەخلاق ـ پەزىلەتنى مەدھىيىلەيتتى . بۇسىرى يازغان « بۇردە » ⑤ دا ، چۈشىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنى كۆرگەنلىكى ، مۇھەممەدنىڭ بۇردىنى ئۆزىنىڭ ئۈچىسىغا يېپىپ قويغانلىقى ، شۇنىڭ بىلەن ساقايمىس پالەچ كېسىلنىڭ مۆجىزىلەرچە ساقىيىپ كەتكەنلىكى ئەسلىنىدۇ . بۇ ئەسەر ناھايىتى تېزلا كىشىلەرنىڭ ماختىشىغا ئېرىشتى . شۇنىڭدەك ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىدەك ئاجايىپ قۇدرىتى بىلەن ئىززەت ـ ھۆرمەتكە ئىگە بولۇپ كەلمەكتە ، گەرچە بۇ كىتابنىڭ ئۆزى ئانچە ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە بولمىسىمۇ ، « بۇردە » ـ « قەسىدە » بولۇپ « ناسىپ » شەكلىدە يېزىلغان ، ئۇنىڭدا ۋەز ـ نەسىھەت خاراكتېرىدىكى بىر ئابزاستىن كېيىن ، ئاساسىي تېمىغا كۆچىدۇ . شائىرلىرىنىڭ گۈزەللىكى ۋە سوپىلار مەزھىپىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا (بۇنىڭ بىلەن مەلۇم دەرىجىدە خۇشاللىنارلىق ئاددىي ـ ساددا ئۇسلۇب بارلىققا كەلدى) . بىزنىڭ

قىزنقىدىغىنىمىز ، ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئەسىردىكى پەيغەمبەرلەرگە دائىر رىۋايەتلەر تونۇشتۇرۇلغان .

ئۇ چاغدىكى ئىنتايىن كۆپ جۇغراپىيىلىك ھۆججەتلەرگە كەلسەك ، بىز ئەمەلىيەتتىن ئايرىلىپ قارىسىغا ئىشلەيدىغان جۇغراپىيىشۇناسلار ئۇستىدە تەپسىلىي توختالمايمىز . ئۇلار تۇرلۈك يازما ۋە ئاغزاكى ماتېرىياللاردىن بەزى چوڭ ئەسەرلەرنى يازغان ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئەلدەمەشقى (1327 ـ يىلى ۋاپات بولغان) گە ئوخشاش يېقىن تۇغقانلىرى ، كائىنات تەتقىقاتچىلىرى ئۇستىدىمۇ توختالمايمىز ، چۈنكى ئۇلار مۆجىزە يارىتىش كويىدا بولغاچقا ، ئەسەرلىرىدە تەتقىقاتقا بەرداشلىق بېرەلمىگۈدەك پاكىتلار كەمچىل ، ئەبۇل پىدائىڭ مەشھۇر جۇغراپىيە ئىلمىي ئۇستىدىمۇ توختالمايمىز ، چۈنكى ئۇ تېتىقسىز ئىلمىي جۇغراپىيىلىك سان ـ سېپىرلار بىلەن تولغان . بۇ ئەسەرلەرنىڭ تامامەن ئەكسىچە ، رولچىلار ۋە دېڭىز چىلارنىڭ ھىندى ئوكيانىدىكى قاتنىشىدا زۆرۈر بولغان تېخنىكىلىق قوللانمىلار مەيدانغا كەلدى . بۇ قوللانمىلاردا ، ئەستە قالدۇرۇشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن ،ئۇزۇن ـ قىسقا تۇراقلىق نەزمىلەر قوللىنىلغان . مەدىنىلىك ئاتاقلىق كېمىچىنىڭ ئوغلى ئىبنى مەجىت 1489 ـ يىلى مۇشۇنداق بىر شېئىرىي كىتاب ۋە پارسچە نەسرىي ئەسەر يازغان . مەجىتنىڭ ئۆزىمۇ ئاتاقلىق كېمىچى (رىۋايەتلەرگە قارىغان ئۇ پاسكوداغاماغا ⑥ يول باشلاپ ، ئافرىقىدىن ھىندىستانغا ئېلىپ بارغان) ئىدى . ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرى تېخى يېقىندا تۇنجى قېتىم تېپىلدى ؛ بىللە تېپىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك يېزىلغان كەڭلىك گىرادۇسنى كۆزىتىشكە دائىر بىر تۈركۈم ماقالىلارمۇ بار . بۇنىڭدىن باشقا خاس ئىجادچانلىققا ئىگە جۇغراپىيىلىك ئەسەرلەردىن بىر قېتىملىق يەر ئۆلچەش ۋە « ئەنگلىيىنىڭ يەر

ئۆلچەش رىسالىسى » غا ئاساسەن 1315 ـ يىلى تۇزۇلگەن مىسرنىڭ يەر شەكلىگە دائىر تەپسىلىي بايانى بار . ئىشلىتىشكە ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن بۇ ئەسەرلەر دائىم قىسقارتىۋېتىلەتتى . مەسىلەن ، قەلەمشەندى ⑦(1418 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ كاتىپلىرى قوللانغان مەزمۇنى كەڭ بولغان كومپاس ھەققىدىكى قوللانمىدا شۇنداق قىلىنغان . ئەسەر ئەدەبىي خاراكتېرلىك ئۇزۇن مۇقەددىمە بىلەن باشلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن يېزىقچىلىق ئۇسۇلى ۋە خەتتاتلىقتا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك قائىدىلەر ، يول يۇرۇش ، يەرنىڭ ھەجمى قاتارلىق تېخنىكىلىق تەپسىلاتلار سۆزلىنىدۇ ، ئاندىن ئاپتور مىسر ، سۇرىيە ياكى باشقا مۇسۇلمانلار ياكى غەيرىي مۇسۇلمانلار رايونلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى توغرىسىدىكى بايانلارغا كۆچىدۇ . بۇ مىسرنىڭ مەمۇرىي ئاپپاراتلىرى ، سىياسىي ئورگانلىرى ، پوچتا لىنىيىسى ، خەۋەرچى كەپتەرلەر بېكىتىنىڭ تارقىلىشى ، ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ تارىخىي ، چەت ئەل ھۆكۈمرانلىرى بىلەن خەت ـ چەك ئالماشتۇرۇش قائىدىسى ، ئۇنىڭدىن باشقا ، خەت ـ ئالاقە ۋە ھۇججەت تۈزۈمى ، ھۇججەتلەردىن نەقىللەر ، ئارخىپ قالدۇرۇش تېخنىكىسى قاتارلىق خىلمۇ خىل نەرسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بىز بۇ ماتېرىياللاردىن 14 ـ ئەسىردىكى مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا دائىر نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ماتېرىياللارغا ئىگە بولدۇق .

ۋىزانتىيە دەۋرىدە ئەرەب ئەدەبىياتىدا بىرمۇنچىلىغان قامۇس ۋە تەزكىرىلەر دۇنياغا كەلگەن . بۇ ئەسەرلەر سانىنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتىن ھەتتا ئالدىنقى دەۋرلەردىكىدىن ئېشىپ كېتىدۇ . تەزكىرە جەھەتتە ئەڭ ياخشىسى زەھەبى (1348 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ « ئىسلام تارىخى » بىلەن سەپادى ⑧ (1363 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ كۆپ تومپلاملىق لۇغىتىدىن ئىبارەت . بۇ

ئىككى مەشھۇر ئەسەرنىڭ پەقەت بىر قىسمىلا نەشر قىلىندى . بۇ ئىككى ئاپتورنىڭ مەقسىتى ئالدىنقى يەتتە ئەسىردە ئۆتكەن زاتلار ئۇستىدە ئۇنىۋېرسال تەزكىرە يېزىش ئىدى . بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ ئالدىنقىسىدا يىللار بويىچە رەتكە تىزىش شەكلى قوللىنىلغان ، « لۇغەت » ھەرپ تەرتىپى بويىچە رەتكە تىزىلغان . تارىخشۇناس ئىبنى ھەجەر (1449 ـ يىلى ۋاپات بولغان) يۇز يىللىق خاتىرىگە بېغىشلاپ لۇغەت تۈزۈشتىن ئىبارەت يېڭى ئۇسۇلنى تونۇشتۇرغان . ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇسۇلى بويىچە 8 ـ ئەسىردە (مىلادى 14 ـ ئەسىردە) ۋاپات بولغان مەشھۇر كىشىلەر ئۈچۈن تۆت تومۇق ئەسلىمە يازغان ، ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ دائىرىدە تاللانغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سۇلتانلىرى ، ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ۋەزىرلىرى ، ئەمەلدارلىرى ، ھەربىي باشلىقلىرى ، ئالىملىرى ، ئەۋلىيالىرى ، شائىرلىرى سۆزلەنگەندىن سىرت سودىگەرلەر ، شاھماتچىلار ، ھەتتا بىر ـ ئىككى قاراقچىمۇ بار . كېيىنكى بىر ئەسىردە ساخاۋى (1497 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئون ئىككى تومۇق بىر لۇغەت تۈزگەن . ئۇنىڭ 12 ـ تومىغا مەخسۇس مەشھۇر ئاياللار كىرگۈزۈلگەن . ئۇنىڭدىن باشقا قىممەتكە ئىگە قامۇس خاراكتېرلىك ئەسەرلەرگە يەنە قەلقەشەندىنىڭ ئون تۆت تومۇق « توپلام » ى بىلەن دەمىرى ⑭ (1405 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ھايۋانات لۇغىتىمۇ كىرىدۇ . كېيىنكىسى بولسا ھەم ئەسەبىي ئەسەر ، ھەم تەبىئىي پەنگە دائىر ئەسەر بولۇپ ، قىممەتلىك بىلىم مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ .

شۇنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇكى ، قامۇس شەكلىدىكى مۇنداق توپلاش ئىشى مەلۇم ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا ، ئۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشتىنىڭ مەھسۇلاتى دېگەندىن كۆرە ، تىرىشچانلىقنىڭ جەۋھىرى دېگەن

ياخشىراق . ئۇزاق مەزگىل توختاپ قالغان ئىلاھىيەت ئىلمى ، قانۇنشۇناسلىق ، تىلشۇناسلىق ساھەلىرىدە تېخنىكىلىق ئەسەردىن ئالتىسى مەيدانغا چىقتى ، ئىدىيە جەھەتتىكى خاسلىق ئىنتايىن قىزىقارلىق ھالدا ھېچقانداق ئۈمىد بولمىغان يەردىن بۆسۈپ چىقتى . بۇ جەھەتتىكى ئەڭ گەۋدىلىك كىشى دەمەشقلىق دىنىي مۇتەپەككۇر ھەم يېڭىلاش تەرەپدارى ئىبنى تەيمىيە ⑩ (1328 ـ يىلى ۋاپات بولغان) بولدى . تەيمىيە سۇلتانىدىن ، دوختۇرلاردىن ، قامىلىشتىنمۇ قورقماي ، قاينىاق مۇنازىرىدە سوپىلار مەزھىپىنىڭ خۇراپاتلىقىغا ۋە ھەرقايسى ئىلمىي ئېقىملارنىڭ قاتمالليقىغا قارشى تۇردى . 18 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ، ئۇ ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ۋاخابىيۇنلار ئىچىدە قەدىر ـ قىممەتكە ئىگە بولدى ، بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ، ئاندىن ئۇنىڭ تالانتى كىشىلەر تەرىپىدىن تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە ماختالماقتا .

مەملۇك دەۋرىدە ، كىشىلەرگە ئەڭ چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان ئەسەرلەر تارىخشۇناسلىق ساھەسىگە مەركەزلەشكەن ، بۇ دەۋردە ئۇلۇغ تارىخشۇناسلار پېرسىيە ۋە تۇنىستىن ⑪ چىققان بولسىمۇ ، بىرمۇ دۆلەتتە 14 ـ ، 15 ـ ئەسىردە مىسىر ۋە سۇرىيىدىن چىققاندەك بىر قاتار ھەقىقىي تارىخچىلار چىققان ئەمەس ، بۇ يەردە ئۇلارنىڭ ئىسمى ۋە مۇھىم ئەسەرلىرىنى مىسال كەلتۈرىدىغان بولساق نۇرغۇن سەھىپىنى ئىگىلەپ كېتىدۇ . ۋەكىل سۈپىتىدە پەقەت بىرنىلا مىسالغا ئالايلى . مەقرى (1346 ـ 1442) نى ئۆز زامانىسىدىكىلەرگە سېلىشتۇرغاندا (بەلكى ئانچە خاسلىق ياكى تەنقىدىي كۆزقاراشقا ئىگە ئەمەس ، ئالدىنقىلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىش جەھەتتە ئوخشاشلا ئەخلاقلىق ئەمەس بولسىمۇ) ، ئۇ قىزىقىشنىڭ ئەتراپلىقى تۈپەيلىدىن ، جاپا ـ مۇشەققەتتىن باش تارتماي تارىخ ۋە ئىقتىساتقا دائىر ماتېرىياللارنى

توپلاش ۋە رەتلەش بىلەن نام چىقارغان . مەقرى مسىر ھەققىدە بىر يۇرۇش پايدىلىنىش كىتابى تۇزۇش ئۈمىدىدە بولۇپ ، بۇنىڭغا ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يېگىرمە يىللىق زېھنىنى سەرپ قىلغان . ئۇ بىزگە نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك مىراسلارنى قالدۇردى ؛ ئۇلار : مىسرنىڭ يەر شەكلى توغرىسىدىكى ئىنتايىن تەپسىلىي ماتېرىيال (ئىسمى « خىتاتۇ ») ، ئۇنىڭدا مىسرنىڭ قەدىمكى ئۆرپ - ئادەتلىرى يېزىلغان ؛ فاتىمە دەۋرىدىكى « ئۈچ تىبال » تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار ، ئەپسۇسكى ، بۇ ماتېرىيالنىڭ ئاخىرقى قىسمى يوقىلىپ كەتكەن ؛ ئەيۇبى ⑫ خانلىقى بىلەن مەملۇك خانلىقى (سۇلۇق) نىڭ 1440 ـ يىلىغىچە بولغان غەيرىي رەسمىي تارىخى ، مىسرنىڭ ئادەم ئىسمىغا دائىر بىرنەچچە تومۇق لۇغىتىنىڭ تۈگىمىگەن ماقالىسى ـــ بۇنىڭغا تۇزۇلگەن پىلان شۇنچىلىك زورکى ، ئۆز كۈچى بىلەن مۇناسىپ ماتېرىياللارنى توپلاشقا توغرا كەلسە (پۈل چىقىرىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ ؛ ئۇنىڭدىن باشقا تارىخىي تېمىدىكى بىرنەچچە مەخسۇس تېمىلىق ئىلمىي ماقالىدىن ئىبارەت .

يەنە بىر تارىخشۇناس ئىبنى ئەرەبشاھ (1392 ـ 1450) بولۇپ ، ئۇ تەرجىمھال يېزىش بىلەن ياۋروپاغا تونۇلغان . ئۇ دەمەشقىدە تۇغۇلغان . بالىلىق چېغىدا تۆمۈر (ئاقساق تۆمۈرلەڭ) تەرىپىدىن سەمەرقەنتكە ئېلىپ كېتىلگەن ، كېيىن ئوسمانىلاردا ئوتتۇرا ئوپونىڭ مىرزا ۋەزىرى بولغان ، ئاخىرىدا دەمەشق ۋە قاھىرىدە ئەدەبىيات تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان . ئۇ گۈزەل نەزمە ئۇسلۇب بىلەن تۆمۈرنىڭ تەرجىمھالى « تەڭرىنىڭ باتۇر ئوغلانى » (« ئاجايىپ مەقدۇر ») نى يازغان . كىتاب گۈزەل قاپىيىلىك جۈملىلەر بىلەن يېزىلغان ھەم شۇ چاغدىكى پارس

يازغۇچىلىرى ياخشى كۆرىدىغان بەزى نەزمە ۋە تەسۋىرلەردىن نەقىللەر كىرگۈزۈلگەن ، لېكىن شۇ چاغدىكى پارس ئەسەرلىرى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى ئەرەب نەزمە ئەسەرلىرىگە سېلىشتۇرغاندا ، بۇ ئەسەرنىڭ قۇرلىرىدىن بۇ موگۇل قەھرىمانغا بولغان دۇشمەنلىك چىقىپ تۇراتتى . ئۇنىڭ باشقا ئەسەرلىرى مۇنداق يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولالمىدى . پەقەتلا « خەلىپىنىڭ كۈتۈۋېلىشى » دېگەن ئەسىرى بىرقەدەر داڭلىق بولۇپ ، ئۇسلۇبى قەدىمكى شىمالىي پېرسىيە چۆچەكلىرىگە ئوخشايدۇ .

ئوسمانلار بېسۋېلىشتىن بۇرۇنقى يېرىم ئەسىردە ، مەملۇك خانلىقىنىڭ قامۇس تۈزگۈچىلىرىنىڭ قوشۇنى ئىسلامىيەتنىڭ ئاتاغلىق كۆپ مەھسۇلاتلىق يازغۇچىسى جالالىدىن سۇيۇتى (1445 ـ 1505) بىلەن ئاخىرلاشتى . يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئەرەب ئەدەبىياتىدا ئەسەرلىرىنىڭ سانى ئۇچ خانلىق رەقەمگە يەتكەن يازغۇچى ئاز بولمىسىمۇ ، لېكىن سۇيۇتىنىڭ رىۋايەتلىرىنىڭ كۆپلۈكىگە ھەقىقەتەنمۇ كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ . ئۇنىڭ قولىدىن چىققان ئەسەر 561 خىل بولۇپ ، بۇنىڭدىن 450 خىلى ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن . دەرۋەقە ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى بىرنەچچە بەتلىكلا ماقالىلار توپلىمى ، لېكىن نۇرغۇنى چوڭ تېپتىكى ئەسەرلەر بولۇپ ، ئۇنىڭدا ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى ۋە پەن تەتقىقاتىنىڭ پۈتكۈل ساھەسى ئۇستىدە توختالغان . ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ بەزىلىرى تۈرلۈك نەقىلدىنلا ئىبارەت . مەسىلەن ، ئىلاھىيەت ھەققىدىكى بىرمۇنچە تەپسىلاتلار (جۈمە نامىزىنىڭ قانچە كىشىدىن تەشكىل تاپىدىغانلىقى) يېزىلغان مەخسۇس تېمىدىكى ماقالىلاردا شۇنداق ؛ بەزىلىرى قولىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسەن ئۆزگەرتىپ يېزىلغان بولۇپ ، ناھايىتى ياخشى ئۆزگەرتىلگەن ئۆزگىچە ئەسەرلەردىن ئىبارەت .

بۇنىڭ ئىچىدە مۇھىملىرى مۇنۇلار : (1) « قۇرئان » غا ئالاقىدار ئىلمىي ماقالىلار [« ئىنتقان » (مۇكەممەللىك) ، 119 ـ بېتىدە نەقىل بار] ، (2) ۋە (3) « قۇرئان » تەپسىرى ۋە ئەرەب گراممماتىكىسى توغرىسىدا بايان ؛ (4) « خەلىپىلەر تارىخى » ؛ (5) مىسىر تارىخى ، ئاسار ـ ئەتىقىلىرى ، تۇزۇمى ، شۇنىڭدەك مەشھۇر كىشىلەر توغرىسىدىكى رىسالە (ئاخىرقى قىسمىغا ئاپتورنىڭ تەرجىمھالى كىرگۈزۈلگەن ؛) . سۇيۇتى ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنى كەڭ ، ئىخچام ، ئىشلىتىشكە قولاي بولۇپ ، تېزلا ئىسلام دۇنياسىدىكى كەڭ كىتابخانلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى . ئۇنىڭ ئەسەرلىرى تۆت ئەسىردىن بۇيان مۇسۇلمانلارنىڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرىنى چۈشەندۈرۈش ۋە بايان قىلىش جەھەتتە بىردەك نوپۇزغا ئىگە بولۇپ كەلمەكتە .

كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ خارابلىشىشى ھامان يەرلىك شۇ ۋە خەلق ئەدەبىياتى ئۈچۈن شەرت ھازىرلاپ بېرىدۇ . ئەرەبستاننىڭ شەرقى ياكى غەربىدە خەلق ناخشىلىرى ۋە مۇھەببەتكە دائىر خەلق چۆچەكلىرى كىشىلەرنىڭ تېخىمۇ دىققىتىنى تارتىشقا باشلىدى ؛ سەنئەت مۇنبەرلىرىدە ھەتتا ئاددىي شۇنىلەردە يېزىلغان غەزەللەر بارلىققا كەلدى . بۇ غەزەللەر ئىلگىرى ھەشىمەتلىك سەھنىلەرگە چىقىرىلمايتتى . لېكىن ، ئىلمىي تەتقىقات ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەنلىكى ۋە كونا ئۆرپ ـ ئادەتلەر چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ، بۇ خىل ئۇرۇنۇش ئۇجۇقتۇرۇۋېتىلگەنىدى . نۇرغۇنلىغان پاكىتلار ئىسپاتلىنىدىكى ، بۇ چەكلىمە ۋە تىزگىنلەش ناھايىتىمۇ ئۇنۇملۇك بولغانلىقتىن ، بىرەرمۇ ئەرەب شۇنسى ئەدەبىياتنىڭ قورالى بولالمىغان . يەنە بىر تەرەپتىن ، خەلق ئەدەبىياتى ئەدەبىيات مۇنبىرىدىن ئاران بىر كىشىلىك ئورۇنغا ئىگە بولالىغان ، بەزى ئەسەرلەر ناھايىتى

تەسلىكتە ئەدىبىي ئۆلچەمگە ماسلىشالمىغان . شۇڭا ، ئەرەب ئەدەبىياتىدا بىر تۈتاش چۆچەكلەر ۋە مۇھەببەت چۆچەكلىرى مەيدانغا كەلگەن . بۇنىڭ ئىچىدە « مىڭبىر كېچە » ناملىق چۆچەكلەر توپلىمى دۇنيا ئەدەبىياتىدا ئەبەدى شۆھرەتكە ئىگە . بەلكى ئۇ سانسىز ئىسلام ئەدەبىياتى ئىچىدە ياۋروپالىقلارغا تونۇش بولغان بىردىنبىر ئەسەر بولۇشى مۇمكىن . « مىڭبىر كېچە » ⑭ نىڭ دەسلەپكى تارىخى ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس ، شەھرىزات بىلەن دۇنيازاتنىڭ ⑮ ئاساسىي ھېكايىلىرىنى ھىندىستانغا تەتبىقلاش مۇمكىن ، بۇ ھېكايىلەرنى مۇشۇ تىپتىكى ئەدەبىي توپلام (مەسىلەن ، « يۈزبىر كېچە ») نىڭ ئورتاق قۇرۇلمىسى دېيىش مۇمكىن ، قىسمەن مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدىغىنى شۇكى ، گەرچە « مىڭبىر كېچە » پارسچە بىر قەدىمكى ھېكايىلەر توپلىمىنى تەرجىمە قىلىشتىن باشلانغان بولسىمۇ ، لېكىن كېيىنچە يېڭى ھېكايىلەر پەيدىنپەي كونا ھېكايىلەرنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن . ئەمەلىيەتتە ، ھازىرغىچە بىرەر ھېكايىلەر توپلىمى « مىڭبىر كېچە » نى شەكىللەندۈرگەن خام ماتېرىيال دەپ قارالغىنى يوق . سۆزلىگۈچىلەر ھەربىر كېچىلىك ھېكايىنى ئوخشىمىغان ماتېرىياللاردىن قۇراشتۇرۇپ چىققان . بۇ ماتېرىياللار بولسا ، تامامەن ئوخشاشمىغان دۆلەتلەرنىڭ خەلق ئەدەبىياتىدىن كەلگەن ، بەزىلىرىدە ئەسلى ماقالا تىلىنىڭ ئەدەبىي جەھەتتىكى توغرىلىقى تەرەپتىن ئېيتقاندىمۇ ، پەرق ناھايىتى زور . « مىڭبىر كېچە » نىڭ ياۋروپا تىللىرىدىكى تەرجىمىسى خېلى بۇرۇنقى تۈزىتىلگەن نۇسخىدىن تەرجىمە قىلىنغان ؛ ئۇ ھازىر قوللىنىلىۋاتقان ئومۇملاشقان نۇسخىدىن خېلى بۇرۇن نەشر قىلىنغان . بىراق ، كىشىنى ھۇزۇرلاندۇرىدىغان ئىككى ھېكايە - ئەلى بابا بىلەن ئالاھىدىنىڭ ھېكايىسى ⑯ چۈشۈپ

قالغان . « مىڭبىر كېچە » نىڭ ھېكايىلىرى ، كېلىش مەنبەسىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، گالەن خەلق چۆچەكلىرىگە ئوخشاش روشەن مۇسۇلمانلار ئىدىيىسى ئېگى بىلەن تولغان . پۈتكۈل ئەسەر گويا بىر دىكراتسىيە بولۇپ ، ئەرەبلەر ئۇنىڭدا ئۆز ئوبرازىنى ئاگسىز بولسىمۇ ، ئەينەن ، مۇستەھكەم قالدۇرغان .

لېكىن ، « مىڭبىر كېچە » ئەرەب ئەللىرىدە ئوتتۇرا ئەسىر خىيالىي - خەتەر رىۋايەتلىرىدەك كەڭ تارقالغان ئەمەس ، ئۇ رىۋايەتلەردىكى ئاتلىق چەۋەندازلار ھېكايىلىرى بەزىدە نەسرىي ئەسەر شەكلىدىلا ئۇچرايدۇ . دائىم ئۇچرايدىغىنى نەسرىي بايانمۇ ، نەزمىمۇ بولغان ، بەزى تارىخىي شەخسلەر ۋە قىزىقارلىق ۋەقەلەر تەسۋىرلەنگەن ئەسەرلەردىن ئىبارەت . بۇ جەھەتتە ھەممىگە تونۇش بولغىنى قۇللۇقتىن كېلىپ چىققان قۇملۇق شائىرى باتۇر ئەنتەرە . ئەنتەرەنىڭ ھېكايىلىرى مەملۇك خانى بەيبارنىڭ ئەھلى سەلىپىنىڭ يىراقتا يۈرۈش قىلىشىنى بايان قىلغان ھېكايىلىرىگە ئوخشاش كەڭ ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى . ياۋروپالىق كىتابخانلار ئۇچۇن ئېيتقاندا (ئاگلىغۇچىلارغا نىسبەتەنمۇ شۇنداق . چۈنكى ، بۇ تېپتىكى ھېكايىلەر دائىم ئىنتايىن تېز رېتىم بىلەن كافىخانىدىكى خېرىدارلارغا دېكلاماتسىيە قىلىپ بېرىلىدۇ) . ئوخشىشپ كېتىدىغان بەزى ۋەقەلەرنىڭ قايتا - قايتا تەكرارلىنىشى كىشىنى زېرىكتۈرمەيدۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئەرەبلەردە پەيدا قىلغان تەسىرلەندۈرۈش كۈچىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ .

تالانتلىق يازغۇچى ، كۆز دوختۇرى ئىبنى دانىيال ⑯ (1310 - يىلى ۋاپات بولغان) خەلق ئارىسىدىكى بىر خىل ئويۇن - تېرە قوچاق ئويۇنىنى ئەدەبىيات بىلەن بىرلەشتۈرۈشنى ئويلىغان . ئەگەر ئەرەبلەر مۇشۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ تېياتىر ئەدەبىياتىنى

راۋاجلاندۇرغان بولسا ، بۇ تولىمۇ قىزىقارلىق ئىش بولاتتى . لېكىن ، ئۇلار بۇ پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويغان ، سەل - پەل شەپە بىلەن ئۆتۈپ كەتكەن بۇ پائالىيەتنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، تېرە قوچاق ئويۇنى يەنىلا رونىق تاپمىغان ، شۇنىڭ بىلەن ئەرەبلەرنىڭ درامىسى تۈگىشىپ كەتكەن .

2 - ئىسپانىيە ۋە غەربىي شىمالىي ئافرىقا

مۇۋەھھىد خانلىقى 13 - ئەسىرنىڭ بېشىدا ئاغدۇرۇپ تاشلاندى . خرىستىئانلار ئاندالۇزىيىنى يەنە بىر قېتىم بېسىۋالدى . جەبىلتارىق بوغىزىدىن گرانادا غىچە بولغان ئۇزۇن بەلباغلار يەنىلا ئەرەبلەرنىڭ قولىدا ئىدى . بۇ ۋەقەنىڭ ئىسپانىيە - ئەرەب ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى زور بولدى . مورلار مەدەنىيىتى ئىسپانىيەدىن قېپقالغان بۇ كىچىككىنە زېمىندا ئۆچ ئەسىر داۋام قىلدى . پايتەخت گرانادىكى پادىشاھلىقلارنىڭ ھەشەمەتلىك سارايلىرى بۇنىڭ كۆچلۈك سىمۋولى . بىزنىڭ قولىمىزدا بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات توغرىسىدا پەقەت بىرنەچچە پارچە كەم - كۆتە ئەسەرلا بار . بۇنىڭ قىسمەن سەۋەبى شۇكى ، فىندىنان بىلەن ئىسابېلا قايتا ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەسەرلىرى كۆپلەپ يوقىلىپ كەتكەن . شۇنداقتىمۇ بىز يېزىقچىلىق ماھارىتى جەھەتتە كەسىپداشلىرىدىن كۆپ يۇقىرى تۇرىدىغان بىر يازغۇچىنى كۆرسىتەلەيمىز . ئىبنى خەتىپ (1313 - 1374) ئۆزىنىڭ بوران - چاپقۇنلۇق سىياسىي ھاياتىدىن ۋاقىت چىقىرىپ ، كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق كۆپ خىل ئەدەبىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان . خەتىپنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان نەشر قىلىنغان ئەسەرلىرى ۋە قوليازمىلىرى ئىچىدە بىر نەچچە شېئىرلار توپلىمى ، خەت - چەكلەر توپلىمى ۋە

ھۇججەتلەر توپلىمى بار . بەزى تارىخىي ئەسەرلىرى ، مەخسۇس تېممىدىكى ماقالىلىرى ۋە نەسرىي ئەسەرلىرى ، بولۇپمۇ گرانادانى بايان قىلىدىغان ئەسەرلىرى بىز ئۈچۈن ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە . خەتتىپ پەدەزلەنگەن نەسرىي ئەسەرلەرنى يېزىشقا ئامراق بولسىمۇ ، بۇنداق ئەسەرلەر ئۇنىڭ قەلىمىدە دەسلەپكى تەبىئىي ، گۈزەل ئۇسلۇبنى تاپاتتى . خەتتىپ ئاندالۇزىيىنىڭ ئاخىرقى شائىرى ۋە « مۇۋەششەھ » يازغۇچىسى دەپ قارىلىشى كېرەك . بۇنداق قوش قاپىيىلىك نەزمىلەر ئىسپانىيىدە 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تۇغۇلۇپ كەتكەن .

ئۇلكىدىكى خەلقلەرنىڭ خرىستىئانلارغا قارشى غازات قىلىشىغا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن ، گرانادىكى ئىبنى ھۇزەيل غەرناتى ① خانىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن مىلادى 1400 ـ يىلى « ئاتاغلىق ئەسكەرلەرنىڭ تولۇق قوراللىنىشى ۋە پالۋانلارنىڭ بايرىقى » نى يازدى . بۇ پۈتۈنلەي ئىلگىرىكىگە ئوخشىمايدىغان كىتاب ئىدى . بىزگە مەلۇم بولغىنىدەك ، ئارغىماق پۈتكۈل ئەرەب ئەدەبىياتىغا ئىلھام بېغىشلىغان . ئىبنى ھۇزەيل غەرناتى ئۆز كىتابىدا ھازىرغىچە تارقالمىغان دەسلەپكى دەۋر ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ، ئاتنىڭ گەۋدىسى ، تۇرى ، خۇيى ، يورغىسى ، ئىگەر ـ جابدۇقلىرى ۋە ئات ئۈستىدە قورالنى قانداق ئىشلىتىش قاتارلىقلارنى تەپسىلىي بايان قىلغان .

بىدئەتچىلەرنىڭ بېسىمى بىلەن ئىسپانىيىلىكلەر تۇركۇم ـ تۇركۇملەپ ئوتتۇرا دېڭىز ياقىسىغا كۆچتى . ئۇ يەرلەردە ھەقىقىي ئىسپانىيە مۇسۇلمانلىرى مەدەنىيىتىنىڭ داۋامى بارلىققا كەلدى . ۋەزىيەت مۇقىمسىز ، ئەل ئىچى قالايمىقان بولسىمۇ ، فىس ، تىلىمسىن ②ۋە باشقا دېڭىز ياقىسىدىكى شەھەرلەردە كلاسسىك ئەدەبىياتنى ۋە كلاسسىك ئۇسلۇبنى ياخشى كۆرىدىغان

ئاندالۇزىيىلىك داڭلىق ئاقسۆڭەكلەر بار ئىدى . 13 ـ ئەسىردە تۇنىس ، 14 ـ ئەسىردە فىس تېزدىن كۆتۈرۈلۈپ ، مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتىنىڭ شەرقتىكى چوڭ شەھەرلەردىن قېلىشمايدىغان مەركىزىگە ئايلاندى .

14 ـ ئەسىردىكى ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئىككى نەپەر كاتتا ئۇستازلىرىغا يېتەرلىك سەھنە ئاجرىتىش ئۈچۈن ، بىز بەزى شائىرلار ، ئىلاھشۇناسلار ۋە تىلشۇناسلارنى قىسقارتىۋېتىمىز . مىلادى 1325 ـ يىلى مۇھەممەد ئىبنى بەتتۇتە (1330 ـ 1377) ئۆز يۇرتى تەنجەدىن ئايرىلىپ مەككىگە ھەجگە بارىدۇ . تەقۋادارلىقى ۋە بىلىملىكلىكى بىلەن داڭق چىقارغان بۇ ياش بىرەر ئىسلام مەملىكىتىنى ۋە بېرىش ئىمكانىيىتى بار جايلارنى زىيارەت قىلىشقا بەل باغلايدۇ . يول ئازاۋى ئۇنىڭ ھەۋىسىگە ئىلھام بېرىدۇ . ئۇ پادىشاھ ، خانىشلارغا قىلغان زىيارىتىنىڭ خاتىرىسىنى خۇددى كېيىنكى كىشىلەر ئاشۇ كىشىلەرنىڭ ئىمزاسىنى يىققاندەك بىرمۇ بىر توپلاپ چىقىدۇ . بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ نۇرغۇن ياساۋۇللارنى ئەگەشتۈرۈپ خۇددى نوپۇزلۇق كىشىلەرگە ئوخشاش ئوردىغا كىرىپ ، چىقىپ يۈرىدۇ . بەتتۇتە بارغانلا يېرىدە خاتىرە دەپتىرىگە شۇ يەرنىڭ تەبىئىي شارائىتى ، ئاھالىلەرنىڭ ئەھۋالى ، بايلىقى ۋە باشقا ئۇششاق ـ چۈششەك ئىشلارنى يېپىدىن ـ يېڭىسىگىچە يېزىۋالىدۇ . ئۇنىڭ قەدىمىي شەرقىي ئافرىقا ، ئىستانبول ، روسىيە يايلاقلىرى ، ھىندىستان ، سەيلۇن ۋە جۇڭگوغىچە يەتكەن . ئۇ مىلادى 1349 ـ يىلى يۇرتىغا كېلىپ بىرنەچچە ئاي دەم ئالغاندىن كېيىن ، گىرانادا ۋە نىل دەرياسى ۋادىسىدىكى ئېگىر ئافرىقىسى مۇسۇلمانلار خانلىقىغا زىيارەتكە بارىدۇ . بىز ئىبنى خەلدۇننىڭ ③ خاتىرىسىدىن فىس خەلقىنىڭ بەتتۇتە ھېكايىلىرىدىن مەلۇم دەرىجىدە گۇمانلانغانلىقىنى بىلەلەيمىز . ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە ،

بەتتۇتە فىستىكى ۋاقتىدا خانىمنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۆز سەپىرىدە كۆرگەنلىرىنى مىرزا ئىبنى جۇزەيگە سۆزلەپ بەرگەن. ۋەھالەنكى، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى شەرق يازغۇچىلىرىغا پەقەت تونۇش ئەمەس.

19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇنىڭ تېپىلغان ئەسەرلىرى ھەققىدىكى مەلۇمات ياۋروپالىقلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. ئۇنىڭ ئەسلى ئورنىگىنالى فرانسىيە ئالجىرىيىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن تېپىلغان.

ساياھەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، بەتتۇتە قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا قەدىمكى دەۋرلەردىكى ساياھەتچىلەردىن زور دەرىجىدە ئۇستۇن تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى خاتالىقتىن خالي بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ خاتىرە دەپتەرلىرى ھىندى ئوكيانىدا قاراقچىلار قولىغا چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ پۈتۈنلەي ئېسىدە قالغىنى بويىچە يېزىشقا مەجبۇر بولغان. لېكىن، ئۇنىڭدىن قالغان تارىخىي ماتېرىياللار چەكسىز قىممەتلىك ۋە مۇھىم بولۇپ، موڭغۇللارنىڭ تاجاۋۇزىدىن كېيىنمۇ ئىسلام مەدەنىيىتى تارىخى ۋە جەمئىيەت تارىخىدا ئۆز نوپۇزىنى يوقاتقىنى يوق. ئۇنىڭدا كەمچىلىك بار دېيىلمىغان بولسا، ئۇ ئاشۇ دەۋرنىڭ كەمچىلىكىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ سەممىيلىكىدە شۈبھە يوق. بەتتۇتەنىڭ ساياھەت خاتىرىلىرى ئەسلى بەدىئىي قىزىقارلىقتا ئىگە ئىدى. كېيىن، مىرزا ئىبنى جۇزەي، ئىبنى جۇبەيىر قاتارلىق كىشىلەرنىڭ گۈزەل ئىبارىلىرى ۋە نەزمىلىرى ھەم ئۆزىنىڭ ساددا قىستۇرمىلىرى بىلەن ئۇنى بەدىئىيلىك جەھەتتىن ئىشلەپ چىققان. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئەسەر ساپ، ئىخچام، ئاممىباپ بولۇپ، ھەجۋي پۈراقتا ئىگە، ئۇنىڭغا نۇرغۇنلىغان ئاجايىپ ۋەقەلەر ھەم تارىخقا يېزىلمىغان ئىشلار كىرگۈزۈلگەن. بۇلار پۈتۈنلەي دەۋر كەيپىياتى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ ئەينەن تەسۋىرىدىن ئىبارەت.

بىز رادىزىيىدە گىنولىقلارنىڭ قوش يالاقلىق كېمىسىگە چىقتۇق . كېمە خوجايىنىنىڭ ئىسمى مەلىمەن (باتوروبو ؟) ئىكەن . بىز « رۇم زېمىنى » دەپ ئاتىلىدىغان تۈركلەر دۆلىتىگە كېتىۋاتاتتۇق . « رۇم زېمىنى » دەپ ئاتاشتىكى سەۋەب شۇكى ، قەدىمكى رىم (گرېتسىيە) بىلەن رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى . . . ھازىر بۇ يەر تۈركىمەن مۇسۇلمانلىرىنىڭ قولىدا بولۇپ ، نۇرغۇن خرىستىئانلار ياشىماقتا . بىز شامال يۆنىلىۋىشى بىلەن ئۈدا ئون كۈن ماڭدۇق . بۇ خرىستىئان (كېمە خوجايىنى) بىزگە تولىمۇ تەكەللۇپ قىلدى . بىر تېنىمۇ بۆل ئالمىدى . 10 ـ كۈنى ئېتىگەندە ئاللىياشقىرىگە يېتىپ بېرىپ ، رۇم جېگىرىسىغا قەدەم قويدۇق . رۇمنى دۇنيا بويىچە ئاق گۆزەل دۆلەتلەرنىڭ بىرى دېيىشكە بولىدۇ . ئالالا دۇنياسىكى گۆزەل مەنزىرىلەرنىڭ ھەممىسى بۇ يەرگە يىغىپ قويغان بولسا كېرەك ، رۇملۇقلارنىڭ ھوسنى گۆزەل ، كىيىملىرى رەتلىك ، پاكىز ، تاسقى ئېسىل بولۇپ ، دۇنيادا ئاق مەردانە ، سېخىي مىللەت ئىكەن . قەدىمكىلەر « بەخت ئىزدىسەڭ شامغا ① بار ، رەھىمدىللىك ئىزدىسەڭ رۇمغا بار » دەپ ياخشى ئېيتقان ، بىز ئەگە بارمايلى ـ مېھىمان كۆتىدىغان جېركاۋدا ياكى شەھەرنىڭ سارىيدا بولۇپ ـ بىزنىڭ قوشنىلىرىمىز بولغان ئەرلەر ۋە رومال تارتىدىغان ئايالالار كېلىپ تىنجلىق سورايتتى ؛ سەيياھ ماجىغانداڭ خوددى بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك كېلىپ ئۇزۇنغىچە قويايتتى . ئايالالار تېخى كۆڭلى بۇزۇلۇپ ئۆكسۈپ يىغلاپ كېتەتتى ②

قولىمىزدا شىمالىي ئافرىقىدىكى بەربەر خانلىقىغا دائىر تارىخىي ئەسەرلەرمۇ ئاز ئەمەس . بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرى ۋە ئەڭ قىممەتلىكى مەراكەشلىك ئابدۇلۋاھىت (؟ ـــ 1185) نىڭ « ئالمۇخادلارنىڭ تارىخى » دېگەن كىتابىدىن ئىبارەت . دەرۋەقە بۇ يەرلىك تارىخشۇناسلارنى تۇنسلىق ئابدۇراھمان ئىبنى خەلدۇن (1406 ـ 1332) بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس . ئۇ شۇ زامانداكى تارىخشۇناسلارنىڭ سەركەردىسى ، يېڭى تارىخ ئىلمىنىڭ ئىجادچىسى بولۇشقا مۇناسىپ . ئۇنىڭ تەرجىمھالىدىن ئۇنىڭ غەربىي شىمالدىكى تىنچ سىياسىي ھاياتىنىڭ تەپسىلاتى بىلەن تونۇشقىلى بولىدۇ . مەسىلەن ، ئۇنىڭ قانداق قىلىپ ئالدىراشلىق

ئىچىدىن ۋاقىت چىقىرىپ ئەدەبىياتنى تەتقىق قىلغانلىقى ؛ قانداق قىلىپ قاھىرىگە بارغانلىقى ۋە ئۇ يەردە داڭلىق قازى سۈپىتىدە ئاخىرقى ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەنلىكى ۋە باشقىلار . ئۇنىڭ ئۇلۇغ تارىخىي ئەسىرى « نەمۇنە كىتاب » 1377 ـ يىلى يېزىلغان ۋە نۇرغۇن قېتىم تەرجىمە قىلىنغان . كىتاب مۇقەددىمە ، مۇھەممەدنىڭ قىسقىچە تارىخى (كۆپ قىسمى ئىبنى ئەسىرنىڭ ئەسىرىدىن ئېلىنغان) دىن ئىبارەت . قوشۇلغان بابتا شەرقنىڭ يېقىنقى مەزگىللەردىكى تەرەققىياتى ، ئاخىرىدا بەربەرلەر ۋە شىمالىي ئافرىقا خانلىقىنىڭ تەپسىلىي تارىخى ئۇستىدە توختالغان . خەلدۇننى يىلنامىچى دېيىشكە بولىدىغانلىقىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . ئۇنىڭ بۇ مۇستەقىل ئەسىرى ئۆزى ئۈمىد قىلغان ئۆلچەمگە يەتمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنى ھەرقانداق مۇسۇلمان تارىخچىنىڭ ئەسىرى بىلەن سېلىشتۇرىدىغان بولساق ، ھەرگىز قېلىشمايدۇ . ئۇنىڭ داڭلىق چىقىرىشنىڭ ھەقىقىي سەۋەبى ، مەزمۇنى مول بولغان « مۇقەددىمە » سىدە . ئۇ مۇسۇلمانلارنىڭ سەككىز ئەسىرلىك سىياسىي تەرەققىياتىدىن كېيىن تۇغۇلغان . شىمالىي ئافرىقىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار بىلەن تونۇش ئىدى . شۇڭا ، ئۇ بارلىق تاشقى ھادىسىلەرنى ئومۇمىي قانۇنىيەت قىلىپ يىغىنچاقلاشقا ئۇرۇنغان ھەم ئىنسانىيەت يازما يادىكارلىقلىرىدا ، ئۇنى بىرىنچى بولۇپ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە (بىزنىڭ بىلىشىمىزچە) تارىخىي ، پەلسەپىۋى كۆزقاراش دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن .

ئەللامىلار بىلەن نادانلارنىڭ تارىخقا بەرگەن باھاسى ئوخشاپ كېتىدۇ . چۈنكى ، تاشقى ئالامەتلەردىن قارىغاندا ، تارىخ شارائىتىنىڭ ئىنسانىيەتكە خاس بارلىق شەيئىلەرنى قانداق ئۆزگەرتىۋاتقانلىقىنى بايان قىلىپ بېرىدىغان ھېكايىدىن

خەلدۇن سىياسىي ، ئىلاھشۇناسلىق ۋە پەلسەپە جەھەتلەردە
بىر تەرەپلىمىلىكتىن خالىي ئىدى . شۇڭا ، ئۇ كۆپ ساندىكى
تارىخشۇناسلارغا ئوخشاش دەسلەپكى كۆزقاراشنى ئاساس قىلغان
نەزەرىيىگە پاكىت ئىزدەش بىلەن جان باقمايتتى . ئۇ ئىككى خىل
كۆچمىك ئازىيىشى — كۆپىيىشى ۋە تەكشۈكلۈقنىڭ تارىخىي
تەرەققىيات بىلەن بەلگىلىنىدىغانلىقىنى توغرا بايقىغان ، بۇ
كۆچمىك بىرى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشى ، يەنە بىرى
ئولتۇراقلاشقانلار تۇرمۇشى . شۇڭا ، ئۇ تارىخ پېنى مەدەنىيەت
ئىلمىدىن ئىبارەت دەپ قارايتتى . ئۇ بۇ ئومۇمىي نەزەرىيىنى
ياراتقاندىن كېيىن « مۇقەددىمە » نىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىدا
مەدەنىيەتنىڭ دىن ، مەمۇرىي باشقۇرۇش ، ئىقتىساد ، سەنئەت ۋە
پەن قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئوخشاش بولمىغان تەرەققىياتى
ئۇستىدە تەپسىلىي ئىزدەنگەن . دەرۋەقە ، ئۇ ئۆز ئەسىرىدە شۇ دەۋر
ۋە جەمئىيەتكە ماسلىشىدىغان سىياسىي ئەھۋاللار ئۇستىدىلا
توختالغان ، لېكىن مۇشۇ جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ ئۇ ئىنتايىن

قىممەتلىك ئىش ھېسابلىنىدۇ .

شىمالىي ئافرىقىلىقلار يازغان شۇنچە كۆپ تارىخىي ئەسەرلەردىن (كۆپ قىسمى فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلىنغان) بىرىنىڭلا ئەرەب ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى چوڭقۇرراق . مىلادى 1630 ـ يىلى تىلمىسېنلىق مەقرى (1591 ـ 1632) دەمەشق ئۆلىمالىرىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ، ئىسپانىيە تارىخى ۋە ئىبنى خەتىپنىڭ تەرجىمھالىنى يازغان (160 بەت) ، ئەسەرنىڭ بىرىنچى قىسمى ئاندالۇزىيىنىڭ سىياسىي ئەھۋالى ۋە ئەدەبىيات تارىخىغا دائىر مول ماتېرىياللاردىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ھازىرغىچە يېتىپ كەلمىگەن دەسلەپكى دەۋرگە مەنسۇپ ئەسەرلەردىن ئېلىنغان ، يوقىلىپ كەتكەن ئۇ ئەسەرلەرنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈش ئىمكانىيىتىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، مەقرىنىڭ ئەسەرلىرى ئىسپانىيە ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ يۇقىرى دولقۇنىنى تەتقىق قىلىشتا ئەبەدىي نوپۇزلۇق مۇھىم ئەسەر ھېسابلىنىدۇ .

3 ـ مىلادى 1517 ـ ، 1800 ـ يىللار

ئوسمانلار ئەرەبىستانىنى بېسىۋالغان مەزگىللەردە ، ئىلمىي تەرەققىيات توختاپ قېلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى . بۇ ئەھۋالنى تارىخىي ياكى جۇغراپىيىۋى شارائىت ، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى نامراتلىق ياكى ئىدىيە جەھەتتىكى كونسېرۋاتىپلىقنىڭ پاسسىپ تەسىرى جەھەتلەردىن قايسى دەرىجىدە چۈشەندۈرۈش مۇمكىنلىكى بىزنىڭ تەتقىقات دائىرىمىزگە كىرمەيدۇ . ئۇنى ياۋروپادىكى ئىدىيىۋى ئويغىنىش بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، 16 ـ ئەسىردىن 19 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئەرەب دۇنياسىنى ئۇنىڭ ئۆزىگە مۇناسىپ كەلمەيدىغان كۆلەڭگە ئورنىۋالغانىدى . ئۇچ ئەسىر ئىچىدە ھېچقانداق قالايمىغانچىلىق بولمىغان ، ئەدەبىي ئىجادىيەت

ئىلگىرىكىدەكلا جۇشقۇن بولغان بولسىمۇ ، لېكىن بۇنداق ئاددىيلىق ئىچىدە مەيدانغا چىققان ئەسەرلەر ئېچىنارلىق دەرىجىدە ئاز بولدى .

تەرجىمىھال تىپىدىكى رىۋايەتلەر سۈرىيىدە داۋاملىق راۋاجلىنىپلا قالماستىن — بىر ئەسىردە بىردىن يۈز يىللىق لۇغەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ — يەمەن ۋە مارا كەشتىمۇ مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلاندى . دىمبوكتولۇق ئەھمەت بابا ⑧ (1627 ـ يىلى ۋاپات بولغان) بۇنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى . تارىخشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلەر بولسا چېنىپ قالغۇدەك دەرىجىدە بولۇپ ، پەقەت بىرنەچچە يەرلىك يىلنامىلەر مەيدانغا كەلگەنىدى . سوپىزم بۇ دەۋرنىڭ ئەڭ مۇھىم مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى بولدى ۋە بۇ ساھەدە كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغۇدەك يازغۇچىلار ئوتتۇرىغا چىقتى . بۇنىڭغا مىسرلىق شەئرانى (1565 ـ يىلى ۋاپات بولغان) بىلەن سۈرىيە نابۇرۇسلۇق ئابدۇل غەنى (1731 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نى مىسالغا ئېلىش مۇمكىن . شەئرانى سوپى مەزھىپىنىڭ رىۋايەتلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ خىيالىي ، سىرلىق تەجرىبىلىرىنى ئۆزئارا بىرلەشتۇرگەن . ئابدۇل غەنى كۆپ ئەسەر يازغان تالانتلىق شائىر بولۇپ ، ئۇ نەسرىي شېئىر شەكلىدە سىرلىقلاشتۇرغۇچى سايىاھەت خاتىرىسى ئەدەبىياتىنى ئىجاد قىلدى . ئەرەب ئورتاق تىلى زاۋاللىققا يۈزلەنگەن چاغدا ، يەرلىك شۇئىلەردە يېزىلغان خەلق قوشاقلىرى مەلۇم ئابرويغا ئىگە بولدى . بۇنىڭ ۋەكىلى مىسرلىق شىربىنى (1687 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ھەجۋي شېئىرلىرىدىن ئىبارەت .

ئەرەب ئەدەبىياتى ئۆز زېمىنىدا شۇنچە نامرات ئىكەن ، ئەمما ئۇنىڭ ھازىرقى مۇھىملىقىغا قاراپ ، تارقالغان رايونىنىڭ شۇنچە كەڭلىكىگە كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ . 14 ـ ئەسىردىكى زور

ئۆزگىرىشتىن كېيىن ، ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئافرىقا ، ھىندىستان ، مالايسىيا ، جۇڭگو ، روسىيە ۋە شەرقىي ياۋروپا قاتارلىق جايلاردا كەڭ تارقىلىشقا باشلىدى . ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن ئەرەب تىلىدىكى « قۇرئان » ۋە ئەرەب تىلىدىكى ئىلاھىيەت ئەدەبىياتى جايلارغا سىڭىپ كىردى . بۇ يېڭى زېمىنلاردا ، بولۇپمۇ ئەدەبىي تىلى بولمىغان جايلاردا ئەرەب تىلى بىلىم تارقىتىدىغان قورالغا ئايلىنىپ ، ئەرەبلەرنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلخانىسى پەيدا بولدى . ھىندىستاندا پارس تىلى مۇھەممەدنىڭ ئوردىسىدىكى ھۆكۈمەت تىلى بولۇپ قالدى . لېكىن ، ئەرەب تىلىدا ئىلاھىيۇناسىلىقتىن خالىي ئەسەرلەر ، ھەتتا نەزمىلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ تۇردى . بۇ يەردە ئىككى تارىخىي كىتاب تىلغا ئېلىنىشقا ئەرزىيدۇ ، ئۇنىڭ بىرىنچىسى ئىسلام دىنىنىڭ مارابالغا ⑦ كىرىشى ۋە پورتۇگالىيەلىكلەر بىلەن ئېلىپ بېرىلغان كۇرەشنىڭ ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلغان ؛ يەنە بىرىنچىسى غوجارا خانلىقىغا دائىر ئىشلار بايان قىلىنغان ، ھەتتا مالايا تاقىم ئاراللىرىدىمۇ ئەرەبچە ئىلاھىيەتكە دائىر ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن . جۇڭگودا مۇھەممەدنىڭ مۇخلىسلىرى ئەرەب تىلىدىكى ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلغان ، ئەمما ئۇلار خەنزۇ يېزىقى بىلەنلا يازغان .

شەرقىي ياۋروپا ۋە ئاناتولىيەدىكى تۈرك زېمىنلىرىدا ئەدەبىياتتا باشتىلا ئەرەب تىلى ئەمەس ، بەلكى پارس تىلى ئۇلگە قىلىنغان . ئوسمانىلار ئەرەبىستانىنىڭ مەمۇرىي ئۆلكىلىرىنى يۇتۇۋالغاندىن كېيىن ، ئەرەب تىلى ئاندىن ئادەتتىكى ئەدەبىياتتا كەڭ قوللىنىلىدىغان بولدى . تۈركلەر ئەرەب تىلىدا بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى يازدى . بۇنىڭ ئىچىدە نەسرىي ئەسەر ، نەزمە ، نەزمە نەسرىي ئەسەرلەر بار . بۇنىڭ مەشھۇرلىرى : تاش كۆپرازادە (1560 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تۈزگەن تۈركشۇناسلىق

لۇغىتى : ئىستامبول دۆلەت مۇداپىيە ۋازارىتىنىڭ كاتىپى ھاجى خەلىپە (1658 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تۇزگەن ئىنتايىن مۇكەممەل ئەرەبچە ، پارسچە ۋە تۇركچە ئەسەرلەر مۇندەرىجىسى ⑧ مۇنەججىم باشى (1702 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ئىنتايىن قىممەتلىك يىلنامىسىدىن ئىبارەت .

ئىسلام دىنى شەرق ۋە غەرب تەرەپلەردىن ئافرىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى . نۇرغۇن ئەسىرلەردىن بۇيان ، ئەرەبلەرنىڭ ئافرىقىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا تاكى سۇفاراغىچە سودا بېكەتلىرى بولۇپ كەلگەن . ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن زانزىبار ۋە ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئۆزىدىمۇ داۋاملىق تۇرده ئىنتايىن كەڭ مۇسۇلمانلار مۇستەملىكىسى پەيدا بولدى . مۇشۇ مۇستەملىكىلەردە بىر تۇركۈم ئەسەرلەر ئىجاد قىلىندى . بۇنىڭ ئىچىده مۇسۇلمانلار سودا پونكىتىنىڭ تارىخى بايان قىلىنىدىغان بىرنەچچە ئەسەر « ئەرەبپەقىيە » ⑨تەخەللۇسى بىلەن سۇمالىلىق بىر ئەرەب تەرىپىدىن 1540 ـ يىلى يېزىلغان ، خرىستىئان دىنىدىكىلەر بىلەن ئىسلام دىنىدىكىلەرنىڭ ھەبەشىستاندىكى ئۇرۇشنىڭ دائىر مۇھىم ئىشلار بايان قىلىنغان يەنە بىر ئەسەر بار . 11 ـ ئەسىرده ئىسلام دىنى ماراكەشتىن نېگىرىيە رايونىغا كىردى . 16 ـ ئەسىرده ئۇ يەرده ئەرەب تىلىدىكى تارىخىي ھۆججەتلەر مەيدانغا كەلدى . بۇنىڭ ئىچىده ئەڭ قىزىقارلىقى 1656 ـ يىلى تىمبوكتولۇق سەئىدى ⑩ تەرىپىدىن يېزىلغان سىنگايى ⑪ خانلىقىنىڭ سىياسىي ۋە ئىرقىي ئەھۋالى بايان قىلىنغان ئەسەردۇر .

ئەزھەر مەدرىسىنىڭ شۆھرىتى تەزى ئۆلىمالارنى ئىسلام دىنىنىڭ بۇ ئالدىنقى قاراۋۇلخانىسىدىن قاھىرىگە جەلپ قىلدى . 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مەملۇك شتات

باشلىقىنىڭ قوغدىشى بىلەن بۇ قوشۇن ئىچىدىن ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئىككى چوڭ ئۇستىسى چىقتى. بۇنىڭ بىرى ئاتا ـ بوۋىسى سۇمالىلىق جەبەرتى ﴿ 1825 ـ يىلى ۋاپات بولغان ﴾ بولۇپ، ئۇ يازغان 1700 ـ يىلدىن 1820 ـ يىلىغىچە بولغان مىسىر يىلنامىسى دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، چوڭقۇرلۇقى ۋە توغرىلىقى جەھەتتە، ئەرەبىستاندا بىرىنچى ياكى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. يەنە بىرى ھىندىستاندا تۇغۇلغان، ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىي قان سىستېمىسىدىن بولغان سەيىد مۇرتەزا ﴿ 1791 ـ يىلى ۋاپات بولغان ﴾ بولۇپ، ئۇنىڭ تىلشۇناسلىق جەھەتتىكى ئۆچمەس نامايەندىسى، قەدىمكى ئورتاق تىل لۇغىتىگە يازغان قىممەتلىك ئىزاھاتىدىن ئىبارەت [ئۇنىڭغا « كېلىنچەكنىڭ تاجىسى » ﴿ تاجۇلئەرۇس » ﴾ دەپ غەلىتە نام قويۇلغان]؛ لېكىن ئەڭ ئەھمىيەتلىكى شۇكى، ئۇ غەززالىنىڭ « يەھيا » دېگەن ئەسىرىنى قايتا تەھرىرلەپ چىققان ﴿ 128 بەتلىك ﴾ ۋە ئۇنىڭغا تەپسىلىي ئىزاھات يازغان. ئۇنىڭ ئەسىرى دەسلەپكى دەۋرلەردىكى ئالىملارنىڭ قارىلارچە يۆلىنىۋېلىشىدىن خالىي بولۇپ، بىۋاستە ئىپتىدائىي ماتېرىياللاردىن ئېلىنغان. تىرىشچانلىقى ۋە قىزغىنلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بىرخىل يېڭى بىلىم تەشنالىقى قوزغىتىپ، چۈشكۈنلەشكەن ئىسلام ۋىجدانىنى ئەدەب ـ ئەخلاققا غەززالىدەك مۇئامىله قىلىدىغان سەمىمىيلىك ۋە تولۇپ ـ تاشقان شەخسى ئىشەنچىگە قايتىدىن ئېرىشتۈردى.

شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنىدىكى ئاچقۇچلۇق پەيتنىڭ سىگنالى چېلىندى.

ئىزاھاتلار:

① ئاپتورى تارىخشۇناس ئىبنى تاباتابا (1261 ـ 1309) .
② ئىبنى بەتتۇتە (1303 ـ 1337) ـــ تانگىر (ماراكەشنىڭ قەدىمكى پورتى ـ ت) دا تۇغۇلغان . داڭلىق ساياھەتچى ، ئۇ يىگىرمە توققۇز يىل ئىچىدە ئۇچ قېتىم ساياھەت قىلىپ ئاسىيا ، ئافرىقا دۆلەتلىرىنى ئايلىنىپ چىققان .
③ بۇ كىتابنىڭ 6 ـ بابىدا سۆزلەنگەن قۇل قوشۇنلار ، مەملۇك ئەرەبچە « بەسۇبلىش » دېگەن سۆز .
④ بۇسرى ـــ بەربەرلەر ئەۋلادى بولۇپ ، بۇسرىدە تۇغۇلغان ، ئەرەب شائىرى ، ھەدىسشۇناس ، خەتتات .
⑤ بۇردە ـــ قول بىلەن توقۇلغان چەكمەن ، كۈندۈزى يەكتەك ، كېچىسى يېپىنچا قىلىنىدۇ ، بۇ يەردە دېيىلۈاتقىنى مۇھەممەدنىڭ كىيىمى .
⑥ پاسكوداغاما (1469 ـ 1525) ـــ 15 ـــ ئەسىردىن 16 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئاتاقلىق دەسلەپكى جۇغراپىيەشۇي چوڭ كەشپىيات دەۋرىدىكى پورتۇگالىيە دېڭىزچىسى ، ئۇ 1497 ـ يىل 7 ـ ئايدا تۆت پاراخوتتىن تەركىب تاپقان بىر ئەترەتنى باشلاپ لىسابىندىن چىقىپ ئافرىقىنىڭ ئۈمىد قولتۇقىنى ئايلىنىپ ، 1498 ـ يىلى ھىندىستانغا يېتىپ بېرىپ ، پورتۇگالىيىدىن ئافرىقا ئارقىلىق ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى تاپقان . 1502 ـ يىلىدىن 1524 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ھىندىستانغا ئىككى قېتىم بارغان . ھىندىستانىنىڭ باش ۋالىسى بولغان .
⑦ قەلقەشەندى (1355 ـ 1418) ـــ تارىخچى ، ئەدىب .
⑧ سەپادى (1296 ـ 1362) ـــ تارىخشۇناس ، ئەدىب ، « دەۋر جەۋھىرى » ، « ئىلىم ـ پەن لۇغىتى » قاتارلىق ئەسەرلىرى بار .
⑨ دەمىرى (1341 ـ 1405) ـــ مۇتەپەككۇر ، زوئولوگ ، مىسىردا تۇغۇلغان . ئەزھەر مەدرىسى ۋە مەككىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان . ئۇنىڭ « ھايۋانات تۇرمۇشى » (« ھاياتۇل ھايۋان ») ناملىق ئەسىرى ئەرەب ئەدەبىياتىدىكى تىبابەتچىلىك ۋە پسىخولوگىيىگە دائىر تۇنجى ئەسەردۇر .
⑩ ئىبنى تەيمىيە (1263 ـ 1328) ـــ ئىمام ، ھەنبەل مەزھىپىنىڭ قازىسى بولغان ، سۇرىيىنىڭ خورا دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان .
⑪ پېرسىيلىك ۋەزىر رەشىدۇددىن (1318 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ـــ پارس ، ئەرەب تىللىرىدا موگغۇلىيە ھىندىستان ، جۇڭگو ۋە ياۋروپا تارىخىنىڭ تېزىسىنى يازغان ، بۇنداقلاردىن يەنە ئىبنى خەلدۇنمۇ بار .
⑫ ئەيۇبى خانلىقى (1171 ـ 1250) ـــ سالاھىددىن (1138 ـ 1191) ، كورد ، ئەسلى سەلىپكە قارشى جەڭ قىلغان مەشھۇر قەھرىمان) تەرىپىدىن قۇرۇلغان خانلىق ، مەملۇك خانلىقى بولسا ، 1250 ـ يىلى مەملۇك لەشكەرلىرى سالاھىددىننىڭ ئەيۇبى خانلىقىنى ئاغدۇرغاندىن كېيىن قۇرۇلغان قۇللۇق

خانلىق ، « سۇلۇق » دېگىنىمىز مەقرىنىڭ « پادىشاھلار قىسسىسى » نىڭ ئەرەبچە قىسقارتىلغان ئاتىلىشى .

(15) « مىڭبىر كېچە » ــ ئۇنىڭ مەنبەسى ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ . (1) ئەرەب تارىخچىسى مەسئۇدى تىلغا ئالغان قەدىمكى پارس ھېكايىلىرى توپلىمى « مىڭ ھېكايە » بولۇپ ، كېيىنچە « مىڭبىر كېچە » دەپ ئاتالغان ؛ (2) 10 ـ ئەسىردىن 11 ـ ئەسىرگىچە ئىراقتا يېزىلغان ئابباسلار خەلىپىلىكىدىكى ھارۇن رەشىد ھەقىقىدىكى ھېكايىلەر ؛ (3) 13 ـ ئەسىردىن 14 ـ ئەسىرگىچە مىسىردا يېزىلغان ھېكايىلەر .

(14) شەھرىزات ــ « مىڭبىر كېچە » دىكى ۋەزىرنىڭ قىزى . ئۇ ھەر كۈنى كەچتە پادىشاھقا ھېكايە ئېيتىپ بېرىدۇ . شەھرىزات بىلەن دۇنيازات « مىڭ ھېكايە » دە « ۋەزىرنىڭ قىزى ۋە دېدەك » دېيىلگەن . كېيىنچە « مەلىكە ۋە ئۇنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچىسى » دېيىلگەن . ھازىرقى نۇسخىسىدا ئۇلار « ئاچا ـ سىڭىل » .

يەنى « ئەلى بابا بىلەن قىرىق قاراقچى » ۋە « سېھىرلىك چىراغ » .

(15) ئىبنى دانىيال (1250 ـ 1310) ــ شائىر . كۆز دوختۇرى . مۇسۇلدا تۇغۇلۇپ ، قاھىرىدە ۋاپات بولغان . ئېيتىلىشىچە ئۇ بىرىنچى بولۇپ ئەرەب يېزىق ـ تىلىنى قورچاق ئويۇنىدا قوللانغان . قورچاق ئويۇنى 12 ـ ئەسىردە موڭغۇللار ۋە تۈركلەر ئارقىلىق جۇڭگودىن مىسىرغا تارقالغان .

(16) ئىبنى ھۇزەيل غەرناتى ــ 14 ـ ئەسىردىكى ئاندالۇزىيە ئەدىبى .

(17) فىس ــ ماراكەشنىڭ شەھىرى ، تىلىمسەن ــ ئالجىرىيىنىڭ شىمالىدىكى بىر شەھەر .

(18) ئىبنى خەلدۇن (؟ ــ 1406) ــ ئەرەبلەرنىڭ تارىخچىسى ، پەيلاسوپى ، ئۇ « مۇقەددىمە » دېگەن كىتابى بىلەن زور نامغا ئىگە بولغان . كىتابتا ، تۇنجى قېتىم بىر خىل تارىخىي تەرەققىيات نەزەرىيىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان . بۇ نەزەرىيىدە ، كىلىمات ، جۇغراپىيىلىك ئامىل ، ئەخلاق بىلەن مەنىۋى كۈچ ۋە ماددىي شارائىتلارنىڭ رولى توغرا چۈشەندۈرۈلگەن .

(19) شام ــ سۈرىيە .

(20) بۇ ، فىس سايىاھەتچىسى ۋەززان (1526 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ئىزاھاتى . ئۇ خرىستىئانلارنىڭ قاراقچىلار كېمىسى تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىنغاندىن كېيىىن ئىتالىيىگە بارغان . ئۇز دىنىنى ئۇزگەرتكەن . ئىسمىنىمۇ جون لوغا ئۇزگەرتكەن . ئۇنىڭ ئەرەب تىلىدىكى ئەسلى ئەسىرى يوقىلىپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن ئىتالىيانچىسى 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ياۋروپالىقلارنىڭ ئافرىقىنى يېزىشتىكى نوپۇزلۇق ئەسىرى ئىدى ـ ئەسلى ئىزاھات .

(21) ئەسلى « دىمبوكتو » ئەمەس « تومبوكتو » بولۇپ ، مالىنىڭ بىر شەھىرى ، ئەھمەت بابا مالىك مەزھىپىدىكى قانۇنشۇناس ، تارىخچى ، قىرىق نەچچە

ئەسىرى بار .

㉒ ماراباڵ ـــ ھىندىستاننىڭ غەربىي جەنۇبى رايونى .

㉓ « پەھلىۋاننىڭ قىممەتلىك بۇيۇمى » .

㉔ « ئەرەبپەقىيە » ـــ ئەسلى ئىسمى ئىبنى شاھاب ، ج . ھەبەشىستانلىق بازغۇچى . 1543 ـ يىلى « ھەبەشىستاننى بويسۇندۇرۇش » دېگەن كىتابنى يازغان .

㉕ ئىرانلىق شائىر شەيخ مۇسلىھىددىن سەئدى ـ تەھرىردىن .

㉖ 14 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ، نېگىر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ۋادىسىدىكى غەربىي سۇدانىدا قۇرۇلغان 3 ـ چوڭ دۆلەت . تومبوكتو . گائۇلار ئۇنىڭ مۇھىم شەھەرلىرى .

㉗ جەبەرتى (1754 ـ 1822) ـــ مىسىر تارىخچىسى .

خاتىمە

19 ـ ئەسىر مۇسۇلمانلار دۇنياسى، بولۇپمۇ ئەرەب زېمىنى ئۇچۇن ئىچكى، تاشقى جەھەتلەردىن تەۋرىنىپ تۇرغان دەۋر بولدى. ناپولئون 1798 ـ يىلى مىسىرغا بىر مەھەل ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، مىسىرنىڭ ياۋروپا يېڭى تۇرمۇشىدىن ئايرىلىپ قېلىشتەك سوغۇق چۈمپەردىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئوتتۇرا قەدىمكى دەۋر پىكىر ئېقىمىغا ئەجەللىك زەربە بەردى. غەرب دۇنياسىنىڭ ئەدەبىياتى ۋە پىكىر ئېقىمى باشتا ئاستا، كېيىن كەينى ـ كەينىدىن تېزلىشىپ، بۇ يەردە تۇنجى كۆۋرۈك ئىستىھكامىغا ئىگە بولدى. ئۇلارنىڭ تەسىرىدە ئەرەب ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى يېڭىدىن دۇنياغا كەلدى.

ئىچكى جەھەتتىن ئېيتقاندا، يېڭى ئەدەبىياتنىڭ ئەسلى ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچى مىسىر بىلەن سۇرىيىدە بىرلا ۋاقىتتا پەيدا بولغان ئىككى قېتىملىق ھەرىكەتنىڭ ئۆزئارا رولى ئىدى. بىرىنچى قېتىملىق يېڭى ئەدەبىيات ھەرىكىتى ئۆزئارا زىت بولغاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ مەقسىتى كلاسسىك ئەرەب ئەدەبىياتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە مۇشۇ كلاسسىك نۇسخىلارنى نەمۇنە قىلىش ئىدى، بۇ نەمۇنىلەرنىڭ بىۋاستە رىغبەتلەندۈرۈشى بىلەن كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغۇدەك بىر تۈركۈم ئەدەبىي ئەسەرلەر يېزىلدى. ئاپتورلارنىڭ ئۇلۇغۋار غايىسى بىرنەچچە ئەسىردىن بۇيان خارابلىشىپ كەتكەن ئەرەب تىلىنى قۇتقۇزۇۋېلىش ۋە كلاسسىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت مىراسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىدى. بۇ تىرىشچانلىق مىسىر ۋە ئىراقتىكى مەشھۇر شائىرلارنىڭ

زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا ئېرىشتى. شائىرلار يېڭى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن ھازىرقى زامان تېمىلىرىنى ئەرەب شېئىرىيىتىنىڭ كونا ۋەزنىگە ۋە كونىچە ئىپادىلەش شەكلىگە بىرلەشتۈرۈپ يازىدىغان بولدى. بۇ تىرىشچانلىقمۇ مەدرىس تەلىمىنى ئالغان بىر تۈركۈم سىياسىي ئوبزورچىلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. بۇنىڭ ئەڭ مەشھۇرى شاھ مۇھەممەد ئابدۇھ ① (1849 ـ 1905) بولدى.

بۇ ئىلمىي ئېقىمنىڭ ئەمگىكى ئىككىنچى قېتىملىق ھەربىكەتكە مەنسۇپ يازغۇچىلارنىڭ غەربنىڭ ئەدەبىيات تېمىسى ۋە پەن ـ تېخنىكىسىنى كىرگۈزۈشى ئۈچۈن قورال تازىلاپ بەردى. مىسىر باش ۋالىسى مۇھەممەد ئەلى ② (1849 ـ 1905) تەرجىمە ئىدارىسى تەسىس قىلىپ، مەخسۇس پەن ـ تېخنىكا ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلدۇردى، بولۇپمۇ ھەربىي پەن ۋە تىببىي ئىلمىگە ئەھمىيەت بەردى. لېكىن، غەربنىڭ بېيرۇتتىكى مائارىپ تەشكىلاتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتتى بولغان بىر تۈركۈم لۇغان ئالىملىرىنىڭ يېڭى ئىدىيىنى تارقىتىش جەھەتتىكى تەسىرى تېخىمۇ زور بولدى. ئۇلارمۇ يېڭى تىپتىكى ژۇرنال ۋە زامانىۋى ئاخباراتچىلىق تەشۋىقات قوراللىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگۈچىلەر ئىدى. گېزىت ـ ژۇرناللار مىسىرغا كىرگەندە، كۆپچىلىكى لۇغانلىقلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە بولدى، لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي مىسىرنىڭ ئۆز گېزىت ـ ژۇرناللىرمۇ دۇنياغا كەلدى. بۇ نەشىر ـ ئەپكارلار ھازىرقى زامان ئەرەب ئەدەبىياتىنى تەربىيىلەيدىغان ھەقىقىي كۆچەتزارلىققا ئايلاندى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە نەشرىياتچىلىق ئەدەبىيات ساھەسىنى شۆھرەتكە ئىگە قىلغان مۇنبەر بولۇپ قالدى. جۇملىدىن ئەرەب ئەدەبىيى تىلى ئارقىلىق ھازىرقى زامان تېمىسىدا ئىجادىيەت بىلەن

شۇغۇللىنىشنىڭ پائالىيەت مەيدانىغا ئايلىنىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىر تۈركۈم سۈرىيە ـ ئامېرىكىپەرەست يازغۇچىلار ئامېرىكا يېڭى قۇرۇقلۇقىدىكى ئەرەبچە ژۇرناللاردا يېڭىچە ئەدەبىي ماقالىلارنى ۋە خۇيتمانچە « چاتما شېئىر » لارنى ئىجاد قىلدى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئەرەب زېمىنىدا ئوقۇغۇچىلىرى كۆپ، مەدھىيىلەشكە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلارنىڭ قەدىمكى تىلنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئۆز مەيلىچە ئۆزگەرتىشتەك قىلىقلىرى ئەدەبىيات مۇنبىرىنىڭ ماقۇللۇقىغا ئېرىشەلمىدى.

ئاخبارات يېزىقچىلىقى ۋە ئىجادىيەتنىڭ سىرتىدا، غەربنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىش هازىرقى زامان ئەرەب ئەدەبىياتى تەرەققىياتىنىڭ مۇهىم تەركىبىي قىسمى بولۇشقا مۇناسىپ بولۇپ قالدى. بۇ تەرجىمە ئەسەرلىرى ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئىپادىلەش ماهارىتىنى بېيىتىشتا ناهايىتى ياخشى مەشق بولۇپلا قالماي، بەلكى سانى خېلى كۆپ بولغان بىر تۈركۈم تەرجىمانلارنىڭ شۇ تېپتىكى ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىشىغمۇ نەمۇنە بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولغىنى فرانسىيە كلاسسىك دراما تورگلىرىنىڭ نەمۇنىسى بويىچە ئۆز دۆلىتىنىڭ دراماچىلىقىنى راۋاجلاندۇرۇشقا تىرىشىشتىن ئىبارەت. لېكىن، 19 ـ ئەسىردىكى ئەرەب دىرامىچىلىقىنى ناهايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى دېگىلى بولمايدۇ. يەنە بىر جەهەتتىن رومانچىلىق قىسمەن ئىلگىرىلىدى. بولۇپمۇ مۇخبىر، سىياسىي ئوبزورچى، تارىخچى، جورجى زەيدان (1861 ـ 1914) سىكوت ③ نىڭ ئۇسلۇبى بويىچە يازغان تارىخىي رومانلار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىدى. ئۆتكەن قىرىق يىل ئىچىدە ④ بوشاشماستىن كۆرسىتىلگەن بۇ خىل تىرىشچانلىق ۋە ئۇرۇنۇش ـــ ئەرەب خەلقىنىڭ شۇ زامانداىكى ئىجتىمائىي ئىدىيەۋى قىزىقىشىنى ئىپادىلەيدىغان هازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا

مېۋە بەردى . ھېكايىچىلىق ئاخىر بۇ يولنى ئاچتى ، ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى بولسا يەرلىك ئۆرپ ـ ئادەتلەر ھەققىدىكى ھېكايە ۋە سەھنە ئەسەرلىرى . تاھا ھۇسەينىنىڭ ⑤ تەرجىمھال ئۇسلۇبىدىكى رومانى « كۈنلەر » دىن ئىجتىمائىي تەھلىل بىلەن پىسخولوگىيىلىك تەھلىل كۈندىن ـ كۈنگە چوڭقۇرلىشىپ ، ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلەش ماھارىتى تېخىمۇ جانلىقلىقا ئىگە بولدى . جۇملىدىن دراماتىچىلىقمۇ ماھارەت جەھەتتىكى بۇ ئۆزگىرىشتىن پايدا ئالدى . مەيلى دراما ئەدەبىياتى بولسۇن ، ياكى ھازىرقى زامان جەمئىيىتى تېما قىلىنغان سەھنە ئەسىرى جەھەتتە بولسۇن ، تەۋپىق ھەكىم ⑥مۇھىم ۋەكىل ھېسابلىنىدۇ . بىراق ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى ، مەيلى ھېكايە ، رومان ، دراما بولسۇن ، تاماممەن ئەرەب دۇنياسىنىڭ نەزەر دائىرىسى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايتتى . بۇ ئەسەرلەر باشقا دۆلەت تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنسا ئەدەبىي ئەسەر سۈپىتىدە ئەمەس ، بەلكى ئىجتىمائىي ھۇججەت سۈپىتىدە كىشىلەرنىڭ قىزىقىشىنى قوزغايتتى .

ئەدەبىي خاراكتېرىدىكى سىياسىي ئوبزورمۇ بۇ يېڭى تىپتىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەتتە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلدى . كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا ، سىياسىي ئوبزور چىنىڭ مەقسىتى كلاسسىك ئەرەب تىلى ۋە غەرب ئەدەبىياتىغا تەنقىدىي باھا بېرىش ياكى ئادەتتىكىدەكلا ئىجتىمائىي باھا بېرىشلا ئەمەس ، بەلكى ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى قىممىتىنى ھازىرقى دۇنيا بىلەن كەڭ بىرلەشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى . ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى پىشۋا يازغۇچىلارغا ئوخشىمايتتى . ئۇلار مەزمۇندىن بەكرەك شەكىلگە ئەھمىيەت بېرەتتى . خۇددى رومان ، ھېكايە يازغۇچىلارغا ئوخشاش ، ئۇلار تىلنى قوللىنىش جەھەتتە ئەمەلىي

ئۇنۇمگە ئېتىبار بېرەتتى . ئۇسلۇبى ئوخشمايدىغان بۇنداق نەسرىي ئەسەرلەر ئىجادىيىتىنىڭ ئومۇمىي نەتىجىسى زامانىمىزدىكى بارلىق ئېھتىياجنى كۆچلۈك ۋە دەل جايىدا قاندۇرالايدىغان بىر خىل ۋاستىنى ئىجاد قىلىشتىن ئىبارەت بولدى ؛ گەرچە ئەرەب تىلىنىڭ نازۇكلۇقى مەلۇم دەرىجىدىكى گۈزەللىكنى تەلەپ قىلسىمۇ ، لېكىن ئۇ يازغۇچىلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئوخشىمىغان ئىستىلدىكى ئېستېتىكىلىق سۈپەتنى چەتكە قاقمىدى .

نەسرىي ئەسەرلەردىكى بۇنداق غەرەزلىك ھالدا ئەمەلىي ئۇنۇمگە ئېتىبار بېرىش پوزىتسىيىسىنىڭ ئەكسىچە ، بۇ دەۋردىكى شېئىرىيەت ئەرەب ئەنئەنىۋى شېئىرىيىتىنىڭ رامكىسىدىن تېخىمۇ ئايرىلىپ ، ھازىرقى زامان غەرب شېئىرىيىتىگە ئوخشاش ئەركىنلىك قوغلىشىۋەردى . بىر تەرەپتىن ، جىددىي سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئارزۇ بەزى يازغۇچىلارنىڭ ئەنئەنىۋى تېما بىلەن كىشىلەر ئوبرازىنى ھازىرقى زامان شارائىتىدا قوللىنىشىغا ئىلھام بېرىشى ، بۇ ئارقىلىق ئۇلار كىشىنى تەسىرلەندۇرەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشى مۇمكىن ئىدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، كۆپ سانىدىكى ياش شائىرلار بىرخىل پىسخولوگىيىلىك شېئىر ئىجاد قىلىشقا كىرىشتى . بۇخىل شېئىر رېتىم ، قاپىيە جەھەتتىلا ئەمەس ، بەلكى تىل ماھارىتى ۋە ئەدەبىي ئۇسلۇب جەھەتتىمۇ كونا نەزمىلەر ئەنئەنىسىنى بۇزۇپ تاشلىدى . مۇشۇ جەھەتتىن قارىغاندا ، نۇرغۇن ئەرەب شائىرلىرى ماھارەت ۋە مەزمۇن جەھەتلەردە بەزى نەسرىي ئەسەر يازغۇچىلىرىغا قارىغاندا تېخىمۇ « ئىنتېرناتسىئوناللاشقان » بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار (بەزى غەرب شائىرلىرىغا ئوخشاش)

ئۆزلىرىنىڭ شەخسى جەننىتىدە ياشاش بىلەنلا قانائەتلەندى.

ئىزاھاتلار:

① مۇھەممەد ئابدۇھ ـــ ھازىرقى زامان ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئىككىنچى تەرەققىيات باسقۇچى (19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىن 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى 10 يىللىغىچە) دىكى داڭلىق ئەرباب. مىسردا ھۆرلۈكنى تەشەببۇس قىلغان ئىلاھشۇناس.

② مۇھەممەد ئەلى ـــ 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا مىسر خەلقىگە باشچىلىق قىلىپ، ناپولېئوننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەرگەن باتۇر سەركەردە. 1805 ـ يىلى تۈرك سۇلتانى ئۇنى مىسرنىڭ ۋالىسى دەپ ئېتىراپ قىلغان.

③ سىكوت (1771 ـ 1831) ـــ ئەنگلىيە شائىرى، رومان يازغۇچى.

④ بۇ. مۇشۇ كىتاب قايتا نەشر قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى قىرىق يىل.

⑤ تاھا ھۈسەيىن (1889 ـ 1973) ـــ دۇنياغا مەشھۇر مىسر ھازىرقى زامان يازغۇچىسى، ئەدەبىي ئوبزورچى ۋە جەمئىيەت ئەربابى. ئۇ مىسردا يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى، مائارىپ مىنىستىرى بولغان. ئۇنىڭ « كۈنلەر »، « ئەدىب » قاتارلىق كىتابلىرى بار.

⑥ تەۋپىق ھەكىم ـــ مىسر يازغۇچىسى، 1898 ـ يىلى تۇغۇلغان، مىسر دراماتىرگىنىڭ ئىجادچىسى، « قايتقان روھ »، « يېزا مۇپەتتىشىنىڭ خاتىرىسى » قاتارلىق كىتابى بار.

بۇكىتاب خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتىنىڭ 1980 ـ يىل 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى . بېيجىڭ 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى .

本书根据人民文学出版社1980年1月第1版，北京第1次印刷本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى : مەريەم مەمتىمىن
مەسئۇل كوررېكتورى : ئاسىيە ئەخمەت

ئەرەب ئەدەبىياتى

(قىسقىچە تارىخى)

خاملتون . ئا . گىببى (ئەنگلىيە)
تەرجىمە قىلغۇچى : باھاۋۇدۇن قادىر

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرقىلدى
(ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى № 348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى كومپيۇتېر ئىشخانىسىدا تىزىلدى
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 1092×787 مىللىمېتر 32/1
باسماتاۋىقى : 8.125 قىستۇرما ۋاراقى : 2
1983 ـ يىل 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1998 ـ يىل 10 ـ ئاي 2 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 1.8000 ـــ 13.001
ISBN7—2[illegible]8/I·1531
[illegible]ن

责任编辑：玛丽亚木·买买提依明
责任校对：阿斯亚·艾合买提

阿拉伯文学简史（维吾尔文）

汉密尔顿·阿·基布 著
巴吾东·哈德尔 译

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001）
新疆新华书店发行
新疆人民出版社微机室排版
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
787×1092毫米 32开本 8.125印张 2插页
1983年10月第1版 1998年10月第2次印刷
印数：130,01 ——18000

ISBN7—228—04196—8/I·1531 定价